

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU**

**C.B.QULİYEV
M.H.RİZAYEVA**

**R.S.ABDULLAYEVA
A.U.ALLAHVERDİYEVA**

**Rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatda həyat
səviyyəsi və onun keyfiyyətə
yaxşılaşdırılmasının sosial-iqtisadi
problemləri**

Bakı 2014

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının 19 fevral 2014-cü il
tarixli 2 sayılı protokolunun qərarı ilə çap olunur**

Elmi redaktor:

Ş.M.Muradov
*AMEA müxbir
üzvü, i.e.d.prof.*

Rəyçilər:

A.N.Muradov
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

P.S.Həsənov
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Q-82. C.B.Quliyev, R.S.Abdullayeva, M.H.Rizayeva, A.U.Allahverdiyeva:
Rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatda həyat səviyyəsi və onun
keyfiyyətcə yaxşılaşdırılmasının sosial-iqtisadi problemləri.
Bakı, “AVROPA”, 2014, 198 səh.

Monoqrafiya AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun “Həyat səviyyəsinin sosial-iqtisadi problemləri” şöbəsinin əməkdaşlarının son illərdə elmi-tədqiqat işləri planına uyğun olaraq apardıqları elmi araşdırmaların əsasında hazırlanmışdır.

Monoqrafiya geniş oxucu kütləsinin maraqlarını ifadə edən sosial-iqtisadi məsələlərə həsr edilmişdir. Monoqrafiyada elmi nəticələrdən, edilən tövsiyələrdən və təkliflərdən sosial sahədə müvafiq qanunların və dövlət proqramlarının işlənilməsində, eləcə də ali təhsil müəssisələrində dərs vəsaiti kimi istifadə edilə bilər.

Q 4702060106-15 **Qrifli nəşr**
8032-2014

© «AVROPA» nəşriyyatı-2014

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ

**70 İLLİK YUBİLEYİNƏ
İTHAF OLUNUR**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafını təşkil və təmin edən, dövlətin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən, Azərbaycan Respublikasındakı bütün elmi müəssisələrin və ali məktəblərin elmi-tədqiqat fəaliyyətini əlaqələndirən və istiqamətləndirən, Azərbaycan Respublikasını xarici ölkələrdə elmi və elmi-texniki fəaliyyət sahəsində təmsil edən ali dövlət elm təşkilatıdır.

HEYDƏR ƏLİYEV

Ölkədə elmi-intellektual potensialın milli sərvət kimi formalaşdırılmasında, elmin dövrün tələblərindən irəli gələn strateji istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və onun ən müxtəlif sahələri üzrə yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasında Milli Elmlər Akademiyasının müstəsna rolu vardır. Yarandığı vaxtdan etibarən ötan fəaliyyət müddəti ərzində o, mühüm nailiyyətlər qazanmış, elmi məktəblərin qurulmasına müvəffəq olmuş, beynəlxalq elm strukturlarına uğurla inteqrasiya etmişdir. Akademiya müstəqil dövlətçiliyin əsaslarının möhkəmləndirilməsində öz üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən bu gün də layiqincə gəlir və cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisinə, mədəni-mənəvi təşəkkülünə töhfələrini əsirgəmir.

İLHAM ƏLİYEV

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....7

I Fəsil. Qloballaşan dünyada həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətcə qiymətləndirilməsinə elmi-nəzəri baxışlar 11

1.1. Həyat səviyyəsi və yaşayış keyfiyyəti anlayışlarına və elmi-nəzəri baxışlara münasibət..... 11

1.2. Dəyişən dünyada insan tərəqqisinin və qiymətləndirilməsinin yeni nümunəsi 36

II Fəsil. Azərbaycanda yaşayış keyfiyyətinin müasir vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi 44

2.1. İstehlak xərcləri, onun tərkibinin və quruluşunun dəyişilməsi meylləri.....46

2.2. Ərzaq məhsullarının tərkibi və quruluşunun keyfiyyətcə dəyişilməsinin qiymətləndirilməsi 60

III Fəsil. Kənd əhalisinin həyat səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi 77

3.1. Üzümçülüyün inkişafında və kənd əhalisinin həyat səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsi 77

3.2. Müstəqilliyin ilk illərində kənd təsərrüfatının inkişafı ilə kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsi 85

3.3. Kənd yerlərində əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında yeni mərhələ.....94

**IV Fəsil. Pensiya sistemində aparılan islahatlar
və pensiyaçıların sosial vəziyyətinin dəyişilməsi meylləri.....111**

- 4.1.** Pensiya sisteminin formalaşması və yaşayış keyfiyyətində baş verən dəyişikliklər.....111
- 4.2.** “Əmək pensiyaları haqqında” Qanuna edilən əlavələrin sosial münasibətlərə təsirinin qiymətləndirilməsi..... 129

**V Fəsil. Əhalinin içməli su ilə təmin edilməsinin
müasir vəziyyəti və qiymətləndirilməsi..... 153**

- 5.1.** İçməli suyun mahiyyəti, onun insanların sağlamlığı və əmək fəallığı ilə qarşılıqlı əlaqəsi..... 153
- 5.2.** Əhalinin içməli suya tələbatı və onun təmin edilməsinin müasir vəziyyəti 164

**VI Fəsil. Bazar münasibətləri şəraitində elmi işçilərin
əməyinin ödənilməsində baş verən dəyişikliklər və onların
qiymətləndirilməsi 181**

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsində xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi onun sosial müdafiəsinin və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalmaq Azərbaycan dövlətinin ən mühüm vəzifələrindən biri kimi göstərilmişdir.

Lakin bazar münasibətlərinə keçidin ilk illərində ölkə iqtisadiyyatının quruluşunun deformasiyaya uğraması, bir tərəfdən hökm sürən iqtisadi böhran, digər tərəfdən Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində ölkə ərazisinin 20 faizinin işğal olunması və bir milyona yaxın əhalinin qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşməsi vətəndaşların sosial müdafiəsinin Konstitusiyada nəzərdə tutulan hüquqlarının təmin edilməsini xeyli çətinləşdirdi.

Müstəqilliyin başlanğıcında əhalinin məşğulluğu sahəsində yaranan acınacaqlı vəziyyət:

- ilk növbədə, iqtisadi fəal əhalinin tərkibində işsizlərin artmasına və onların əsasən maddi və mənəvi nemətlərin istehsalından kənarlaşmasına və milli sərvətlərdən necə gəldi istifadə edilməsinə;
- ikincisi, cinayətkarlıq və narkomaniyanın artmasına, sosial-mədəni münasibətlərin korlanmasına və tənəzzülünə;
- üçüncüsü, işsizliyin artması, aztəminatlı əhali qruplarının yeni, ən zərif təbəqələrinin formalaşması, büdcə kəsirinin xeyli azalması nəticəsində dövlətin sosial yükünün artmasına;
- dördüncüsü, əhalinin həyat səviyyəsinin və yaşayış keyfiyyətinin ciddi sürətdə aşağı düşməsinə, əhali arasında yoxsulluq həddində və ondan aşağı səviyyədə yaşayanların həm mütləq sayının, həm də nisbətinin xeyli artmasına səbəb oldu.

Yalnız Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin qayıdışından sonra, ölkəmiz iqtisadi inkişafın yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Yeni mərhələ əhalinin davamlı və etibarlı gəlir əldə etmək siyasətinin formalaşmasına, onun dövlətin sosial, iqtisadi və məşğulluq

siyasətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə geniş şərait yaratdı. Belə bir şəraitdə maliyyə, əmək və maddi resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasını təmin edən sosial siyasətin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun gələn variantının hazırlanması və onun həyata keçirilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması tələb olunurdu.

Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi altında işlənilib hazırlanmış və 1995-ci ildə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin birinci hissəsində Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial-yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradılacağına zəmanət verdi. Bununla da insan amili ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafın bütün sferalarında həyata keçirilən islahatların ana xəttini təşkil etdi.

Qeyd edilənlərin fonunda oxuculara təqdim olunan monoqrafiyanın:

Birinci fəslində - əhalinin həyat səviyyəsinin və yaşayış keyfiyyətinin mahiyyəti açıqlanır, onları xarakterizə edən göstəricilər sistemi təhlil edilir, bu sahədə XIX əsrdən başlayaraq bu günə kimi davam edən elmi-nəzəri baxışlar araşdırılır və onlara münasibət bildirilir.

Bu fəsildə eləcə də 2008-2009-cu illərdə baş verən maliyyə böhranının nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində iqtisadi inkişafın dayanması, Çin, Hindistan, Braziliya kimi inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən cənub ölkələrində isə, əksinə tərəqqi etməsi təkcə, dünya ictimaiyyətinin diqqətini deyil, bizim də diqqətimizi cəlb etdi. “Cənub yüksəlişi”adlanan, zaman və məkan baxımından inkişaf sürətinə və miqyasına görə fenomen və möcüzə təsəvvürü yaradan tərəqqinin nəticələri təhlil edilir və həmin ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

İkinci fəslində - hər bir insanın və onun ailəsinin real gəlirlərinin səviyyəsi ilə onların tələbatının müqayisəli ölçülməsinin əsasını təşkil edən istehlak büdcəsindən aztəminatlı əhali qruplarına dövlət tərəfindən ünvanlı sosial yardım göstərilməsinin

formalaşmasında, əhalinin maddi-rifahının yüksəldilməsi üzrə konsepsiyanın və dövlət proqramlarının hazırlanmasında, əhalinin həyat səviyyəsinin və yaşayış keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində və proqnozlaşdırılmasında və digər məqsədlər üçün istifadə edilən yaşayış minimumundan; yaşayış keyfiyyətini, onun tərkibini və quruluşunu, eləcə də baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirərkən ev təsərrüfatları büdcəsinin seçmə tədqiqatların materiallarından istifadə edərək əhalinin son illərdə ayda adambaşına istehlak xərclərinin, eləcə də ərzaq məhsullarının tərkibində və quruluşunda baş verən dəyişikliklər təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Üçüncü fəslində - kənd əhalisinin həyat səviyyəsində baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirmək məqsədilə, Azərbaycanda üzümçülüyün inkişafı üçün əlverişli təbii-iqlim şəraitinin olmasını, kənd əhalisinin bu sahədə qədim dövrdən təcrübə və vərdislərə malik olmasını və onların dolanışıqlarında əhəmiyyətli rol oynamasını, keçən əsrin 70-90-cı illərində digər kənd təsərrüfatı bitkilərindən fərqli olaraq həm tərəqqi, həm də tənəzzül dövrü keçdiyinə görə həmin dövrlərdə üzümçülüyün inkişafında baş verən dəyişikliklərlə kənd əhalisinin sosial-iqtisadi və mənəvi həyat tərzində baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi nümunə kimi götürülmüş və son illərdə respublikamızda regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində kənd yerlərinin inkişafında və kənd əhalisinin yaşayış keyfiyyətində baş verən dəyişikliklər qiymətləndirilmişdir.

Dördüncü fəslində - əhalinin ən həssas, qayğısına xüsusi diqqətlə yanaşılması tələb olunan hissəsinin-pensiyaçıların sosial vəziyyətinə təsir göstərən amillər ətrafı tədqiq olunmuşdur. Müstəqillik əldə edildikdən sonrakı illərdə ölkəmizdə pensiya təminatı sistemində aparılan islahatlar, onların mahiyyəti və 2010-cu il yanvar ayının 1-dən "Əmək pensiyaları haqqında" Qanuna edilən əlavələrin və dəyişikliklərin pensiyaçıların quruluşuna və yaşayış səviyyəsinə təsiri təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Beşinci fəslində - içməli suyun mahiyyəti, əhalinin ona olan tələbatının təmin edilməsinin müasir vəziyyəti təhlil edilir və insanların sağlamlığına və əmək fəallığına təsiri qiymətləndirilir.

Bu fəsildə eləcə də son illərdə sudan istifadə edilməsinə görə tarif qiymətlərində baş verən dəyişikliklər, onların ailə büdcəsinə və həyat səviyyəsinə təsiri qiymətləndirilir.

Altıncı fəslində - bazar münasibətləri şəraitində elmi işçilərin əməyinin ödənilməsində həyata keçirilən tədbirlər müqayisəli və ətraflı təhlil edilərək baş verən dəyişikliklər qiymətləndirilir, elmi işçilərin əməyinin ödənilməsinin təkmilləşməsi üzrə diqqəti cəlb edən təkliflər verilmişdir.

Monoqrafiyanın girişi, I, II və VI fəsilləri, III fəslin 3.1 və IV fəslin 4.2 paragrafları şöbə müdiri, i.f.d. C.B.Quliyev, III fəslin 3.2 və 3.3 paragrafları böyük elmi işçi A.U.Allahverdiyeva, IV fəslin 4.1 paragrafı baş elmi işçi, i.f.d. R.S.Abdullayeva, V fəslin böyük elmi işçi M.H.Rizayeva tərəfindən yazılmışdır.

I FƏSİL. Qloballaşan dünyada həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətə qiymətləndirilməsinə elmi-nəzəri baxışlar

1.1. Həyat səviyyəsi və yaşayış keyfiyyəti anlayışlarına və elmi nəzəri baxışlara münasibət

Həyat səviyyəsi və yaşayış keyfiyyəti hər bir dövlətin sosial-iqtisadi siyasətini xarakterizə edən və qiymətləndirən əsas göstəricilərdir. Ayrı-ayrı dövrlərdə məsələyə baxışlar müxtəlif olmuş və ciddi mübahisələr doğurmuşdu.

Azərbaycanın da daxil olduğu Çar Rusiyası dövründə əhalinin yaşayış keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə münasibət hələ XIX əsrdə başlanılmışdır. D.P.Juravskinin (1810-1856-cı illərdə) insanları, onların yaşayış şəraitinə və ödəmə qabiliyyətinə görə fərqləndirilməsi üzrə; F.A.Şerbinanın (1849-1936-cı illərdə) kəndlilərin büdcəsinin tədqiqi üzrə; A.V.Çayanovun (1888-1937 illərdə) ailənin yaşayış amillərinin açıqlanması üzrə, eləcə də bir sıra digər müəlliflərin yerinə yetirdikləri tədqiqat işlərində sosial statistikanın əsası qoyulmuş və onlarda şərh olunan statistik məlumatlar o dövr üçün kifayət qədər obyektiv və inandırıcı xarakter daşıyırdı.

Sosial proseslərin təhlilinə elmi yanaşma meyli keçən əsrin 1920-1930-cu illərində də davam etmişdir. Yaşayışın bütün sahələrində, başlıca olaraq iqtisadi proseslərin digər mərhələlərinin (məhsulun satılması, şəxsi istehlak, əhalinin firavan yaşaması və s.) zərərinə istehsalın inkişafına istiqamətləndirmə məfkurəsinin sonradan güclənməsi, sosial-iqtisadi proseslərin obyektiv qiymətləndirilməsini qeyri-mümkün etdi. Bu da öz növbəsində sosial sahədə aparılan elmi araşdırmaların səviyyəsinə mənfi təsir göstərdi.

Sovetlər dövründə (1960-1980-cı illərdə) istər ittifaq üzrə, istərsə də respublikamızda əhalinin həyat səviyyəsinə və yaşayış keyfiyyətinə ümumi sosial-iqtisadi göstəricilər sistemi ilə əlaqəli şəkildə yanaşılan bir sıra elmi işlər meydana gəldi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə əhalinin firavan yaşaması sahəsində yerinə yetirilən tədqiqat işləri başlıca olaraq siyasi-iqtisadi xarakter

daşıyırdı və həyat səviyyəsinin konkret göstəricilər sisteminin yaranma mühakiməsindən və təcrübədə hesablanmasından uzaq idi.

Sonralar makroiqtisadi proqnozların işlənilib hazırlanmasında AİS-ə (avtomatik idarəetmə sisteminə) keçid və iqtisadi-riyazi modellərin tətbiqi nəticəsində əhalinin həyat səviyyəsinin parametrik və hesablama statistik göstəricilər sistemi inkişaf etməyə başladı.

Hesablama təcrübəsində “adambaşına orta statistik” göstəricidən, həyat səviyyəsinin və yaşayış keyfiyyətinin tədqiq edilməsini və qiymətləndirilməsini daha obyektiv təmsil edən ailə və ev təsərrüfatına keçid bu istiqamətdə mühüm addım oldu. Buna 1992-ci ildə makroiqtisadi göstəricilərin quruluşuna əhalinin ilk dəfə sərbəst blok kimi daxil edildiyi Milli Hesablar Sisteminin metodologiyasının qəbul edilməsi də səbəb oldu.

“Həyat səviyyəsi” anlayışı müasir elmi ədəbiyyatlarda tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə şərh edilir. Bu anlayış mahiyyətinə görə ona yaxın olan “xalqın rifahı”, “əhalinin vəziyyəti”, “əhalinin maddi vəziyyəti”, “əhalinin maddi və mənəvi ehtiyacının ödənilməsi”, və s. kateqoriyalarla tez-tez eyniləşdirilir.

Akademik N.P.Fedorenkonun və N.M.Rimaşevskayanın elmi redaktorluqları ilə çap olunmuş əsərdə¹ “xalqın rifahı” anlayışı altında “... eyni mənşə əsasında əhalinin yaşayış səviyyəsini, həyat tərzini və keyfiyyətini xarakterizə edən, birləşdirən mürəkkəb sosial-iqtisadi fenomen olması ....” başa düşülür və “həyat fəaliyyətinin əsas sahələrinə: əmək sferasına, istehlaka, mədəniyyətə, reproduktiv davranışına, ictimai-siyasi həyatına münasibətdə insanların tələbatının artmasını, onların təmin edilməsinin vəziyyətini və üsulunu” əks etdirir.

Hazırda “xalqın rifahı”, eləcə də “zəhmətkeşlərin maddi və mənəvi tələbatının təmin edilməsi” kimi anlayışlar, onların xidmət

---

¹ Система экономико-математических моделей для анализа и прогноза уровня жизни/Под ред. Н.П.Федоренко и Н.М.Римашевской. Наука, 1986.

etdikləri sosializm sistemi ilə birlikdə ifadə edildiyindən demək olar ki, leksikonumuzdan çıxmışdı. Eyni zamanda, əks mənə daşıyan anlayışları, xüsusilə əhalinin əksəriyyətinin yoxsullaşdığı şəraitdə, bu anlayışları ifadə etmək mümkün deyil.

Ədəbiyyatda yaşayış səviyyəsinin müəyyən edilməsində, ayrı-ayrı müəlliflərin çıxış mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif yanaşmalar müşahidə olunur. İstehsal, istehlak, gəlirlər, yaşayışın dəyəri, istehlak normativləri və standartları, eləcə də onların kombinasiyası bu cür çıxış nöqtələridir.

İstehsal nöqtəyi-nəzərindən yaşayış səviyyəsinə məhsuldar qüvvələrin inkişafından ictimai istehsalın quruluşundan və səmərəliliyindən asılı olaraq yanaşılır. Sovet dövründə bu cür yanaşmaya müəyyənəddici kimi baxılırdı və özünü ümumi milli və daxili məhsulun (əhalinin son istehlakına ayrılan hissəsinin) adambaşına göstəricisi mənasında ifadə olunurdu. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu ümumi iqtisadi göstərici bölüşdürmə münasibətlərinin xarakterilə, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsilə, cəmiyyətin sosial-demoqrafik quruluşu ilə uzlaşdırılırdı.

İstehlak nöqtəyi-nəzərdən yaşayış səviyyəsinə “İstehlakın müştərək təsvirləri” kimi baxışlar öz əksini ölkəmizdə və xaricdə yerinə yetirilən elmi işlərdə tapır. İstehlak yanaşma konsepsiyası bazar münasibətlərinə uyğun olaraq gəlirlərin formalaşmasına və bölüşdürülməsinə əsaslanır. Belə ki, statistika üzrə metodoloji əsasnamədə əhalinin pul gəlirlərinin ayrı-ayrı qrupları arasında istifadə edilməsinin və bölüşdürülməsinin həcmi, tərkibini və əsas istiqamətlərini xarakterizə edən əhalinin yaşayış səviyyəsinin aşağıdakı sosial-iqtisadi indikatorları göstərilmişdir:

- ev təsərrüfatlarının sərəncamında olan gəlir;
- ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı;
- ev təsərrüfatlarının son istehlaka xərcləri;
- əhalinin pul gəlirləri;
- əhalinin pul xərcləri və əmanətləri (ixtiyarında qalan pul);
- adambaşına pul gəlirləri;
- sərəncamında olan pul gəlirləri və s.

Bu indikatorlar öz əksini tədris və dərs vəsaitlərində də tapmışdı. Məsələn, “Sosial statistikanın əsasları” dərs vəsaitinin müəllifi V.Quzyev göstərir ki, “əhalinin real gəlirləri xalq rifahının səviyyəsini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir”. Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü İ.İ.Yeliseyevin ümumi redaksiyası ilə yazılmış “Sosial statistika” dərsliyində əhalinin yaşayış səviyyəsi anlayışına yanaşma bir qədər başqadır: “Yaşayış səviyyəsi altında əhalinin zəruri maddi nemətlərlə və xidmətlərlə təmin edilməsi, onların istehlakına nail olunma səviyyəsi və istehlakın səmərəli təmin edilməsi dərəcəsi başa düşülür”, “nemətlərin və xidmətlərin pulla qiymətləndirilməsi isə özündə yaşayışın dəyərini ifadə edir”. Bir sıra tədqiqat işlərində “yaşayışın dəyəri” yaşayışın səviyyəsinə bərabər tutulur. Bu konsepsiya 1991-ci ildə V.M.Rutqayzerin və Şpilkonun ümumi redaksiyası ilə nəşr olunmuş kitabda daha aydın ifadə olunmuşdur: “... Yaşayışın dəyəri anlayışı klassik anlamda, istehlakın təmin edilməsinin müəyyən səviyyəsinə uyğun gələn istehlak əşyalarının dəyərlərinin məzmununu ifadə etmək üçün istifadə olunur²”.

Yuxarıda göstərilən yanaşmalar normativ-bölüşdürmə prinsipindən, dövlətin tənzimləyici funksiyası kimi məsələn, minimum əmək haqqı, minimum pensiya, yaşayış minimumu və s. bu kimi bəzi sosial təminatları təyin edərkən istifadə olunmasını istisna etmir. Büdcə tərtib edilərkən minimum dövlət standartlarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi əhalinin yaşayış səviyyəsinə dövlətin tənzimləyici təsir göstərməsini səmərəli həyata keçirməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Biz hesab edirik ki, həyat səviyyəsi anlayışını müəyyən etmək üçün sadalanan yanaşmalar tam qanuna uyğundur və analitik işlərdə istifadə etmək olar. Lakin büdcənin tərtib edilməsinin real prosesləri, makroiqtisadi göstəricilərin formalaşması üzrə ümumi tələblər, əhalinin həyat səviyyəsinin əsas sosial-iqtisadi indikatorlarından kompleks istifadə edilməsini zəruri edir.

---

² Стоимость жизни и измерение. /Под ред. В.М.Рутгайзера и П.Шпилько., М., Финансы и Статистики, 1991, стр. 6.

Təsadüfi deyil ki, BMT-nin statistika komissiyası əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirərkən “məşğulluğun təmin edilməsini və insanların sərbəstliyini” prioritet kimi qəbul edir və “...həyat səviyyəsini yüksəldilməsinin dəqiq qiymətləndirilməsini əhalinin yaşayış səviyyəsini və məşğulluğunu, eləcə də, onlarla əlaqəsi olan amilləri, həmçinin qida məhsullarına və geyimə tələbatı, mənzil şəraitini, təhsili, səhiyyəni və əsas sosial xidmət kimi çoxlu göstəricilərdən ibarət olan müvafiq ölçü vasitələrindən” istifadə olunmasını tövsiyə edir.

Əksəriyyət ölkələrin, eləcə də Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmiş Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) “Məşğulluq sahəsində siyasət” adlanan 122 saylı Təvsiyənin 1-ci paragrafında Təşkilatın hər bir üzvü iqtisadi yüksəlişi və inkişafı, həyat səviyyəsini yüksəldilməsini, işçi qüvvəsinə tələbatın təmin edilməsini, işsizliyin və natamam məşğulluğun ləğv edilməsini həvəsləndirmək məqsədilə – tam, məhsuldar və sərbəst seçilməsinə köməklik göstərilməsinə yönəldilən fəal siyasətini elan etməli və həyata keçirməlidir³.

Bütün bunlara baxmayaraq, iqtisadi ədəbiyyatlarda əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirilməsinin problemləri barəsində mübahisələr yenə də davam edir. Burada əhalinin həyat səviyyəsini daha tutumlu inteqral göstəricilərindən söhbət gedir. Məsələn, BMT bu məqsəd üçün “İnsan İnkişaf İndeksi”ndən istifadə olunmasını təklif edir. Təklif olunan metodun mahiyyətini, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, təhsil səviyyəsi, yoxsulluq, işsiz əhali və adambaşına real ÜDM kimi beş əsas göstəricidən ibarət orta hesab kəmiyyətinin götürülməsi təşkil edir. Bu göstəricilərin əsasında insan inkişafı indeksində həyat səviyyəsini ümumiləşmiş indikatorları tərtib edilir:

$$I_{ii} = \frac{I}{5} (\sum I_{ix})$$

---

³ Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. Konvensiyalar və Təvsiyələr. Bakı, 1996, səh.330.

Burada: I_{ii} - insan inkişafı indeksini, I_{i1} - doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu indeksini, I_{i2} - əhalinin təhsil səviyyəsinin indeksini; I_{i3} - əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin indeksini, I_{i4} - ümumi işsizlik səviyyəsinin indeksini; I_{i5} - adambaşına real ÜDM-in indeksini ifadə edir.

Müxtəlif yanaşmaları ümumiləşdirərək belə nəticə çıxartmaq olar ki, əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi: dar mənada - əhalinin istehlak səviyyəsinin və istehlakının təmin edilməsi dərəcəsini (əhalinin gəlirlərini, xərclərini, eləcə də nemətlərin və xidmətlərin istehlakını) və geniş mənada – insan inkişafının səviyyəsini (əhalinin sağlamlığını, vəziyyətini və tələbatının ödənilməsi üzrə malik olduğu imkanlarını) və əhalinin həyat tərzini və əmək fəaliyyəti şəraitini (əhalinin məskunlaşdığı mühitin və təhlükəsizliyinin vəziyyətini) xarakterizə edən göstəricilərdən istifadə etməklə elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmış hesab etmək olar.

Deməli, həyat səviyyəsi dar mənada adamların istehlak etdiyi nemətlərin və xidmətlərin kəmiyyəti və keyfiyyəti ilə, ya da əhalinin gəlirlərinin yaşayış dəyərində nisbəti ilə ifadə olunursa, yaşayış keyfiyyəti insanların maddi və mənəvi tələbatının təmin edilməsi dərəcəsinin subyektiv qiymətləndirilməsi kimi qəbul edilir.

Həyat səviyyəsi geniş mənada - əhalinin maddi və mənəvi tələbatının təmin olunmasına yönəldilən yaşayış fəaliyyətinin real sosial-iqtisadi şəraitinin məcmuudur. Adamların yaşayış keyfiyyəti və onların dəyişilməsinin qiymətləndirilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyət quruluşunu xarakterizə edən əsas göstəricidir. İnsanların maddi və mənəvi tələbatı hər bir ölkədə ayrı-ayrı vaxtlarda baş verən sosial-iqtisadi hadisələrin təsiri altında həmişə dəyişdiyinə və zənginləşərək inkişaf etdiyinə görə yaşayışın kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərinin qiymətləndirilməsi xeyli çətinləşir. Lakin eyni vaxtda həyat səviyyəsini səciyyələndirən bəzi, məsələn: sağlamlığın və mənəvi tələbatın

təmin edilməsi, eləcə də əhalinin təhlükəsizliyi və başqa bu kimi göstəriciləri yalnız dolayı yollarla şərti qiymətləndirmək mümkündür.

Ona görə də, əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin hər hansı bir dövr üçün nisbi ölçüsünü, yalnız sosial-iqtisadi indikatorları əhatə edən: məsələn, əhalinin adambaşına ümumdaxili məhsulu, adambaşına istehlak olunan qida məhsulları, adambaşına pul gəlirləri və başqa bu kimi tək **bir komponentli** göstəricilərin; gəlirlərlə xərclərin, gəlirlərlə yaşayış minimumu və başqa bu kimi **iki komponentli** nisbi göstəricilərin insan inkişaf indekslərini qoşa və ya bir çox regionlar arası hesablayarkən istifadə olunan, **inteqral** və ya statistikada məşhur olan **bir bərabərdə olan göstəricilərin birləşməsi metodlarına** əsaslanan tam göstəricilər dəstlərinin vasitəsilə tapmaq mümkündür.

“Yaşayış keyfiyyəti” anlayışına dair tədqiqat işlərində də vahid fikir yoxdur və mülahizələr müxtəlifdir. Mübahisəyə, hər şeydən əvvəl, anlayışın müəyyən edilməsinə iqtisadi, sosial, tibbi, ekoloji, fizioloji və s. bu kimi müxtəlif tərəflərdən yanaşılması təsir göstərir.

Belə ki, Amerika iqtisadçısı D.Fosterin mülahizəsinə görə yaşayışın keyfiyyəti stress vəziyyətinin səviyyəsindən (həyatın çətinliklərindən), əhalinin sıxlığından, qida məhsullarının keyfiyyətindən, ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsindən asılıdır. Müəllif hesab edir ki, sənayenin inkişaf səviyyəsi və adambaşına milli gəlir nə qədər yüksəkdirsə, əhalinin sıxlığı və ətraf mühitin çirklənməsi bir o qədər çox olur və nəticədə yaşayış keyfiyyətini aşağı salan stress vəziyyətinin sayı artır.

“Yaşayış keyfiyyəti” anlayışının ikinci anlamı daha dardır (məsələn, “əhalinin yaşayış səviyyəsi və keyfiyyəti” söz birləşməsi): o sadalanan xüsusiyyətləri əslində yaşayış səviyyəsinin iqtisadi anlamı (gəlirləri, yaşayışın dəyəri, istehlak) olmadan əhatə edir.

“Əmək şəraiti və istirahət”, “sosial təminat”, “xidmət sahələrinin sosial infrastrukturu inkişafı” kimi bir sıra fərqli xüsusiyyətlər və göstəricilər yaranır ki, onlara həll edilən tapşırıqın

xarakterindən asılı olaraq həm yaşayışın səviyyəsini, həm də yaşayışın keyfiyyətini xarakterizə edən göstərici kimi baxmaq olar.

Qeyd olunanları yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, həyat səviyyəsi– insanların maddi və mənəvi tələbatının təmin edilməsi dərəcəsini xarakterizə edən sosial-iqtisadi kateqoriyadır. Başqa sözlə, müəyyən dövrdə insanların maddi və mənəvi tələbatının təmin edilməsi dərəcəsini əks etdirən birləşmiş mühüm parametrik kəmiyyətdir. Yaşayış səviyyəsi insanın istehlak etdiyi nemətlərin və xidmətlərin göstəricilər sistemi ilə qiymətləndirilən kəmiyyət və keyfiyyətini ifadə edir.

Yaşayış keyfiyyəti isə - insanların həyat fəaliyyətinin keyfiyyətini; yaşayış şəraitinin keyfiyyətini; məskunlaşdığı yerin keyfiyyətini; kommunikasiya təminatının keyfiyyətini və digər bu kimi parametrik göstəriciləri əhatə edən maddi və mənəvi tələbatın təmin edilməsi dərəcəsinin subyektiv qiymətidir.

Əhalinin rifahının səviyyəsi demoqrafik göstəricilər, əmək bazarı və məşğulluq, təhsil səviyyəsi, məskunlaşdığı mühitin vəziyyəti və s. əhalinin yaşayış keyfiyyətinin meyarlarıdır.

Son illərdə insan inkişafının və yaşayışın keyfiyyətinin müəyyən edilməsinə yeni elmi-nəzəri baxışlar meydana gəlmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, keçən əsrin sonuncu onilliyi və üçüncü minilliyin birinci onilliyini qloballaşmanın müsbət və mənfi nəticələri ətrafında geniş müzakirələrin getdiyi dövr hesab etmək olar. Onun tərəfdarları, qloballaşmanın qeyd olunan onilliklərdə ölkələrdə iqtisadi yeniliklərin yarandığını, daha doğrusu, inkişaf edən dünyada əhalinin həyat səviyyəsinin, savadlılığının və ömür uzunluğunun daha sürətlə artdığını sübut etməyə çalışırlar. Elm-texnika sahəsində əldə edilən nailiyyətlərin, mədəni dəyərlərin və başqa bu kimi mənəvi sərvətlərin kainat üzrə daha sürətlə yayıldığını göstərirlər. Qloballaşmanın əleyhdarları isə sübut etməyə çalışırlar ki, qloballaşma dünya əhalisinin varlılara və yoxsullara ayrılmasını daha da dərinləşdirir, zəif inkişaf edən ölkələri inkişaf etmiş ölkələrdən asılı edərək onların əsarəti altına düşməsinə səbəb olur. Şimali Amerika və Qərbi Avropa mədəniyyəti digər xalqların onlara xas olan spesifik xüsusiyyətlərini

yətlərini boğur. Qloballaşma adambaşına gəlirlər üzrə dünya ictimaiyyəti arasında fərqlər yaradır və onu daha da dərinləşdirir, hətta ifrat yoxsulluq həddində yaşayan əhalinin xüsusi çəkisini artırır. Qloballaşmanın “lehinə” və “əleyhinə” dəlillər, həm mücərrəd həm də çətin sübut edilən olduğundan, dünya gəlirlərinin bölüşdürülməsi problemi üzrə məlumatlarla kifayət qədər silahlanmış statistikanı mübahisə meydanına çevirdi. Lakin statistika, həm ilkin məlumatların toplanması, həm də xüsusilə işlənməsi baxımından mürəkkəbdir və çox vaxt eyni ilkin məlumatı müxtəlif metodla hesabladıqda bir-birindən ciddi fərqlənən nəticələr alınır. Bu da statistik məlumatları etibardan salaraq onları təmsil edən mütəxəssislərin baxışlarına inamı xeyli azaldır. Təsadüfi deyil ki, hələ 1892-ci ildə Britaniya Ticarət Palatasının Statistika Departamentinin rəhbəri Robert Giffen işini yaxşı bilən mütəxəssis kimi göstərmişdir ki, “var yalan, var ağ yalan və var statistika ⁴.” Statistika bu cür münasibətin nəticəsidir ki, 2000-ci ildən başlayaraq BMT və DB-nin gəlirlərin ölkələr arasındakı bölüşdürülməsinə və yoxsulluğa aid nəşrlərdəki məlumatlarına inam xeyli azalmışdır. Bu barədə Hindistan iqtisadçısı Surcita Bhalla tərəfindən bir sıra məqalə və kitablar yazılmışdır.⁵ Kolumbiya Universitetinin professoru Xaver Sala-i-Martinin çap olunan işlərində dünya yoxsulluq səviyyəsinin və adambaşına gəlirlərin fərqlənməsi üzrə rəsmi hesablamalara şübhə ilə yanaşmışdır⁶. DB-nin mütəxəssisləri, xüsusilə Martin və

---

⁴ Giffen R. International Statistical Comparisons // Australian Association for the advancement of Science/Report of the Fourth Meeting Hobart, 1892, p.463.

⁵ Bax: Bhalla S. Trends in Üröl Poverty Research and ideology (2000), <http://www.oxusresearch.com>. Bhalla S. Imagine there's no Country Poverty, İnequaliy and Growth in the Era of Globalization // İash.Ş 2002; Bhalla S. and Assosiutes. End of asian Poverty? Asian development Bank. Manila. May 2003; Bhalla s. Poor Results and Poorer: A. Comparative Analysis of Estimates of Global İnequality Poverty // CE Sifo Economic studies.2004, №1.

⁶ Bax: Sala -i-Martin X. The Disturbing “Rise” of Global İncm İnequality //NBER Working Paper 8904. April. 2002; Sala-i-Martin X. The world Distrdution of İncm (Estimated from İndixiduel Country Distrdutions). NBER Working Paper 8933. May 2002; Sala-i-Martin X. Consumption vs. İncome

Revallion təbii olaraq özlərinin hesablama metodikasını müdafiə edirdilər⁷. Mübahisəyə, eləcə də digər bitərəf mütəxəssislər də qoşulmuşdur. Xüsusilə Prinsfon Universitetinin professoru Enqus Ditonu göstərmək olar⁸. Bu ehtiraslı mübahisələr, əslində Şimal və Cənub arasında parçalanmanın gələcəkdə daha dərinləşməsi, və ya onların yaxınlaşması yolu ilə gedəcəyini; dünya birliyində adambaşına görə fərqlənmənin və ya yaxınlaşmanın üstünlük təşkil etməsini, ifrat yoxsulluq həddində yaşayanların sayının və xüsusi çəkisinin azalacağını dünya ictimaiyyətinin dərk etməsinə imkan verir. Bu problemdə iki qarşılıqlı, lakin müxtəlif baxışları, ölkə daxilində və bütünlükdə dünyada müxtəlif əhali qruplarının gəlirlərinin divergensiyasını⁹ və yoxsulluq səviyyəsini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Əhalinin bir hissəsini əhatə edən yoxsulluq, şübhəsiz XXI əsrin bəlasıdır. Təkcə humanitar baxımdan deyil, bir çox digər mülahizələrə görə: ifrat yoxsulluq-əxlaqsızlığın təkrar istehsalı üçün əlverişli mühitdir, o, yoluxucu xəstəliklərin ocağıdır, siyasi ekstremizmin mənbəyidir və döyüşçüləri beynəlxalq terrorçuluğa cəzb edən və dibi görünməyən çəndir və s. Təsadüfi deyildir ki, 2000-ci ilin sentyabr ayında BMT-nin üzvü olan 189 ölkənin liderlərinin iştirak etdikləri “Minilliyin Sammiti”ndə yeni minillikdə inkişafın digər məqsədləri ilə yanaşı “1990-2015-ci illərdə gündə gəliri bir dollardan az olanların sayının iki dəfə azaldılması” əsas vəzifə kimi irəli sürülmüşdür.

Poverty// Estimation from a World Distribution of Individual Consumption. Mimeo Colimbin University, 2002.

⁷ Bax: Ravallion M. Have We Already Met the Millenium Decelopment Goal for Poverty? // Economic and Political Weekly. 2002. № 37; Ravallion M. The Debate on Globalization, Poverty and Inequality; Why measurement Matters, World Bank Polisy Research Working Paper 3038. April 2003.

⁸ Bax: Deaton A. Is World Poverty Falling?// Finanse & Development. June 2002. P.4-7: peaton A Masserting poverty in a Groüing World (vr measuring Growih in a Poor World). Prinsefon University. February 2004.

⁹ Divergensiya latınca divergere-fərqlənmənin aşkar edilməsini ifadə edir.

Gəlirlərin fərqli olması başqa mənə daşıyır. Əgər onun yaranması sosial spektrin aşağı hissəsinin vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olursa, bu çox pisdir. Lakin həmişə o, bu spektrin yuxarı təbəqəsinin rifah halının üstün artması nəticəsində yaranır. Hətta aşağı təbəqənin gəlirləri, nisbətən zəif artıqda da baş verir. Əslində bu hal tez-tez baş verir: cəmiyyətin bütün təbəqələrinin gəlirləri artır, lakin bu artım qeyri-bərabər artdığından gəlirlərin fərqlənməsi də bir o qədər dərinləşir. Bundan başqa, bazar iqtisadiyyatında öz gəlirlərini artırmaq sahibkarlıq fəaliyyətinin güclü stimulusuna çevrilir. Gəlirlərin bərabər bölüşdürülməsi icmanın yaşaması üçün güclə çatan, son dərəcə məhdud resursa və təsərrüfatçılığın mənimsəmə tipinə malik olan ibtidai cəmiyyət üçün xarakterik olmuşdur. Kapitalizm isə əmtəə istehsalçılarının rəqabətinə əsaslandığına görə, o gəlirlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsindən kənar qala bilməz. Əslində onlar arasında rəqabət tarixən iqtisadi inkişafın və adambaşına gəlirlərin misilsiz sürətlə artmasını təmin etmişdir.

Şübhəsiz, digər ictimai təzahürlər kimi gəlirlərin fərqlənməsinin də mənfi tərəfləri mövcuddur. Fərqlənmə həmişə və bütün hallarda, istər ayrıca bir ölkədə, istərsə də dünya əlminə sosial gərginlik və siyasi qeyri-sabitlik yaratmışdır. Lakin bu heç də milli və ya dünya gəlirlərinin bərabər bölüşdürülməsi yollarının araşdırılmasına bəhanə ola bilməz. Bu ziddiyyətdən çıxış yolunu hər şeydən əvvəl, əztəminatlı əhali qruplarının və zəif ölkələrin inkişafının sürətlənməsinə köməklik edilməsində axtarmaq lazımdır.

Son illərdə bir çox beynəlxalq təşkilatlar kütləvi informasiya vasitələrində həqiqəti təhrif edən məlumatlar çap edib yayırlar. Həqiqət, əslində ən çox inkişaf edən ölkələrin mənafeyinə xidmət edən BMT-nin İnkişaf Proqramı və Ticarət və İnkişaf Konfransı Təşkilatları tərəfindən təhrif olunur. Bu təşkilatların məruzələrində inkişaf etmiş və edən ölkələrdə gəlirlərin səviyyəsi və dinamikasının nisbəti barəsində məlumatlar dəfələrlə iki yolla təhrif edilmişdir. Bunlardan adambaşına düşən gəlirlərin artdığı və dəyişməz qaldığı və ya hətta azadlığı ölkələrin sayının müəyyən

edilməsidir. BMT-nin İnkişaf Proqramınının 1996-cı ildə İnsan inkişafı haqqında məruzəsində son 15 il ərzində (1980-ci ildən 1995-ci ilə qədər) “iqtisadi azalmanın və ya durğunluğun 100 ölkəni əhatə etməsi.... onlardan hazırda 70-ində adambaşına düşən orta gəlirlərin 1980-cı ilə nisbətən, 43 ölkədə isə 1970-ci ilə nisbətən daha az olması” bildirilir və belə bir dramatik nəticə çıxarılır ki, “son 15 ildə dünya iqtisadi baxımdan, istər ölkələr arasında, istərsə də onların daxilində daha populyarlaşmışdır. Əgər bu günki meyl davam edərsə, onda inkişaf edən və sənaye ölkələri arasında iqtisadi bərabərsizlik ədalətsizlikdən vəhşiliyə çevriləcək¹⁰”.

Bu 15 il 1982-ci il borc böhranından əziyyət çəkən inkişaf etmiş ölkələr üçün və planlı təsərrüfatdan bazar iqtisadiyyatına keçidin ağırlı transformasiya proseslərinə daxil olan postsosialist ölkələri üçün həqiqətən ən çətin dövr olmuşdur. Belə bir vəziyyətdə təbliğat baxımından, diqqətin ölkələrdə yaşayan dünya əhalisinin payına deyil, ölkələrin sayına yönəltmək daha məqbul hesab edilirdi. Bu məruzədə göstərilən sxemə müvafiq olaraq adambaşına gəlirlərin həcminə görə araşdırılan 100 ölkədə 1513 milyon adamın orta səviyyəsinin artdığı, 45 inkişaf etmiş ölkədə isə, iki dəfə çox 2920 mlyn. adamın yaşadığı müəyyən edilmişdir¹¹. Lakin bu cür hesablamadan hamı istifadə etmirdi, çünki ölkələrin sayının nisbəti (100:45) nəzərə daha tez çarpırdı, yadda qalırdı və heyrətedici olurdu.

Bu hiyləgər üsuldan dərhal bəzi elmi vicdanı olmayan tədqiqatçılar bərk yapışdılar. Xaricdə bənzər primitivlik D.Qva, K.Cons, P.Çuls, M.Kremer, A.Onatiski, C.Stok¹² və başqa bu kimi

---

¹⁰ UNDP. Human Development Reoport, 1996, p.1, III.

¹¹ Bax: Ibid. p.3.

¹² Bax: Quah D.Empirics for Growth and Distribution; Polarization, Stratification and Convergence// Journal of Ekonomik Growth. 1997, №2; Jones C/On the Evolution of the World Income Distribution// Journal of Ekonomik Perspectives, summer 1997; Schulz P.İnequality in the Distribution of persenal İncom in the World: Hoü it is changing and Way// Journal of population Ekonomics, 1998, №3; Kremer M., Onatski A. And Stock J. Searching in Prosperity, Carnegy. Rochester Conference Series of Publicly. December 2011.

tədqiqatçıların işləri üçün daha xarakterik idi. Məsələn, Z.Priçetin hay-küyə səbəb olmuş “Divergensiyanın böyük dövrü” məqaləsində aşağıdakı rəqəmlərlə manipulasiya edərək göstərmişdir ki, 1960-1999-cı illərdə 108 inkişaf etmiş ölkədən 11-də adambaşına düşən gəlirlər ildə 42 faiz artmış, 28 ölkədə 0,5 faiz, 40 ölkədə 1 faizdən az, 16 ölkədə isə mənfi olmuşdur¹³. Oxşar yanaşmalar bəzi rus nəşrlərində də öz əksini tapmışdır¹⁴.

Real vəziyyəti təhrif edən digər daha üstüörtülü üsul – müxtəlif ölkələrin adambaşına düşən gəlirlərinin və ya istehlak xərclərinin səviyyəsinin onların milli valyutalarının ABŞ dollarına nisbətən bazar kursuna görə hesablanması yolu ilə müqayisəsi olmuşdur. BMT-nin İnkişaf Proqramının ekspertləri 1990-cı ildən başlayaraq İnsan İnkişafı haqqında məruzələrində dünya əhalisinin 20%-i inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayanlarla 20 faizi zəif inkişaf edən ölkələrin əhalisinin adambaşına düşən gəlirləri arasındakı uyğunsuzluğu təsvir edən və heyrətedici rəqəmlər müntəzəm çap edilirdi. Onların hesablamalarına görə, 90-cı illərin sonuna ümumi qlobal istehlakın, guya 86 faizi bəşəriyyətin beşdə birinin yaşadığı varlı ölkələrin əhalisi, 12,3 faizi dünya əhalisinin beşdə üç hissəsi olan ortabablar, yalnız 1,3 faizi əhalinin beşdə bir hissəsini təşkil edən yoxsullar tərəfindən mənimsənilmişdir. Əslində bu o deməkdir ki, 1 nəfər yoxsul kvintillə müqayisədə 1 nəfər varlı kvintilin istehlak səviyyəsi 66 dəfə çox olmuşdur.

1999-cu ilin eyni adlı məruzəsində bu mövzunu inkişaf etdirən ekspertlər tərəfindən daha ifrat hesablamalar aparılırdı. “Dünya əhalisinin ən varlı beşdə bir hissəsinin yaşadığı ölkələrlə, beşdə bir hissəsinin yoxsul yaşadığı ölkələr arasında adambaşına gəlirlərin (DMM) fərqi 1960-cı ildəki 30:1 nisbətindən, 1990-cı ildə 60:1-ə, 1995-ci ildə 74:1 nisbətinə qədər artmışdır”¹⁵. BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə konfransının məruzəsinin müəllifləri də eyni ahənglə çıxış edirdilər. Onlar bildirirdilər ki, 1965-ci ildə

---

¹³ Bax: Pritcher L, Divergence, Big Tome// The journal of Economic Perspectives. Summer 1997. p.14.

¹⁴ Bax: Мир на рубеже тысячелетий М. 2001. стр.376.

¹⁵ UNDP. Human Development Report, 1998, p.3, 1999, p.104-105.

“böyük yeddiliklər” hesab edilən ölkələrdə adambaşına düşən gəlirlər, dünyanın yeddi yoxsul ölkəsinin gəlirlərini 20 dəfə, 1995-ci ildə isə 39 dəfə üstələmişdir¹⁶. Əslində bu cür rəqəmlər qloballaşmanın hər cür əleyhdarları üçün məlhəm, “qızıl milyarda” cihad elan etmiş beynəlxalq terrorizm ideoloqlarına ən yaxşı hədiyyədir.

Lakin zəif inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif səbələrdən valyutaların mübadilə məzənnəsi onların real alıcılıq qabiliyyəti ilə müqayisədə xeyli aşağı olmuş, varlı ölkələrin valyuta məzənnəsinin bir qayda olaraq yüksək olması (üçüncü minilliyin birinci onilliyinin ilk illərində ABŞ dollarının məzənnəsi 16 aparıcı valyutanın səbətinə nisbətən təxminən 20% yüksək olmuşdur) bu cür hesablamaların özü- özlüyündə yanlış olduğunu sübut edir. Məsələn, 2004-cü ildə Çində milli valyuta olan yuanqın alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) üzrə ÜDM-in həcmi ABŞ dollarının mübadilə məzənnəsi üzrə həcminə nisbətən 4,3 dəfə yüksək olmuşdur. Bu nisbət Hindistanda 4,9, Həbəşistanda 7, Çadda 8,4¹⁷ dəfə olmuşdur. Orta hesabla bazar mübadilə məzənnəsi ilə AQP üzrə valyuta məzənnəsinin nisbəti arasındakı fərq təxminən 4 dəfə olmuşdur. Bu, sözsüz ki, BMT-nin İP-nin ekspertləri üçün məlumdur. Təsadüfi deyil ki, 1998-ci il məruzəsinin sonunda, qəribə də olsa, ötəri olsa da, dünya əhalisinin yuxarı kvintilinin istehlak səviyyəsi aşağı kvintilindən 66 dəfə deyil, 16 dəfə yüksək olmasından xəbər verir¹⁸. Belə çıxır ki, sensasiya xatirinə nə demək, nə etmək istəsən olar.

Keçid və zəif inkişaf etmiş ölkələrdə Mərkəzi Bankların milli əmtəələrin və xidmətlərin qiymət rəqabətliyini xarici satış bazarlarında artırmaq və idxal olunan bənzər əmtəələrin və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətini azaltmaq məqsədi ilə valyuta bazarının mexanizmini dəyişmək cəhdləri valyuta məzənnəsinin aşağı salınmasından xəbər verirdi. Bu cür ölkələrdə ÜDM-in kəmiyyətinin azalmasının görünməyən obyektiv səbəblərinin aşkar

---

¹⁶ Bax: UNCTAD. Trade and Development Report, 1997, Geneva, 1998, p.IV.

¹⁷ Bax: World Development Indicators Database. World Bank. Wash. July 2005.

¹⁸ Bax: UNDP. Human Development Report, 1998, p.86.

edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu cür hesablamaların aparılması, başlıca olaraq, xarici ticarət vasitəsilə həyata keçirilən əmtəələrin və xidmətlərin dəyərinin müəyyən edilməsinə münasib idi. Lakin B.Balaşşinin, P.Samuelsonun və C.Bxadvatının tədqiqatları göstərdi ki, ölkə daxilində satılan əmtəələrə və xidmətlərə xarici ticarət qiymətlərinin ekstrapolyasiya edilməsi, xarici bazarlara əsasən kapitaltutumlu və ölkədaxili bazara əsasən əməkəttutumlu əmtəələr və xidmətlər çıxarıldığından məqbul hesab edilə bilməz¹⁹. Ən əməkəttutumlu əmtəələrə ərzaq məhsulları aid edilir ki, onlar da yoxsul ölkələrdə əsasən daxili bazarda satılır. Burada kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi işçilərinin əmək haqqı, varlı ölkələrlə müqayisədə aşağı olduğuna görə bu məhsullar ucuz satıldığından yoxsul ölkələrdə ailənin ərzaq məhsullarına xərclərinin mütləq kəmiyyəti xeyli azalır.

Bundan başqa, ərzaq məhsullarına çəkilən ümumi xərclərin quruluşundakı xüsusi çəkisini və onun dəyişilməsini də nəzərə almaq lazımdır. Ölkə nə qədər kasıbdırsa, ailə öz büdcəsinin böyük hissəsini ərzaq məhsullarının əldə edilməsinə, az bir hissəsini isə istehlak xərclərinin qalan hissəsinə sərf etməli olur (Engel qanunu). Deməli, kasıb ölkələrdə varlı ölkələrlə müqayisədə ailə istehlak xərclərinin tərkibində daha ucuz əmtəələrin xüsusi çəkisi (dünyada qəbul edilmiş ölçüyə görə) xeyli yüksəkdir. Ona görə də kasıb ölkələrin valyutasını ölkədaxili alıcılıq qabiliyyətinin beynəlxalq alıcılıq qabiliyyətinə bərabər tutulması, bu cür ölkələrdə real gəlirlərin kifayət qədər qiymətləndirilməsinə imkan vermir və kasıb ölkələrlə inkişaf etmiş ölkələr arasındakı fərqlərin daha da artmasına səbəb olur.

Bu cür hallardan uzaq olmaq üçün BMT-nin ekspertləri və DB 60-cı illərin sonunda Beynəlxalq İqtisadi Müqayisələrin Proqramını işləyib hazılamışlar. Nəticədə yeni valyuta vahidi –

---

¹⁹ Bax: Balassa B.Purchasing Poverty Doctrinc: A Reappraisal // Journal of political Economy 1964. №6, p.584-596.; Samuelson P.Theoretical Notes on Trade Problems// Review of Economiccs and Statics, 1964, №2, p.145-154; Bhadwati J.Why are Services Cheaper in the Poor Countries// Economic Journal, 1984, №94, p.279-286.

onların AQP-si əsasında hesablanan beynəlxalq dollar yaradıldı. AQP-nin müəyyən edilməsinin məğzi hər hansı bir ölkəyə xas olan əmtəə və xidmət dəstinin (səbətinin) yerli valyuta dəyərinin, həmin dəstin ABŞ dolları ilə ifadə olunan dəyəri ilə müqayisəsindən ibarətdir. ÜDM və onun bütün törəmələrinin bu dollarla müqayisəsi, guya, valyutanın mübadilə məzənnəsi əsasında müqayisəsinə nisbətən ÜDM-in real həcmi və digər göstəricilərinin nisbəti haqqında bərabər təsəvvür yaradır.

Bu Proqram çərçivəsində milli valyuta AQP əsasında hərdənbir bu və ya digər il üçün ABŞ dollarında yenidən hesablanır və bu işləri 1993-cü ildən DB əlaqələndirir. Bu vəzifəni 1968-ci ildən 1993-cü ilə kimi ABŞ Pensilvan Universitetinin mütəxəssisləri paralel olaraq yerinə yetirmişdilər və onların “Penn Uorld Tables” şəklində nəşr etdirdikləri məlumatları DB yoxsulluğu qiymətləndirərkən əsas götürmüşdür. Bu iki qrupun ekspertləri tərəfindən tətbiq edilən ekstrapolyasiya metodunun faizi müxtəlif olduğuna görə, onların sonrakı dövr üçün yekun nəticələri üst-üstə düşmür. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün 2000-ci ildən hər iki baza məlumatların inteqrasiyası üzrə işlərə başlandı.

Milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin paritetinin hesablanması ideal metod deyil. Hər hansı konkret ölkə və ABŞ üçün eyni əmtəələrdən və xidmətlərdən ibarət səbət tərtib etmək, onun müxtəlif ölkələrdə spesifik növləri olduğuna görə çox mürəkkəbdir. Hər hansı bir milli valyutanın AQP hesablayarkən, yerli əmtəələr və xidmətlər səbətinin qiymətləri Amerika səbətindəki əmtəələrin və xidmətlərin qiyməti ilə müqayisə edilir. Bu, əslində quruluşuna görə ciddi fərqlənən yerli səbətlə müqayisədə amerikalıların istehlak səbətinin üstünlüyünü “güzgü görünüşü” kimi əks etdirir. Nəticədə, burada istehlak olunan əmtəələrin və xidmətlərin nisbi dəyəri, onların çox vaxt, ümumi dəyərinin artması istiqamətində təhrif olunur ki, bu da yerli valyutanın AQP-nin müəyyən qədər artması deməkdir. Bununla yanaşı, yalnız daxili bazarda satılan xeyli əmtəələr var ki, onlar müxtəlif ölkələrdə daxili qiymətin ümumi səviyyəsinə fərqli

şəkildə təsir edir. Nəhayət, mövcud metodika yerli və Amerika əmtələri və xidmətləri arasında keyfiyyət fərqlərini nəzərə almır. Bu baxımdan adambaşına gəlirin beynəlxalq dolların bazasında müqayisəsi son dərəcə təxminidir.

70-ci illərin sonunda beynəlxalq dollardan ölkə daxilində gəlirlərin bölüşdürülməsinin ölçülməsində də istifadə olunmağa başlandı²⁰. Bu DB-yə 1990-cı ildə müxtəlif ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsini qlobal miqyasda standartlaşdırmağa imkan verdi. Bu cür hesablama metodikası ondan ibarətdir ki, əvvəlcə ümumdünya yoxsulluq həddi təsis edilir. Bu hədd adamın bir gündə yaşaması üçün zəruri olan əmtəələrin 1985-ci ilin qiyməti və AQP üzrə ≤ 1 dollar həddində hər nəfərə düşən istehlakı hesab edilir (1993-cü ildə bu səviyyə ABŞ-da, inflyasiya nəzərə alınmaqla gündə 1,08 dollara qədər, yəni ayda 32,74 dollara qədər artırıldı, lakin o, rəsmən əvvəlki kimi ≤ 1 dollar şəklində ifadə olunurdu). İkinci mərhələdə, 1,08 dollar müvafiq ölkənin milli valyutası 1993-cü il AQP cədvəlinə əsasən konversiya edilir. Sonra alınan kəmiyyət çin yuanasında, hindistan rupisində, rus rublunda, azərbaycan manatında və s. ailənin növbəti seçmə müayinəsi aparılarkən, 1993-cü ildən həmin il yerli istehlak qiymətinin artım indeksi nəzərə alınmaqla düzəliş edilir. Bu yolla, milli valyuta alınan yoxsulluq meyarı, həmin ölkənin dünyanın son yoxsulluq həddindən aşağı və ya yuxarı yaşayan əhalisinin sayını müəyyən edir.

E.Ditona görə hesablamaların və ölçülmənin bu cür metodikasının özündə, onun gerçəkliyinə şübhələr yaradan bəhanələr çoxdur. O, hətta təklif edirdi ki, istehlak və gəlir səviyyəsinin dəyər ilə ifadə olunan göstəricilərini daha fundamental ifadə olunan, məsələn qəbul olunan kalori ilə əvəz edilsin²¹. Həqiqətən də bu cür qiymətləndirmədən “İnsan İnkişafı haqqında məruzələrdə” istifadə olunur və nəşr edilir. Lakin qidaların kaloriliyi barəsində ilkin məlumatların toplanması, ailənin gəlirləri və ya

---

²⁰ Bax: Anluwalia M.Carter N., Chery D. Growth and Poverty in Developing Countries//Journal of Development Economics. 1979, №6, p.299-241.

²¹ Bax: Deaton A.Country the worlds Poor: Problems and Possible Solutions/Princeton University. Desembr 2000.

istehlak barədə məlumatların toplanmasından daha mürəkkəbdir və bu cür əldə edilən məlumatların etibarlılığı daha çox şübhəli görünür.

Milli gəlirin ölkə əhalisi arasında necə bölüşdürülməsini müəyyən etmək üçün yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu bir çox ekspertlər, yalnız ailələrin gəlirləri və istehlak xərcləri ilə bağlı müayinənin aparılmasında görürlər.

Lakin bu üsulla sosial qruplar üzrə toplanan məlumatları iki metodla – ya ailə büdcəsini müayinə etməklə, ya da milli hesablardan istifadə etməklə orta səviyyəyə gətirmək olar. Eyni zamanda, onlardan hər birinin müsbət, həm də mənfi cəhətlərə malik olduğunu qeyd etmək lazımdır. İlk növbədə onlardan hər biri subyektiv və obyektiv xarakterli nöqsanlara malikdir. Bu məsələ üzrə ayrı-ayrı elmi baxışlarda qeyd edilmiş fundamental quruluşlarla yanaşı, bu metodun da xeyli sayda digər nöqsanları var ki, onlar əldə edilən nəticələri şübhə altına alır. Hər şeydən əvvəl, burada söhbət ölkə əhalisinin müxtəlif seqmentləri üçün yoxsulluq həddinin müəyyən edilməsindən gedir. Ərzaq və digər çoxlu istehlak mallarının qiyməti, adətən şəhər yerlərində kənd yerlərinə nisbətən daha yüksək olur. Ona görə də AQP üzrə yerli valyutada hesablanan 1 dolların ağırlığının şəhər əhalisi üçün ölkə üzrə orta göstəricisindən yüksək olması labüddür. Kənd yerlərində isə əksinə, AQP hesablanarkən, əmtəə səbətinin əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulan xərclər ölkə üzrə orta göstəricidən azdır. Məsələn, ARDSK tərəfindən 2012-ci ildə həyata keçirilən ev təsərrüfatlarının seçmə tədqiqat materiallarının əsasında apardığımız hesablamalar göstərir ki, həmin ildə orta hesabla, bir günlük istehlak xərclərinin dəyəri ölkə üzrə 6,64 manat olduğu halda, bu göstərici şəhər yerlərində 6,92 manat olmuşdur ki, bu da ölkə üzrə orta göstəricidən 28 qəpik çox, kənd yerlərində isə ölkə üzrə orta göstəricidən 31 qəpik az olmuşdur²².

---

²²2012-ci ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları. Statistik məcmuə. Bakı, 2013, səh.39.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ayrı-ayrı dövrlərdə baş verən sosial-iqtisadi və siyasi hadisələr zamanı insanların tələbatı dəyişdiyinə və inkişaf etdiyinə görə onların yaşayışını xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri də müvafiq olaraq təkmilləşir və yeniləşir.

BMT-nin İnkişaf Proqramının “İnsan İnkişafı haqqında məruzəsi” ilk dəfə 1990-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Həmin dövrdə baş verənləri nəzərdən keçirmək pis olmazdı. Həmin dövrdə Berlin divarları söküldü, vahid Almaniya Respublikası bərpa olundu, Sovet İttifaqının dağılması və yeni müstəqil dövlətlərin yaranması dövrü başlandı, İraq Küveytə hərbi müdaxilə etmək üçün hazırlıq görürdü, Çilidə Auqusta Pinaçetin idarə üsuluna son qoyuldu və hakimiyyətə yeni demokratik qüvvələr gəldi. Pekində tələbələr siyasi islahatların aparılmasını müdafiə etmək məqsədilə nümayişə çıxırdılar və s.

Azərbaycanda isə SSRİ-nin dağılmasından məharətlə istifadə edən Ermənistan, haqsız ərazi iddiası ilə çıxış edərək Azərbaycana qarşı müharibə etməyə geniş hazırlıq görürdü. Ölkə daxilində ayrı-ayrı qrup insanlar arasında baş verən münaqişələr siyasi sabitliyi pozurdu və əhalinin onsuz da ağır olan sosial-iqtisadi vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı.

Dünya miqyasında bu cür və bunlara bənzər müxtəlif siyasi, sosial və iqtisadi hadisələrin baş verdiyi bir şəraitdə, BMT-in İnkişaf Proqramı iqtisadiyyata və inkişafa yeni yanaşma barəsində mənalı və humanist baxışlarla zəngin olan “İnsan İnkişafı haqqında məruzə”sini hazırlayıb nəşr etdi.

Həmin dövrdən 23 il keçməsinə baxmayaraq, bu gün də bütün dünya həm yeni, həm də həmişə səslənən çağırışlarla üzbəüz qalmışdır. Minilliyin Bəyannaməsində inkişaf üzrə formalaşmış məqsədlərə nail olmaq daha da aktual olmuşdur. İnsanların gələcəyini qorxu altına alan təbii hadisələr və ekoloji dəyişikliklər kainatda təhlükəli vəziyyətlər yaradır və əhalinin, xüsusilə onun yoxsul təbəqəsinin dözülməz sosial-iqtisadi vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. İqtisadi sabitliyin və qlobal təhlükəsizliyin prespek-

tivinə münasibətdə insanlar arasında inamsızlıq üstünlük təşkil edir.

“İnsan İnkişafı Haqqında Məruzə”nin nəşr edildiyi 1990-cı ildəki kimi, bu gün də insan inkişafının konsepsiyası müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Amarti Sena 2010-cu ildəki BMT-in İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı Haqqında Məruzəsində “... biz retrospektiv baxışlardan və təcrübədən istifadə edərək onların intellektual və siyasi cəhətlərinə, eləcə də onların təkamüllünə müasir prizmadan baxırıq. Biz hüquq və imkanların dayanaqlı, sosial ədalətli olmasını və genişləndiyini qeyd edərək insan inkişafı anlayışının yeni mahiyyətini açıqlamaq istəyirik. Məqsəd – insanın inkişaf modelini anlamaq və cəmiyyətin insanlara dəyərli hesab etdikləri həyat tərzini yaşaması üçün imkan vermək və yardım göstərmək üsullarını tapmaqdır. Bunlar insanların tərəqqisi barəsində ən yaxşı düşüncələrdir” (səh.11-12).

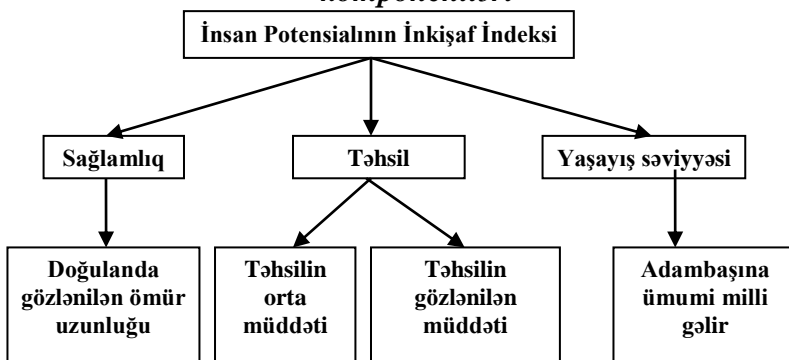
BMT-nin İnkişaf Proqramının “İnsan inkişafı haqqında” ilk məruzəsinin “İnsan inkişafının müəyyən edilməsi və ölçülməsi” adlanan birinci fəslində göstərilmişdir ki, “İnsanlar – xalqın əsas sərvətidir. İnkişafın əsas məqsədi adamların uzun müddət, sağlam və yaradıcı yaşamasına imkan verən şəraiti yaratmaqdan ibarətdir. Bu, ilk görünüşdə sadə həqiqət kimi görünə bilər. Lakin o xammal və pul sərvətlərinin toplanmasına daha çox hərislik göstərildiyindən tez-tez unudulur”.

Bu məqsəd yeni deyildi. Aristoteldən başlayaraq mütəfəkkirlər buna bənzər müddəalar söyləmişdilər. Lakin bu insan inkişafı haqqında ilk məruzələrdə ölkələrin qeyri-sabit tərəqqi etdiyi dövrdə də insanların inkişafına yenə də xüsusi diqqət verilməsi tövsiyə edilmişdir.

Məruzənin “İnsan inkişafı”nın müəyyən edilməsi adlanan qısa bölməsinin başladığı aşağıdakı sözlər nəticə etibarilə məruzənin standart xülasəsi oldu: “İnsan inkişafı seçim spektrinin geniş prosesidir. Uzun və sağlam ömür sürmək, təhsil almaq və yaşayış səviyyəsindən istifadə etmək seçimin ən mühüm elementləridir. Seçimin əlavə elementlərinə siyasi azadlıqlar, zəmanətli insan hüquqları və özünə hörmət aid edilir.

1990-cı il İnsan İnkişafı Haqqında Məruzədə göstərilirdi ki, inkişaf – həm insan seçiminə (imkanlarla bağlı azadlıqlar), həm də iştirak etdiyi prosesə (proseslərlə bağlı azadlıqlar) aid edilən azadlıqlardır. Məruzədə İnsan inkişafı, vüsətinə və ümumiliyinə görə bütün ölkələr üçün xas olması qeyd edilmiş və göstərilmişdir ki, “İnsan inkişafı .... insan qabiliyyətini genişləndirərək və istifadə edərək əmtəə istehsalını və bölüşdürülməsini birləşdirir. İnsan inkişafına təkə əsas tələbatın təmin edilməsi kimi deyil, həm də insanın ümumi və dinamik dəyişilməsi kimi baxılır. O istər zəif, istərsə də yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə eyni bərabərdə tətbiq edilə bilər. İnsan Potensialının İnkişaf İndeksi (İPİİ) sağlamlığın, təhsilin və gəlirlərin ümumiləşdirici göstəriciləri kimi, yalnız gəlirlərə əsaslanan inkişafın daha geniş anlayışından istifadə edərək onların səviyyəsini və tərəqqisini qiymətləndirir. (Bax 1.1.1. sayılı sxemə). Hər bir ümumiləşdirici ölçüdə və beynəlxalq müqayisədə olduğu kimi, o yalnız insan inkişafının özünə daxil etdiyi hissəni sadələşdirir və əhatə edir.

Sxem 1.1.1. İnsan Potensialının İnkişaf İndeksinin komponentləri

Son 20 ildə İPİİ xeyli tənqiddə məruz qalmışdı. Bəziləri onun quruluşu və tərkibi ilə razılaşırlar. Digərləri onun tərkibinə cins bərabərliyindən tutmuş bioloji fərqlərə qədər müxtəlif göstəricilərin daxil edilməsini təklif edirlər. Tənqidi qeydlərin əksəriyyəti

qanuna uyğun olsa da, burada söhbət yaşayış rifahını tam əhatə edən indikatorun yaradılmasından getmir, əksinə əsas məqsəd diqqətin insanlarla cəmiyyətin tərəqqisinə köməklik göstərə bilən cəhətlərin inkişafına yönəltməkdən ibarətdir. İPİİ-ə nələrin daxil edilməsini və ya daxil edilməməsini, onlardan hər hansı birinin nə kimi əhəmiyyətə malik olması üzrə məlumatların necə əldə edilməsini və onların keyfiyyətinin necə yaxşılaşdırılmasını nə qədər çox müzakirə ediriksə, düzxətli inkişaf yönünün əks istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən və qiymətləndirilməsindən bir o qədər uzaqlaşırıq.

İPİİ əslində, mahiyyətə yalnız gəlirlərdə dar təmər küzləmiş ölçünün uğurlu alternativini kimi çıxış edir. 1990-cı ildə Ekonomist jurnalı yazırdı “məsələnin ilk dəfə sənədləşdirilməsinə Moisey təşəbbüs göstərmiş: sonradan, bu məqsədə Platon, Russo və Marks da cəhd etmişdilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT-nin) İnkişaf Proqramı, insan inkişafının müəyyən edilməsinə və ölçülməsinə cəhd edərək, onları bu məruzədə özünün vacib təmas xətti kimi qəbul etmişdir”.

İnsan Potensialının İnkişaf İndeksi İnsan İnkişafı haqqında məruzənin nüfuzunu artıran, onun uğurlarını davam etdirən mühüm amildir. İPİİ meydana gəlidiyi andan bütün dünyanın kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV), ictimaiyyətinin, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının, tədqiqatçıların və hökumətlərin diqqətini cəlb etmişdir. “2009-cu il İnsan İnkişafı haqqında məruzə” nəşr edildikdən sonra internetdən istifadə edənlər İİİ veb-saytına 3 milyon dəfə müraciət edərək onun 500 min nüsxəsinin sürətini çıxartmışlar.

İPİİ üç – sağlamlığın, təhsilin və gəlirin ölçüsü üzrə tərəqqinin ümumiləşdirici göstəricisi kimi qalmaqdadır. Lakin 1990-cı il “İnsan İnkişafı haqqında məruzə”nin 20 illik yubileyinə həsr edilmiş 2010-cu il İnsan İnkişafı haqqında məruzədə gəlir və təhsildə tərəqqinin ölçülməsi üçün istifadə olunan göstəricilərin təsnifatı xeyli dəyişdirilmişdir. Həyat səviyyəsini qiymətləndirərkən əhalinin adambaşına ümumi daxili məhsul göstəricisi, adambaşına ümumi milli gəlir göstəricisi ilə əvəz edilmişdir.

Qloballaşan dünyada əksəriyyət hallarda ölkə sakinlərinin gəlirləri ilə ümumi daxili məhsul arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Rezidentlərin qazandıqları gəlirin bir hissəsi sərhəddən kənara göndərilir, bəzi rezidentlər xaricdən pul köçürmələri alır, bəzi ölkələr maddi yardım göstərir. İPİİ-inə görə 2010-cu ildə 97-ci yerdə qərarlaşan, Filippinin ümumi milli gəliri, xaricdən daxil olan iri pul köçürmələrinin hesabına ümumi daxili məhsulu xeyli üstələyir. İnsan potensialının orta səviyyəli inkişafına aid edilən və 120-ci yeri tutan Timor-Zeşti ölkəsinin ümumi milli gəliri isə göstərilən xarici yardımların hesabına ümumi daxili məhsulu üstələyir.

Təhsilin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün savadlılıq səviyyəsi göstəricisi təhsilin orta müddəti göstəricisi ilə əvəz olunur, uşaqların məktəb təhsili ilə əhatə olunma göstəricisi isə təhsilin gözlənilən müddəti kimi qəbul edilir. Təhsilin orta müddəti bir çox ölkələr üçün əsasən qiymətləndirici göstərici kimi istifadə olunur və ölkələr arasında ciddi fərqlər olur. Halbuki təhsilin gözlənilən müddəti bu ölçünün müvəqqəti çərçivəsi ilə yekdildir.

Son 20 ildə sağlamlığı xarakterizə edən alternativ indikatorların araşdırılmasına baxmayaraq, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisindən fərqli yaxşı və alternativ göstərici tapılmamışdı.

BMT-nin 2010-cu ildə nəşr olunan “İnsan inkişafı haqqında” məruzəsində bu üç göstəricinin ümumiləşdirilməsi metoduna baxılmaqla, əsas diqqət orta həndəsi dəyişikliklərə yönəldilmişdir. Hər hansı ölçü üzrə aşağı göstərici İPİİ-də birbaşa əks olunduğuna görə, ölçülərin tam əvəz olunmasına ehtiyac qalmır. Bu metod əslində üç göstərici üzrə ölkələrin göstəricilərinin daha etibarlı yuvarlaqlaşdırılmasına imkan verir.

Qeyd edilən üç göstərici üzrə İPİİ-nə görə 2012-ci ildə 82-ci yerdə qərarlaşan Azərbaycan Respublikasında İPİİ dünya ölkələri üzrə orta göstəricidən 8,5 faiz, doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu 0,8 il və ya 1,2 faiz, təhsilin orta müddəti 3,7 il və ya 49,3 faiz, təhsilin gözlənilən müddəti 0,1 il və ya 0,9 faiz çox olmuşdur. Adambaşına Ümumi Milli Gəlir (2008-ci il ABS

dollarının alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə) dünya ölkələri üzrə orta göstəricidən 2031 dollar və ya 24,8 faiz bəndi az olsa da, Ermənistandan 2613 dollar və ya 47,2 faiz çox olmuşdur.²³

İnsan inkişaf konsepsiyası yeni yüzilliyə düşünülmüş açıq, eləcə də kifayət qədər faydalı və əlverişli nümunədir. İnsan inkişafını xarakterizə edən göstəricilər üzrə bu tədqiqat işinin nəticələri sonrakı illərdə aparılacaq elmi-tədqiqat işlərində hər bir yaşlı, ideoloji, mədəni ictimai siniflər üçün aktual olacaq.

İnsan inkişafının müəyyən edilməsi insanların seçim imkanlarının genişləndirilməsi kimi çıxış etsə də, o qarşıda duran vəzifələri həyata keçirmək üçün kifayət etmir. Sosial ədalətə, sabitliyə və insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsip etibarlı ilə vacibdir. 1990-cı ildən başlayaraq insan inkişafı haqqında məruzələrin mahiyyəti hər il mövzunun dəyişilməsindən və imkan baxımından yanaşma çevikliyindən asılı olaraq insan inkişafının müxtəlif aspektlərini əhatə etmişdir. Mövcud materialların təhlili və qiymətləndirilməsi göstərir ki, insan inkişafına münasibətdə ənənələr dinamikdir, donub bir yerdə qalmamışdır, o həmişə dəyişərək daha da mükəmməlləşmişdir.

BMT-in İnkişaf Proqramı tərəfindən “İnsan İnkişafı yolları: xalqların real sərvətidir” adlanan insan inkişafı haqqında 2010-cu yubiley nəşrində insan inkişafının ənənələrinə, insan və onun imkanlarının inkişafı üzrə təcrübəyə və elmi ədəbiyyatlara uyğun olaraq insan inkişafının mahiyyətinin aşağıdakı yeni variantda müəyyən edilməsi təklif olunmuşdur:

“İnsan inkişafı insanların mülahizələrinə görə sahib olduqları digər dəyərli məqsədlərin həyata keçirilməsinə uzun müddət sağlam və yaradıcı ömür yaşaması üçün azadlığın genişləndirilməsi prosesini ifadə edir. İnsanlar istər fərdi, istərsə qrup halında, insan inkişafını ləngidən və ya tərəqqiyə aparan qüvvəsidir”.

Bu baxımdan 2010-cu il insan inkişafı haqqında məruzədə insan inkişafının müəyyən edilməsi aşağıdakı üç komponentə ayrılır:

---

²³ www.Hdr.undp.org.

- **Güzəran:** insanların real azadlıqlarını elə genişləndirmək lazımdır ki, onlar firavan yaşaya bilsinlər.

- **Hüquq və imkanların genişləndirilməsi:** insanın və qrupun fəaliyyət göstərmək və dəyərli nəticələrə nail olmaq imkanlarını genişləndirir.

- **Ədalət:** insan hüquqlarına və cəmiyyətin digər məqsədlərinə hörmətlə yanaşılması sosial ədaləti, vaxta görə nəticələrin sabitliyini artırır.

İnsan İnkişafı uğurlu olduqda adamlar dəyərli hesab etdikləri yaradıcılıqla məşğul olmağa meyl göstərəcəklər. İnsan inkişafı haqqında qayğı kağız üzərində qalmamalıdır. Məsələn, səhiyyə xidmətindən istifadə etmək imkanlarının olması – tibbi klinikaların olmasını, onların zəruri heyətlə təmin olunmasını, heyətin işə gəlməsini; ehtiyatda dərmanların olmasını tələb edir, adamlara müalicə haqqını ödəyə bilmədiyinə, cinsinə, irqinə və ya dini mənsubiyyətinə görə müalicə olunmasından imtina edilməməlidir. Məhz bu cəhətlərə görə imkanların yaradılması real azadlıq adlanır. Resurslar, gəlirlər və təsisatlar fəaliyyətin nə qədər mühüm vasitəsi və məqsədi olsa da, son nəticə adamların necə həyat sürməsi və ondan necə zövq alması ilə qiymətləndirilməlidir.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, əslində istehsalı inkişaf etmiş və əhalisinin gəlirləri nisbətən yüksək olan ölkələrin əksəriyyətində adamlar istəyinə və zövqünə uyğun yaşaya bilmirlər. Məsələn, insan potensialının inkişaf indeksinin kəmiyyətinə görə dünyada birinci yerdə gedən Norveçdə ümumi rifah ayda 4000 dollar olsa da, Norveç sosializmi pulun müsadirə edilməsi və yenidən bölüşdürülməsi üzrə fəaliyyət göstərən maşını xatırladır. Hər bir qiymətin dördüdə bir hissəsini əlavə dəyər vergisi - əslində istehlaka görə alınan vergi təşkil edir. Gəlir vergisi mütərəqqi üsulla müəyyən edilsə də, orta əmək haqqının 30 faizini təşkil edir, hətta bəzi adamlardan tutulan gəlir vergisi əmək haqqının 55 faizinə bərabərdir. “Əgər bizim əmək haqqını bizim qiymətlərə bölsək, qalan Avropa ölkələrindən bir o qədər də çox alınmayacağını” Leyborist Enqebretsen etiraf edir.

Eyni zamanda Norveç Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyasının baş iqtisadçısı Steyn Riqord fəxr edərək göstərir ki, “bizim əhalinin adambaşına gəlirləri ABŞ-la eyni – otuz min dollardan çox olsa da, amerikalılar arasında yoxsulların sayı beş dəfə çoxdur”. Norveçdə professorun və ya rəisin əmək haqqı sənaye fəhləsinin əmək haqqından cəmi üçdə bir dəfə çoxdur. Norveç yoxsulları – taksi sürücüləri, satıcılar, xadimələr – amerikalı yoxsullarından iki dəfə varlıdır. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Norveç varlıları Amerika varlılarına nisbətən 20 dəfə yoxsuldurlar²⁴.

1.2. Dəyişən dünyada insan tərəqqisinin və qiymətləndirilməsinin yeni nümunəsi

2008-2009-cu illərin maliyyə böhranı baş verəndə inkişaf etmiş ölkələrdə artımın dayanması, inkişaf edən ölkələrdə davam etməsi bütün dünya ictimaiyyətinin diqqətini özünə cəlb etdi. Bu günə kimi, inkişaf etməkdə olan dünyada qlobal balansın gecikmiş bərpası kimi baxılan Cənub yüksəlişi fəal müzakirə olunur. Adətən bu cür müzakirələr bir neçə iri ölkələrdə ÜDM-in və ticarətin həcminin müzakirəsi ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda baş verən dinamik proseslər daha çox ölkələri əhatə edərək istər lokal, istərsə də qlobal səviyyədə insanların yaşayışını, sosial ədaləti və demokratik idarəetməni daha dərindən qabartmaqla və potensial nəticələrə gətirib çıxartmaqla, daha çox ümumi xarakter alır.

BMT-nin İnkişaf Proqramının “İnsan potensialının inkişafı haqqında 2013-cü il məruzəsində” “Cənub yüksəlişi” insan inkişafı sahəsində çoxillik investisiyanın və uğurların nəticəsi kimi, həm də bütünlükdə insanın tərəqqisini sürətləndirən əlverişli imkan hesab edilir.

“Cənub yüksəlişi” zaman və məkan baxımından özünün sürətinə və miqyasına görə fenomen və möcüzə hesab edilə bilər. Tarixdə heç vaxt görünməyib ki, bu qədər çox əhalinin yaşayış tərzini və perspektivi az vaxtda və kəskin sürətdə dəyişə bilsin.

---

²⁴ NEWSWEEK 15.08 – 21-08. 2005/ S’H 32.

Sənaye inqilabının başlandığı Böyük Britaniyada adambaşına istehsalın həcmi ikiqat artırmaq üçün 150 il, sənayenin inkişafına nisbətən gec başlayan və iqtisadi cəhətdən qüdrətli olan ABŞ-da 50 il vaxt lazım gəlmişdir. Sənayeləşmə başlayarkən bu ölkələrin heç birində əhalinin sayı 10 milyondan çox olmamışdı. Bunun əksinə olaraq “Cənub yüksəlişi” ni təmsil edən Çin və Hindistanda möhtəşəm iqtisadi sıçrayış, bu ölkələrin hər birində əhalinin sayı təxminən bir milyard olduqda baş vermiş və adambaşına istehsal həcmi 20 ildən az bir vaxtda iki qat artırılmışdır. Ekspert Medisonun qiymətləndirməsinə görə əhalinin bir nəfərinə görə ÜDM Böyük Britaniyada (beynəlxalq dollarla) 1700-cü ildəki 1250 dollardan 1850-ci ildə 2330 dollara, ABŞ-da isə 1820-ci illə müqayisədə 1870-ci ildə 1257 dollardan 2445 dollara qədər artmışdı.²⁵

Ölkəmizdə müstəqillik illərində adambaşına ÜDM həcmi ilk iki qat artımı 1990-2000-ci illərdə (346,3 dollardan 662,9 dollara qədər), ikinci iki qat artım 2000-2005-ci illərdə (2005-ci ildə 1579,8 dollara qədər) və üçüncü iki qat artım isə 2005-2007-ci illərdə (2007-ci ildə 3841,7 dollara qədər) baş vermişdir.²⁶ Göründüyü kimi, birinci iki qat artım üçün 10 il, ikinci iki qat artım üçün 5 il, üçüncü ikiqat artım üçün 2 il vaxt lazım gəlmişdir.

“Cənub yüksəlişi”nə dünya əhalisinin böyük əksəriyyətinin yaşadığı ölkələrdə insan potensialının ciddi surətdə genişlənməsinin və insan inkişafının davamlı tərəqqisinin nümunəsi kimi baxmaq lazımdır. “Cənub yüksəlişi”ni təmsil edən onlarla ölkənin və milyardlarla insanın yüksəlişin pillələri üzrə yuxarıya doğru əldə etdikləri irəliləyişlər bütün dünya ölkələri və regionları üçün örnək ola bilər və zəif inkişaf edən ölkələr onların təcrübəsindən istifadə edə bilərlər.

---

²⁵ Доклад о человеческом развитии. 2013, Изд. «Весь Мир», сәh. 125.

²⁶ ARDSK. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2011, сәh.372.

***Cədvəl 1.2.1. ABŞ, Böyük Britaniya, Çin və Hindistanda
1980-2012-ci illərdə insan inkişafı indekslərinin orta illik artımı
(faizlə)²⁷***

	1980	1990	2000	2012	orta illik artım		
					1980-1990	1990-2000	2000-2012
ABŞ	0,843	0,878	0,907	0,937	0,40	0,33	0,27
Böyük Britaniya	0,748	0,784	0,841	0,875	0,47	0,70	0,33
Çin Xalq Respublikası	0,407	0,495	0,590	0,699	1,96	1,78	1,42
Hindistan	0,345	0,410	0,463	0,554	1,76	1,23	1,50
Braziliya	0,522	0,590	0,669	0,730	1,23	1,26	0,73
Türkiyə	0,474	0,569	0,645	0,722	1,85	1,26	0,95

İnsan inkişafı indeksinin (İİİ-nin) dəyişilməsini xarakterizə edən 1.2.1 sayılı cədvələ nəzər salsaq görərik ki, son 32 ildə İİİ-nin qiyməti ABŞ-da 11,2 faiz, Böyük Britaniyada 17,0 faiz artdığı halda, Çin Xalq Respublikasında 71,8 faiz, Hindistanda 60,6 faiz artmışdır. İİİ-nin orta illik artımı Çin və Hindistanda bütün dövrlərdə ABŞ və Böyük Britaniya ilə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. Məsələn, ABŞ ilə müqayisədə Çində insan inkişaf indeksinin orta illik artım sürəti 1980-1990-cı illərdə 4,9 dəfə, 1990-2000-ci illərdə 5,4 dəfə, 2000-2012-ci illərdə isə 5,3 dəfə yüksək olmuşdur. “Cənub yüksəlişi”ndə əldə edilən uğurlar məhz insan inkişafı indeksinin belə sürətlə artması hesabına baş vermişdir.

İnkişaf edən ölkələr tərəfindən uğurla seçilən və tətbiq edilən müxtəlif yolların diqqətlə öyrənilməsi, bütün millətlərin və regionların sosial alternativliyinin dairəsini zənginləşdirir, inkişaf sahəsində əməkdaşlığın hansı dəyərlərini və qlobal baxışların formalaşmasını daha aydın görmələrinə və daha sərt qlobal çağırışlara konstruktiv cavab vermələrinə zəruri imkanlar yaradır. Həmişə olduğu kimi əsas məqsəd ölkələrin və icmaların hamısında

²⁷ Доклад о человеческом развитии. 2013, Издательство «Весь Мир», <http://www.vesmirbooks.ru>.

standartları artıran və insan inkişafının bütün istiqamətləri üzrə, səhiyyədən, təhsildən və yaşayış mənbələrindən tutmuş, öz yaşayışına nəzarət etməkdə və yaxşılaşdırmaqda şəxsi sərbəstliyin əldə edilməsinə qədər adamların seçmək imkanlarını genişləndirən ümumi tərəqqinin sürətləndirilməsinin nə qədər mümkün olmasını təyin etməkdir.

Cənub yenilikləri qlobal münasibətlərin əsasını təşkil edən qaydaların dəyişdirilməsini tələb edir. Müxtəlif tərəfli təşkilatların əksəriyyəti ikinci dünya müharibəsi nəticəsində yaranmış dünyəvi qaydaları ifadə etmək üçün yaradılmışdır. Bu formalaşmış dünyəvi mənzərə XXI əsrdə qlobal demoqrafik şəraitdə, var-dövlətin və geosiyasətin təsir göstərməsində baş verən “balans dəyişiklikləri”nə demək olar ki, uyğun gəlmir. Müasir siyasətin formalaşmasına Cənubun artan təsiri, özünü 2008-ci il maliyyə böhranına beynəlxalq münasibətlərin dəyişilməsində göstərdi. Əvvəllər 1985-ci il Plaza Razılaşmasında olduğu kimi maliyyə məsələlərinin həlli yalnız iri hakim dövlətlər tərəfindən həll edilirdi. İndi isə ən iri yüksəlişə nail olan daha geniş ölkələr qrupu – “20-lər” aparıcı rol oynayırlar. Uzun illər fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarda daha çox rəhbər vəzifələrdə Cənub ölkələrinin nümayəndələri təmsil olunurlar.

Dünya Bankında (DB-də) və Beynəlxalq Valyuta Fondunda rəhbər vəzifələrə təyin edilərkən səsvermə hüququ verən səhmlərin artması ilə yanaşı, son illərdə Cənub ölkələri Dünya Ticarət Təşkilatında, Dünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatında, Beynəlxalq Əmək Təşkilatında (BƏT-də) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatında (ÜST-də) aparıcı mövqeyə malikdirlər. Qeyd etdiklərimiz beynəlxalq təşkilatlarda baş verən dəyişiklikləri və Cənub ölkələrindən olan yeni fəalları daha keyfiyyətli ictimai rifah əldə edilməsi üzrə qüvvələri səfərbər etmək imkanlarının genişlənməsini xarakterizə edən təxmini cəhətləridir. Əslində “Cənub yüksəlişi” hökumətlərin və beynəlxalq təşkilatların gələcəkdə əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsi güman edilən çağırışlara cavab olaraq təxirə salınmadan qoşulmasını tələb edir, onlardan bəzilərinə məsələn: vətəndaşların dövlət idarəetmə

orqanlarında iştirak imkanlarına münasibətdə sosial ədaləti; ekoloji sabitliyi və demoqrafik yüksəlişi göstərmək olar.

XXI əsrdə baş verən Cənub transformasiyası səhiyyə, təhsil, nəqliyyat, rabitə sahələrində və dövlətin idarəedilməsində geniş miqyaslı tərəqqinin baş verməsi ilə müşahidə olunmuşdu. İnsan inkişafının nəticələri uğurlu olmuş, ifrat yoxsulluq həddində yaşayanların xüsusi çəkisi 1981-ci ildəki 52,2 faizdən 2008-ci ildə 22,4 faizə qədər azalmış, təkcə Çin Xalq Respublikasında 500 milyondan çox adamı yoxsulluq məngənəsindən qurtarmaq mümkün olmuşdur. Son 10 ildə əvvəlki 10 ilə nisbətən insan inkişafı səviyyəsinin aşağı olduğu ölkələrdə təhsil, səhiyyə və gəlir sahələrində sürətli tərəqqi əldə edilmişdir. Mövcud materialların təhlili göstərir ki, insan inkişafı indeksinin qiymətinin 25 faizdən az olduğu ölkələrin sayı 1990-cı illə müqayisədə 2000-ci ildə 33-dən 30-a qədər, sonrakı 12 ildə, yəni 2000-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə iki dəfə azalmış, 75 faizdən çox olduğu ölkələrin sayı 1990-2000-ci illərdə 33-dən 43-ə qədər, 2000-2012-ci illərdə isə 59-a qədər artmışdır. 1990-2012-ci illərdə bütün ölkələrdə İnsan inkişafı indeksi demək olarki yaxşılaşmışdır.

Son illərdə ölkələr arası balansda qlobal dəyişikliklər baş vermişdir. Son 150 ildə ilk dəfə olaraq 2010-cu ildə Cənubu təmsil edən üç inkişaf edən Braziliyanın, Hindistanın və Çin Xalq Respublikasının ÜDM-nin həcmi, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr arasında uzun illər aparıcı mövqeyə malik olan Almaniya, İtaliya, Kanada, Birləşmiş Krallıq, ABŞ və Fransa kimi altı ölkənin ÜDM-nin 70 faizinə bərabər olmuş və ABŞ istisna edilməklə, qalan beş ölkə ilə müqayisədə bu göstərici 65 faiz çox olmuşdur. Nəticədə qlobal iqtisadi qüvvənin balansı xeyli dəyişmişdir. Mövcud materialların təhlili göstərir ki, 1950-ci ildə Cənubu təmsil edən Braziliya, Hindistan və Çinin payı dünya iqtisadiyyatının 10 faizini, Şimalı təmsil edən altı ölkə yarıdan çoxunu təşkil edirdisə, 2010-cu ildə dünya üzrə ÜDM-in 23,1 faizi Cənub ölkələrində, 33,2 faizi Şimal ölkələrində istehsal edilmişdir. BMT İnkişaf Proqramının hesablamalarına görə 2050-ci ildə

bütün dünya üzrə istehsal həcmının 40 faizi məhz Çin, Hindistan və Braziliya ölkələrində istehsal olunması proqnozlaşdırılmışdı.

Nəticə və təkliflər

1. Yaşayış keyfiyyəti və onun müəyyən edilib qiymətləndirilməsi barəsində XIX əsrdən başlayaraq bu günə kimi davam edən elmi-nəzəri baxışlar imkan daxilində nəzərdən keçirilmiş, müxtəlif yanaşmalar ümumiləşdirilərək aşağıdakı nəticələr çıxarılmışdır:

- Əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsini: dar mənada - əhalinin istehlak səviyyəsinin və istehlakının təmin edilməsi dərəcəsini, geniş mənada- insan inkişafının səviyyəsini və əhalinin həyat tərzini xarakterizə edən göstəricilərdən istifadə edərək elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmış hesab etmək olar;

- İnsanların maddi və mənəvi tələbatı hər bir ölkədə ayrı-ayrı vaxtlarda baş verən sosial-iqtisadi hadisələrin təsiri altında həmişə dəyişdiyinə və zənginləşərək inkişaf etdiyinə görə yaşayışın kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərinin qiymətləndirilməsi xeyli çətinləşdiyinə görə, əhalinin həyat səviyyəsinin və yaşayış keyfiyyətinin hər hansı bir dövr üçün nisbi ölçüsünü, yalnız sosial-iqtisadi indikatorları əhatə edən bir komponentli, iki komponentli və inteqral (və ya bir barabərdə olan göstəricilərin birləşməsi) metodlarına əsaslanan tam göstəricilər dəstlərinin vasitəsilə tapmaq mümkündür;

- Keçən əsrin sonuncu onilliyində və üçüncü minilliyin birinci onilliyində qloballaşmanın müsbət və mənfi nəticələri ətrafında gedən müzakirələrdə, onun tərəfdaşları, qloballaşmanın inkişaf edən dünyada əhalinin həyat səviyyəsinin, savadlılığının və doğulanda gözlənilən ömür uzunluğunun daha sürətlə artdığını, əleyhdarları isə dünya əhalisinin varlılara və yoxsullara ayrılmasını daha da dərinləşdiyini, zəif inkişaf edən ölkələri inkişaf etmiş ölkələrdən asılı, onların əsarəti altına düşməsinə səbəb olduğunu sübut etməyə çalışırlar;

- Dünya miqyasında müxtəlif siyasi, sosial və iqtisadi hadisələrin baş verdiyi bir şəraitdə, BMT-in inkişaf Proqramı tərəfindən iqtisadiyyatda və inkişafa yeni yanaşma barəsində mənalı və humanist baxışlarla zəngin olan “İnsan İnkişafı haqqında” 1990-cı ildən başlayaraq hər il nəşr edilən məruzələrdə insan inkişafının konsepsiyası bu gün də müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. “Amarti Sena BMT-in İnkişaf Proqramının “İnsan İnkişafı haqqında” ilk məruzəsinin 20 illik yubileyi münasibətilə 2010-cu ildəki məruzəsində qürurla qeyd etmişdir ki, “... biz retrospektiv baxışlardan və təcrübədən istifadə edərək onların intellektual və siyasi cəhətlərinə, eləcə də onların təkamülünə müasir prizmadan baxırıq. Biz hüquq və imkanların dayanaqlı, sosial ədalətli olmasını və genişləndiyini qeyd edərək insan inkişafı anlayışının yeni mahiyyətini açıqlamaq istəyirik. Məqsəd - insanın inkişaf modelini anlamaq və cəmiyyətin insanlara dəyərli hesab etdikləri həyat tərzini yaşaması üçün imkan vermək və yardım göstərmək üsullarını tapmaqdır. Bunlar insanların tərəqqisi barəsində ən yaxşı düşüncələrdir”.

Təsadüfi deyildir ki, BMT-nin İnkişaf Proqramının “İnsan İnkişafı haqqında” ilk məruzəsinin “İnsan inkişafının müəyyən edilməsi və ölçülməsi” adlanan birinci fəslində göstərilmişdir ki, “İnsanlar-xalqın əsas sərvətidir. İnkişafın əsas məqsədi adamların uzun müddət, sağlam və yaradıcı yaşamasına imkan verən şəraiti yaratmaqdan ibarətdir”.

-Tədqiqat işində: yaşayış səviyyəsini qiymətləndirərkən əhalinin adambaşına ümumi milli gəlir göstəricisindən; təhsilin vəziyyətini qiymətləndirərkən təhsilin orta müddəti və təhsilin gözlənilən müddəti göstəricilərindən və sağlamlığı qiymətləndirərkən doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisindən istifadə edilmişdir.

2. BMT-in İnkişaf Proqramının “İnsan potensialının inkişafı haqqında 2013-cü il məruzəsi”ndə “Cənub yüksəlişi” barəsində qeyd olunan mülahizələrini rəhbər tutaraq:

-növbəti illərdə tədqiqat işlərində Cənubu təmsil edən ölkələrin – Çinin, Hindistanın, Braziliyanın, xüsusilə Türkiyənin təcrübələrinin öyrənilməsini məqsədəuyğun;

-əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşmasında və yaşayış keyfiyyətinin zənginləşməsində az bir vaxtda ciddi tərəqqiyə nail olunmasını mümkün hesab edirik.

II FƏSİL. Azərbaycanda yaşayış keyfiyyətinin müasir vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi

İnsanın və onun ailəsinin real gəlirinin səviyyəsi ilə onların tələbatının müqayisəli ölçülməsinin əsasını istehlak büdcəsi təşkil edir.

İstehlak büdcəsi-zəruri maddi nemətlərin və xidmətlərin həcminin və quruluşunun dəyər göstəricisidir. Adətən faktiki və normativ istehlak büdcələrini biri-birindən fərqləndirirlər. Normativ istehlak büdcəsi dövlətin gəlirlər üzrə siyasətinin sosial normativi olmaqla, sosial siyasətin həyata keçirilməsində istiqamətləndirici rol oynayır. Tələbatın ödənilməsi səviyyələrinə görə istehlak büdcəsini normativ, rəşional və elita kimi üç istehlak büdcəsinə ayırmaq olar.

İqtisadi ədəbiyyatlarda tələbatın təmin edilməsinin minimum, normal və israf kimi üç əsas səviyyəsi mövcuddur. Minimum yaşayış səviyyəsi iqtisadi inkişafın müvafiq mərhələsində cəmiyyətin minimum hesab edilən tələbatının ödənilməsini, onun quruluşunu və tərkibini xarakterizə edir. Tələbatın ödənilməsinin ikinci və üçüncü səviyyəsinə rəşional və elitar istehlak büdcə səviyyəsi uyğun gəlir. Bu büdcələr, bir qayda olaraq orta və yüksək gəlirli adamların tələbatının quruluşunu və yaşayış səviyyəsini xarakterizə edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərində respublikamızda əsas diqqət, dövrün sosial-iqtisadi çətinliklərinə uyğun gələn minimum yaşayış büdcəsinin işlənilib hazırlanmasına yönəldildi. Təsədüfi deyil ki, müstəqilliyin ilk illərində sosial sahədə qəbul edilən qanunlardan biri də “Azərbaycan Respublikasının minimum istehlak büdcəsi haqqında” Qanun olmuşdur. Lakin qanun 14 oktyabr 1992-ci ildə qəbul edilməsinə və rəşmi qüvvəyə minməsinə baxmayaraq, həmin dövrdə respublikanın hökumət təşkilatlarında çalışan məmurların səriştəsizliyi üzündən fəaliyyət göstərə bilmədi. Qəribə də olsa fəaliyyət göstərməyən bu qanunun fəaliyyətinə 12 il keçdikdən sonra 2004-cü il oktyabr ayının 5-də xitam verilmiş və həmin tarixdə Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti İ.Əliyevin imzası ilə “Yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının yeni qanunu qüvvəyə minmiş və fəaliyyət göstərir. Bu qanun ölkəmizdə yaşayış minimumunun müəyyənləşdirilməsinin, ona dövlət təminatı verilməsinin və sosial-iqtisadi inkişafın yekunlarına uyğun olaraq artırılmasının prinsiplərini və qaydalarını müəyyən edir.

Minimum istehlak səbətinin və icbari ödənişlərin cəmini ifadə edən yaşayış minimumundan aztəminatlı əhali qruplarına dövlət tərəfindən ünvanlı sosial yardım göstərilməsinin formalaşmasında; rifahının yüksəldilməsi konsepsiyasının və dövlət proqramlarının hazırlanmasında; əhalinin həyat səviyyəsinin və yaşayış keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində və proqnozlaşdırılmasında və digər məqsədlər üçün istifadə olunur.

Qanunun 3.2 sayılı maddəsinə müvafiq olaraq yaşayış minimumunun əsas tərkib hissəsi olan və insanın sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi üçün zəruri olan ərzaq, qeyri-ərzaq mallarını və xidmətləri elmi normalar əsasında müəyyən edən minimum istehlak səbətinin tərkibi dövlət, elmi idarə və müəssisələrinin, qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən üç ildə bir dəfədən az olmayaraq müəyyənləşdirilir.

Əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada müəyyən edilən yaşayış minimumu ildə bir dəfə yenidən hesablanır və dövlət büdcəsi ilə birgə təsdiqlənir. Əslində əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə müəyyən edilən yaşayış minimumu aztəminatlılığın, daha doğrusu yoxsulluğun həddini müəyyən edən göstərici kimi yaşayış keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilir.

Yaşayış keyfiyyətini, onun tərkibini və quruluşunu, eləcə də baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirərkən əhalinin həyat səviyyəsinin dövlət tərəfindən statistik müşahidə metodu olan ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə tədqiqatlarından istifadə edilir.

Azərbaycan ev təsərrüfatları büdcələri tədqiqatının aparılmasında böyük tarixi təcrübəyə malikdir. İlk tədqiqat XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Bakı neftçilərinin ailələrində

aparılmışdır. Hazırda istifadə olunan ev təsərrüfatlarının seçmə tədqiqatının metodoloji şəbəkəsi XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində formalaşmışdır. İlk dövrlərdə 600-dək 1969-cu ildən 1150 ev təsərrüfatlarında tədqiqat aparılmış, sonradan representivliyi və məlumatların düzgünlüyünü təmin etmək məqsədilə onların sayı 1988-ci ildə 1625-ə çatdırılmışdır. Əhalinin bütün qruplarını əhatə etmək üçün 2000-ci ilin iyunundan tədqiqatın yeni forması tətbiq edilmiş və tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının sayı bütün iqtisadi rayonları əhatə etmək şərtilə və hər rübdə rotasiya olunmaqla 2200-ə, 2006-cı ilin yanvar ayından başlayaraq, daimi əsaslarla, 4250-ə qədər artırılmışdır.

2.1. İstehlak xərcləri, onun tərkibinin və quruluşunun dəyişilməsi meylləri

Son 10 ildə (2002-2012-ci illərdə) əhalinin yaşayış keyfiyyətini və onun dəyişilməsini təhlil edib qiymətləndirmək məqsədilə ARDSK tərəfindən aparılan ev təsərrüfatları tədqiqat materiallarından istifadə edilmişdir. Ayda adambaşına istehlak xərclərinin quruluşunu və dinamikasını xarakterizə edən 2.1.1. sayılı cədvələ nəzər salsaq görərik ki, son 10 ildə ölkə üzrə ayda adambaşına istehlak xərcləri 2002-ci ildəki 46.2 manatdan 2007-ci ildə 92.2 manata, 2012-ci ildə 202 manata qədər, birinci beşilliklə müqayisədə ikinci beşillikdə daha sürətlə 2 dəfəyə qarşı 2,2 dəfə artmışdır.

İstehlak xərclərinin əsas hissəsini təşkil edən və əhalinin həyat səviyyəsində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini ən yaxşı ifadə edən ərzaq məhsullarına sərf edilən vəsaitin həcmi 2002-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 62.6 manat və ya 3.5 dəfə, eləcə də birinci və ikinci beşilliklərdə müvafiq olaraq 97.6 və 78.9 faiz artmışdır. Lakin buna baxmayaraq, istehlak xərclərinin tərkibində onun xüsusi çəkisi 2002-ci ildəki 53,5 faizdən, 2007-ci ildə 52,9 və 2012-ci ildə 43,2 faizə qədər azalmışdır. İstehlak xərclərinin tərkibində ərzaq məhsullarının istehlakına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin azalmasına həm müsbət və həm də təbii baxmaq lazımdır.

Çunki inkişaf səviyyəsinə görə bir - birindən fərqlənən ölkələr üzrə BMT-nin İnkişaf Proqramının “İnsan inkişafı haqqında” məruzələrindəki materialların əsasında apardığımız müqayisəli təhlil göstərdi ki, ev təsərrüfatlarında gəlirlərin tərkibində əmək gəlirlərinin xüsusi çəkisinin 50 faizdən az olduğu ölkələrdə əhalinin iqtisadi fəallığı zəif, istehlak xərclərinin tərkibində ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin 50 faizdən çox olduğu ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərir. Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin tərkibində əmək (məşğulluqdan və özünəməşğulluqdan) gəlirlərinin xüsusi çəkisinin 2002-ci illə müqayisədə 2007-ci ildə 53,8 faizdən 56,5 faizə, 2012-ci ildə 58,0 faizə qədər artmasına müvafiq olaraq, istehlak xərclərinin tərkibində ərzaq məhsullarının alınmasına sərf edilən vəsaitin xüsusi çəkisi xeyli azalmışdır. Nəticədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 2003-cü illə müqayisədə 2007-ci ildə 69,8 min nəfər və ya 1,6 faiz, 2007-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə isə 245,1 min nəfər və ya 5,5 faiz, iqtisadi fəal əhalinin tərkibində işləyənlərin xüsusi çəkisi 90,8 faizdən, 93,7 faizə və 94,8 faizə qədər artmış, işsizlərin xüsusi çəkisi isə müvafiq olaraq 9,2 faizdən 6,3 və 5,2 faizə qədər azalmışdır.²⁸

İstehlak xərclərinin tərkibində ərzaq məhsullarına sərf edilən xərclərin xüsusi çəkisinin azalması isə yoxsulluq həddinin 2002-ci illə müqayisədə 2007-ci ildə 35 manatdan 64 manata qədər və ya 82,9 faiz, 2012-ci ildə isə 119,3 manata qədər və ya 3,4 dəfə artmasına, yoxsulluq həddində və ondan aşağı səviyyədə yaşayanların xüsusi çəkisinin müvafiq olaraq 46,7 faizdən 15,8 və 6,0 faizə qədər azalmasına şərait yaratmışdır.²⁹

Son illərdə sosial təminatın digər sahələrində də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. 2005-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə istehlak qiymətləri indeksinin 78,6 faiz artdığı halda, iqtisadiyyatda işləyənlərin hesablanmış orta aylıq əmək haqqları 3,2 dəfə, təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği (ilin

---

²⁸ Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2013, səh. 22-23.

²⁹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2012, səh.155.

axırına) 28,5 manatdan 152 manata qədər və ya 5,3 dəfə, qocalığa görə 5,7 dəfə, əlilliyə görə 4,0 dəfə, ailə başçısını itirilməyə görə 4,1 dəfə, pensiyanın minimum səviyyəsi (və ya baza hissəsi) 3,4 dəfə artmışdır³⁰.

Ev təsərrüfatlarında gəlirlərin və istehlak xərclərinin quruluşunda baş verən dəyişikliklərlə bağlı çıxartdığımız elmi mülahizələrin nə dərəcədə düzgün olduğunu BMT-in İnkişaf Proqramının “1998-ci ildə İnsan İnkişafı Haqqında Məruzəsi”ndə səslənən aşağıdakı ifadə bir daha sübut edir ki, “ailənin gəliri nə qədər aşağıdırsa, büdcə xərclərindən ərzağa, yeməyə və elektrik enerjisinə məsrəflərin payı bir o qədər çox, nəqliyyata, tibbi xidmətə və təhsilə məsrəflərin payı isə bir o qədər az olur”³¹.

2.1.1. sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, 2007-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə ayda adambaşına istehlak xərclərinin tərkibində ərzaq məhsullarına, alkoqola, tütün məmulatına çəkilən xərclərin xüsusi çəkiləri azaldığı halda, paltar və ayaqqabıya, su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə, ev əşyalarına, məişət texnikasına, evə gündəlik qayğıya, səhiyyə xidmətlərinə, rabitəyə, istirahət və mədəniyyətə, təhsilə, mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi artmış, yalnız nəqliyyat xərclərininki dəyişməz qalmışdır. İstehlak xərclərinin quruluşunda baş verən dəyişikliklərə nəzər salsaq görürük ki, təhsilə, mehmanxana, kafe, restoran və mehmanxanaya, rabitəyə, nəqliyyata, istirahət və mədəniyyətə, səhiyyəyə çəkilən xərclərin məbləği və xüsusi çəkisi daha sürətlə artmışdır. 2007-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə istehlak xərclərinin həcmi 2,2 dəfə, ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər 1,8 dəfə artdığı halda, təhsil xərcləri 3,5 dəfə, mehmanxana, kafe və yeməxana xərcləri 3,2 dəfə, rabitə xərcləri 2,8 dəfə, su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə çəkilən xərclər 2,3 dəfə; səhiyyə xərcləri 3 dəfə; nəqliyyat xərcləri 2,2 dəfə; istirahət və mədəniyyət xərcləri isə 3,2 dəfə artmışdır.

---

³⁰ Azərbaycanca səhiyyə, sosial təminat və mənzil şəraiti. Statistik məcmuə, Bakı, 2013, səh.137.

³¹ Доклад о развитии человека за 1998 год. Нью-Йорк “Оксфорд”, 1998, səh.51.

Cədvəl 2.1.1. Ölkə üzrə ayda adambaşına istehlak xərclərinin quruluşu və dinamikası³²

	2002		2007		2012		2007-ci ildə 2002-ci ilə nisbətən	2012-ci ildə 2007-ci ilə nisbətən
	AZN	yekuna görə, %-lə	AZN	yekuna görə, %-lə	AZN	yekuna görə, %-lə		
İstehlak xərclərinin cəmi	46,2	100,0	92,2	100,0	202,0	100,0	199,6	219,1
o cümlədən:								
-ərzaq məhsullarına	24,7	53,5	48,8	52,9	87,3	43,2	197,6	178,9
-alkoqola	-	-	0,6	0,6	1,0	0,5	-	166,7
-tütün məmulatına	-	-	1,4	1,5	2,1	1,0	-	150,0
-paltar və ayaqqabıya	3,3	7,1	5,7	6,2	13,8	6,8	172,7	242,1
-su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	2,7	5,8	6,5	7,1	14,9	7,4	240,7	229,2
-ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qayğıya	3,6	7,8	5,7	6,2	17,0	8,4	158,3	298,3
-səhiyyə xidmətlərinə	1,8	3,9	3,1	3,4	9,2	4,6	172,2	296,8
-nəqliyyat xərcləri	2,5	5,4	5,6	6,1	12,4	6,1	224,0	221,4
-rabitə xərcləri	0,6	1,3	2,2	2,4	6,1	3,0	366,7	277,3
-istirahət və mədəniyyət xərcləri	1,6	3,5	2,6	2,8	8,3	4,1	162,5	319,2
-təhsil xərcləri	0,5	1,1	1,1	1,2	3,9	1,9	220,0	354,5
-mehmanxana, kafe, restoran və yeməcxana	2,1	4,5	5,9	6,4	17,2	8,5	281,0	291,5
-digər mal və xidmətlərə	2,8	6,1	3,0	3,3	8,7	4,3	107,2	290,0

³² ARDSK. Azərbaycanda ev təsərrüfatı tədqiqatının əsas yekunları. Bakı 2007. Səh31. 2007-ci ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları. Bakı 2008, səh 39. 2012-ci ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları. Bakı, 2013, səh.39.

Təhsil və səhiyyə xərclərinin daha sürətlə artmasını ilk baxışda müsbət hal kimi qəbul etmək olar. Lakin mövcud materialların təhlili göstərir ki, son illərdə dövlət büdcəsindən istər təhsilə, istərsə də səhiyyə xidmətlərinə çəkilən xərclər mütəmadi artsa da, əhalinin ev təsərrüfatları büdcəsindən bu xidmətlərə sərf etdiyi xərclər daha sürətlə artmışdır.

2.1.2 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, son 5 ildə 2007-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə dövlət büdcəsindən təhsilə çəkilən xərclər 1,9 dəfə, səhiyyə xərcləri 2,2 dəfə, ev təsərrüfatlarının büdcəsindən isə əhalinin müvafiq sahələr üzrə xərcləri uyğun olaraq 3,5 və 3,0 dəfə artmışdır.

Cədvələ diqqətlə nəzər salsaq görürük ki, 2007-2008-ci illərdə özündən əvvəlki ilə nisbətən dövlət büdcəsindən istər təhsilə, istərsə də səhiyyəyə çəkilən xərclərin artım sürəti, ev təsərrüfatında həmin sahələrə çəkilən xərclərin artım sürətindən yüksək, sonrakı illərdə isə əksinə, məsələn ev təsərrüfatının büdcəsindən təhsilə və səhiyyəyə çəkilən xərclərin artım sürəti dövlət büdcəsindən həmin məqsədlərə sərf edilən xərclərin artım sürətini 2009-cu ildə müvafiq olaraq 15,9 və 7,0 faiz bəndi, 2010-cu ildə 27,5 və 17,4; 2011-ci ildə 34,5 və 13,4; 2012-ci ildə isə 11,3 və 10,8 faiz bəndi üstələmişdir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi; yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf; kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı; turizmin inkişafı üzrə və digər qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarında dövlətin sosial-iqtisadi sahələr üzrə nəzərdə tutulan siyasətlərinin ardıcıl və tam həyata keçirilməsi, ölkədə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişafında və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasında və yaşayış keyfiyyətinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamış, xeyli sayda yeni məktəb binaları tikilib istifadəyə verilmiş, köhnə binalar müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təmir edilmiş və mütərəqqi tədris avadanlıqları, fənn laboratoriyaları və kompüterlə təmin edilmiş, milli ruhda yeni dərs vəsaitləri tərtib edilmiş, tədrisin keyfiyyətində və biliyin qiymətləndirilməsində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir və s.

Cədvəl 2.1.2. 2007-2012-ci illərdə dövlət büdcəsindən və ev təsərrüfatlarının (və ya ailələrin) büdcəsindən təhsilə və səhiyyə xidmətlərinə çəkilən xərclərin ayda adambaşına³³ həcmi və dinamikası

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2012-ci ildə 2007-ci ilə nisbətən
1. Dövlət büdcəsinin xərcləri, manat	59,0	102,1	99,2	109,7	141,8	159,9	2,7 dəfə
əvvəlki ilə nisbətən, %	158,6	173,1	97,2	110,6	129,3	112,8	x
o cümlədən:							
-təhsilə	7,0	9,4	10,8	11,0	11,7	13,4	191,4
əvvəlki ilə nisbətən, %	149,0	134,3	114,9	101,9	106,4	114,5	x
-səhiyyəyə	2,5	3,3	3,8	4,0	4,5	5,6	2,2 dəfə
əvvəlki ilə nisbətən, %	156,3	132,0	115,2	105,3	112,5	124,5	x
2. Ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri, manat	92,2	114,6	129,6	147,4	173,0	202,0	2,2 dəfə
əvvəlki ilə nisbətən, %	118,8	124,3	103,7	113,7	117,4	116,8	x
-təhsilə	1,1	1,3	1,7	2,2	3,1	3,9	3,5 dəfə
əvvəlki ilə nisbətən, %	122,2	118,2	130,8	129,4	140,9	125,8	x
səhiyyəyə	3,1	3,6	4,4	5,4	6,8	9,2	3,0 dəfə
əvvəlki ilə nisbətən, %	119,2	116,2	122,2	122,7	125,9	135,3	x

³³ Cədvəl ARDSK-in həmin illər üzrə “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” və “Ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları” statistik məcmuələrinin məlumatlarına istinadən tərtib edilmişdir.

Təhsil sahəsində, xüsusilə onun təməl daşı hesab edilən ümumi təhsil mərhələsində əldə edilən yüksək uğurlara baxmayaraq, təhsil sisteminin əsas və son məqsədi olan gənclərin peşə və ixtisasa yiyələnmək istəyi ilə ona nail olmaq imkanları arasında ciddi təzad yaranmış, ödənişli təhsil sisteminin tətbiqi əhalinin istehlak xərclərinin tərkibində təhsil xərclərinin daha sürətlə artmasına səbəb olmuşdur.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, tam orta məktəblərinin gündüz şöbələrini bitirənlərin sayı 1990-cı illə müqayisədə 2000-ci ildə 4,7 faiz, 2005-ci ildə 36,7 faiz artdığı halda, peşə, orta ixtisas və ali təhsil məktəblərinin gündüz şöbələrinə qəbul olunanların sayı müvafiq illər üzrə 26,8 və 22,4 faiz bəndi azalmış, sonrakı illərdə isə əksinə tam orta məktəblərin gündüz şöbələrini bitirənlərin sayı 2005-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə 20,5 faiz bəndi, 2012-ci ildə 28,5 faiz bəndi azaldığı halda, peşə, orta ixtisas və ali təhsil məktəblərinin gündüz şöbələrinə qəbul olunanların sayı müvafiq illər üzrə 4,6 və 21,2 faiz artmışdır³⁴.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, 2006-cı ildən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin sərəncamı ilə 2007-ci ildə ilkin peşə təhsilinin inkişafı (2007-2012-ci illərdə) və Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi (2007-2010-cu illərdə) üzrə təsdiq olunmuş Dövlət Proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin icra olunması nəticəsində tam orta məktəblərin gündüz şöbələrini bitirənlərin peşə-ixtisas təhsili ilə əhatə olunması 2005-ci ildəki 34,9 faizdən 2012-ci ildə 58,9 faizə qədər artırmaq mümkün olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, 2006-2012-ci illərdə tam orta məktəbin gündüz şöbəsini bitirən 741,4 min məzundan yalnız 303,3 nəfəri və ya 40,9 faizi müəyyən peşə-ixtisasa yiyələnmək imkanı əldə etmiş, beşdə üç hissəsi isə peşə və ixtisasa yiyələnmədən ev təsərrüfatlarında məskunlaşmış və ya ailə müəssisələrində haqqı qismən ödənilən və ya ödənilməyən işlərdə valideynlərinin və ya qohumlarının yanında fəaliyyət göstərmişlər.

---

³⁴ Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət. Statistik məcmuə, 2013, səh.85, 117, 121 və 143.

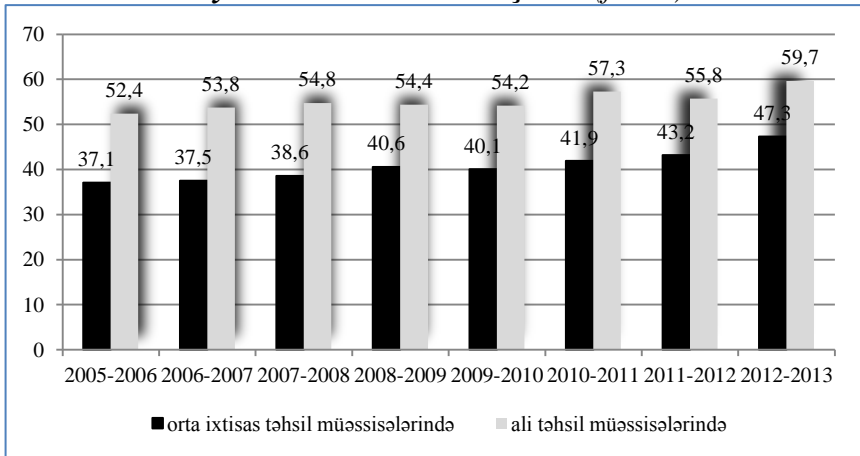
Gənclərin peşə və ixtisasa yiyələnmək imkanlarının azalmasına, hər şeydən əvvəl, sovetlər dövründə tam orta təhsil bazasında ixtisaslı fəhlə kadrların hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynayan texniki peşə təhsili məktəblərinin və onlara qəbul olunan gənclərin sayının bazar münasibətlərinə keçidin ilk illərində ciddi surətdə azalması xeyli təsir göstərmişdir. Tam orta təhsili bitirənlərin əgər 1990-cı ildə 52,3 faizi texniki peşə təhsili məktəblərinə qəbul olunmuşdursa, sonrakı illərdə bu göstərici ciddi azalaraq 2000-ci ildə 13,1 faiz, 2012-ci ildə 6,6 faiz olmuşdur.

Bazar münasibətləri şəraitində gənclərin peşə-ixtisasa yiyələnmək imkanlarının azalmasına, eləcə də ölkəmizdə təhsil sahələrində qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin formalaşması və xüsusilə son illərdə onların sürətlə artması xeyli təsir göstərmişdir. 2006-cı ilin əvvəli ilə müqayisədə 2012-ci ilin əvvəlinə qeyri-dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin (uşaq bağçalarının, körpələr evləri-uşaq bağçalarının) sayı 12 dəfədən çox, onlarda uşaqların sayı 8,3 dəfə, əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayı 50 faiz, onlarda şagirdlərin sayı 30,4 faiz artmışdır. 2005-2006-cı tədris ilinin əvvəlinə fəaliyyət göstərən dörd qeyri-dövlət orta ixtisas təhsil müəssisəsindən 2012-2013 tədris ilinin əvvəlinə biri fəaliyyət göstərmiş, onlarda əyani şöbədə təhsil alan tələbələrin sayı 2249 nəfərdən 1104 nəfərə qədər azalmış və son tədris ilində cəmi 740 nəfər tələbə qəbul edilmişdir. Qeyd edilən dövrdə qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin sayı dəyişməz qalsa da, onlarda əyani şöbədə təhsil alan tələbələrin sayı 1315 nəfər artaraq 17792 nəfər olmuş, qiyabi və axşam şöbələrində təhsil alanların sayı isə 3,5 dəfə azalmışdır. Təhsil sahəsində baş verən bu dəyişikliklər əhalinin istehlak xərclərinin tərkibində təhsilə çəkilən xərclərin artmasına xeyli təsir göstərmişdir. Qeyd edilənlərlə yanaşı, təhsil xərclərinin artmasına eləcə də dövlət orta ixtisas və ali təhsil məktəblərində təhsil haqqını müqavilə əsasında tam ödəməklə oxuyan tələbələrin sayının və ildən-ilə xüsusi çəkisinin də artması xeyli təsir göstərmişdir. 2005-2006-cı tədris ilinin əvvəli ilə müqayisədə 2012-2013-cü tədris ilinin əvvəlinə dövlət orta ixtisas təhsili müəssisələrində tələbələrin sayı 593 nəfər və ya 1,1 faiz bəndi azaldığı, dövlət ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı

19687 nəfər və ya 18,6 faiz artdığı halda, təhsil haqqını müqavilə əsasında, tam ödəməklə oxuyan tələbələrin sayı dövlət orta ixtisas təhsili müəssisələrində 5317 nəfər və ya 26,0 faiz, ali təhsil müəssisələrində 19483 nəfər və ya 35,1 faiz artmışdır. Təhsil alan tələbələrin sayında və quruluşunda baş verən bu dəyişikliklərin nəticəsində təhsil haqqını müqavilə əsasında tam ödəməklə oxuyan tələbələrin xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

2.1.1. saylı qrafikdən görüldüyü kimi, son illərdə, dövlət orta ixtisas təhsili müəssisələrində oxuyan tələbələrin tərkibində təhsil haqqını müqavilə əsasında tam ödəməklə oxuyan tələbələrin xüsusi çəkisi 2005-2006-cı tədris ilinin əvvəli ilə müqayisədə 2012-2013-cü tədris ilinin əvvəlində orta ixtisas təhsili müəssisələri üzrə 37,1 faizdən 47,3 faizə qədər, ali təhsil müəssisələri üzrə 52,4 faizdən 59,7 faizə qədər artmışdır.

Qrafik 2.1.1. Dövlət orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin tərkibində təhsil haqqını tam ödəməklə oxuyan tələbələrin xüsusi çəkisi (faizlə)³⁵

Ödənişli təhsilin ildən-ilə artması son nəticədə ev təsərrüfatlarının büdcəsindən təhsilə sərf edilən xərclərin də çoxalmasına ciddi təsir göstərmişdir.

³⁵ Qrafik ARDSK-in “Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət”2013 statistik məcmuənin məlumatlarına istinadən tərtib edilmişdir.

Yaşayış yerləri üzrə ev təsərrüfatlarının büdcəsindən təhsilə çəkilən xərclərin müqayisəsi göstərir ki, ayda adambaşına təhsilə çəkilən xərclərin ümumi istehlak xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisinin 2012-ci ildə kənd yerləri ilə müqayisədə şəhər yerlərində 0,4 faiz bəndi çox olmasına, 2006-cı illə müqayisədə 3 manat artmasına baxmayaraq, son illərdə isə əksinə təhsilə çəkilən xərclər kənd yerlərində 5,5 dəfə, şəhər yerlərində 3,7 dəfə, istehlak xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi isə müvafiq olaraq 0,9 və 0,8 faiz bəndi artmışdır. İstehlak xərclərinin tərkibində və quruluşunda təhsil xərcləri üzrə baş verən dəyişiklikləri səhiyyə xərclərinə də şamil etmək olar.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, hər bir ölkədə əhalinin tərkibinin, xüsusilə onun yaş-cins quruluşunun keyfiyyətə dəyişməsi hər şeydən əvvəl, həmin ölkədə səhiyyə sisteminin fəaliyyətindən, xüsusilə ilkin səhiyyə xidmətinin (İSX) düzgün təşkilindən xeyli asılıdır.

1997-ci ildə qəbul edilmiş “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cu maddəsində dövlət səhiyyə sisteminin əsasən dövlət büdcəsi, eləcə də məcburi tibbi sığorta vəsaitləri, müəssisə, idarə və təşkilatların gəlirlərindən könüllü ayırmalar; hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri və istifadəsi qanunvericiliyə zidd olmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulsa da, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST-in) məlumatlarına görə ümumi səhiyyə xərclərinin tərkibində dövlət səhiyyə xərclərinin payı 22,1 faiz təşkil etmişdir. Halbu ki, bu göstərici qonşu Gürcüstanda 27,1; Qırğızıstanda 51,2; Qazaxıstanda 53,2; Rusiya Federasiyasında 55,8; Moldovada 58,2 faiz, Türkmənistan (70,7), Ukrayna (71,1) və Belarusda (73,9) 70 faizdən çox olmuşdur.³⁶ Dünya Bankının hesabatında isə göstərilir ki, Azərbaycanda bütün səhiyyə xərclərinin çox cüzi bir hissəsi, təxminən 1,8-2 faizi xarici

---

³⁶ İlkin səhiyyə xidmətinin təşkili və maliyyələşdirilməsi. Beynəlxalq təcrübə, 2-ci kitab, İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, səh.31-36.

yardımlar, 75-80 faizi isə əhalinin rəsmi və qeyri-rəsmi ödənişləri hesabına təmin edilir.³⁷

Əhalinin yaşayış keyfiyyətini xarakterizə edən sağlamlıq, gözlənilən ömür uzunluğu səhiyyə xidmətinin düzgün təşkilindən, eləcə də dövlət büdcəsindən səhiyyəyə ayrılan vəsaitdən təyinatına görə istifadə edilməsindən xeyli asılıdır. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanunun müddəalarına müvafiq olaraq dövlət səhiyyə sisteminin vəsaitləri:

- səhiyyənin məqsədli kompleks proqramlarının işlənilib hazırlanmasına və yerinə yetirilməsinə;

- dövlət səhiyyə müəssisələrinin maddi-texniki bazasının inkişafına;

- müalicə-profilaktika və sanitariya-epidomoloji müəssisələrinin saxlanmasına;

- güzaştli tibbi xidmətlərin göstərilməsinə;

- tibb və əczaçılıq işçilərinin hazırlanmasına və ixtisaslarının artırılmasına;

- tibb elminin inkişafına və tətbiqinə;

- epidemiya aradan qaldırılmasına yönəldilir.³⁸

1978-ci ildə Alma-Ata şəhərində ÜST tərəfindən keçirilən toplantıda İlk Səhiyyə Xərcləri barəsində Bəyannamə qəbul edilsə də, ayrı-ayrı ölkələrdə Bəyannamədə nəzərdə tutulan müddəalar səhiyyə sisteminin təşkilində və fəaliyyətində bir o qədər də nəzərə alınmırdı.

İlkin səhiyyə xidmətinin əsas icraçısı kimi ambulatoriya-poliklinika sisteminin fəaliyyəti, əslində xəstəliklərin qarşısının vaxtında alınmasına, insanların xəstəxanaya düşərək uzun müddətə müalicəyə ehtiyacının azaldılmasına yönəldilməlidir.

Qərbi Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, əhalinin əsas hissəsi ilkin səhiyyə xidmətindən istifadə edilməsinə daha çox üstünlük verirlər. Təsədüfi deyil ki, Alma-Ata Bəyannaməsi qəbul edildikdən sonra Avropada ilk dəfə İlk Səhiyyə Xidməti üzrə

---

³⁷ Eyni adlı 1-ci kitab, səh.17.

³⁸ Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, maddə 9.

konsepsiya Birləşmiş Krallıq, Holandiya, İspaniya və Skandinaviya ölkələri tərəfindən hazırlanmışdır. Bu konsepsiyaya səhiyyə xidmətinin:

-xəstəliklərdən qorunma;

-ilkin müayinələr;

-dövrü müayinə tədbirləri, xəstəxanalarda və ya ixtisaslaşdırılmış səhiyyə məntəqələrində müalicəyə ehtiyacın olmadığı bütün növ xəstəliklərin müalicəsi kimi 3 elementi daxil edilmişdir.

ÜST-in Avropa Komissiyasının apardığı araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ilkin səhiyyə xidmətinə üstünlük verildiyi ölkələrdə əhalinin hər 1000 nəfərinə görə xəstəxanalarda çarpayıların sayı az olsa da, ambulatoriya-poliklinikaya müraciət edən xəstələrin sayı çox, çarpayılardan istifadə səviyyəsi yüksək olmuşdur.

Səhiyyə xidmətindən istifadə edilməsini xarakterizə edən 2.1.3. sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, əhalinin hər 1000 nəfərinə görə xəstəxanalarda çarpayıların sayı Azərbaycanda kifayət qədər çox olsa da ambulatoriya-poliklinikaya müraciət edənlərin sayı Almaniya ilə bərabər, Rusiyadan 4,6 dəfə, Türkiyədən 1,7 dəfə, AB ölkələrindən 3,8 dəfə, MDB üzrə orta göstəricidən 4,1 dəfə az olmuşdur.

Cədvəl 2.1.3. Səhiyyə xidmətlərindən istifadə edilməsi³⁹

	1000 nəfərə düşən		xəstəxanada qalma müddəti (gün)	çarpayıdan istifadə müddəti (gün)
	çarpayılar (ədəd)	xəstələr (nəfər)		
Azərbaycan	7,6	4,8	15,8	26,1
Almaniya	3,8	4,8	7,4	89,5
Rusiya	8,8	22,0	12,6	86,0
Türkiyə	2,3	8,1	5,6	61,9
Avropa birliyi	4,2	18,0	6,8	76,9
MDB ölkələri	7,9	19,8	12,1	85,9

Bu, hər şeydən əvvəl Azərbaycanda səhiyyə xərclərinin tərkibində ilkin səhiyyə xidmətlərinə ayrılan vəsaitin xeyli az

³⁹Health Care Systems in Transition, WHO. 2004.

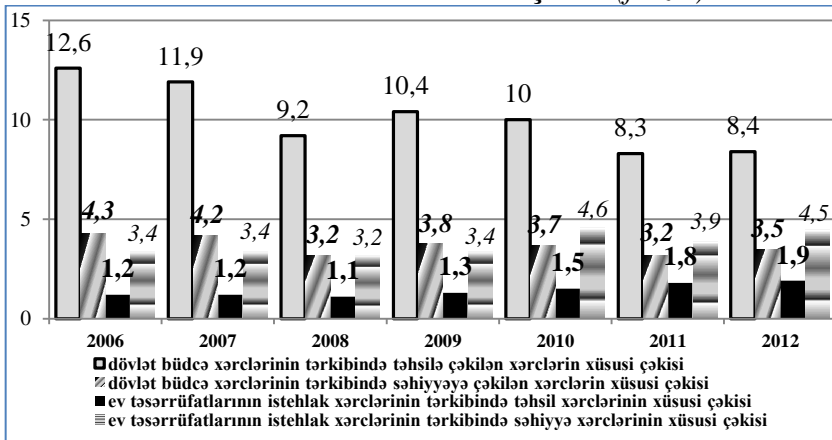
olması ilə izah olunur. Məsələn, 2006-cı ildə səhiyyəyə ayrılan vəsaitin 18,5 faizi ambulatoriya-poliklinika xidmətinə ayrılmışdır ki, onun da əsas hissəsini işçilərin əmək haqları təşkil etmişdir. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanunun 32-ci maddəsində tibbi-sanitariya xidməti pulsuz xidmət növü kimi qeyd edilsə də, əhali arasında aparılan sorğu materiallarının təhlili göstərir ki, səhiyyə xərclərinin 70 faizi əhalidən qeyri-rəsmi əldə edilən vəsait hesabına təmin edilmişdir. Son illərdə respublikamızda səhiyyənin sürətlə inkişafına baxmayaraq, 2013-cü il üçün təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində poliklinika-ambulatoriya xidmətlərinə səhiyyə xərclərinin 14,7 faizi ayrılmışdır ki, bu da xəstəxanalara ayrılan vəsaitdən 8,7 dəfə azdır. Tibbi sığortanın tətbiq edildiyi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, tibbi sığorta səhiyyə xidmətinin daha səmərəli və keyfiyyətli təşkilində, ev təsərrüfatlarının büdcəsindən səhiyyə xidmətlərinə sərf edilən vəsaitin azalmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin, 28 sentyabr 1999-cu ildə Ulu öndərimiz H.Əliyevin imzası ilə “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsinə, 11 avqust 2008-ci ildə Nazirlər Kabineti tərəfindən “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyasının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı”nın qəbul edilməsinə, sonradan Nazirlər Kabinetinin yanında Tibbi sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılmasına və son illərdə bu məqsəd üçün Dövlət büdcəsində kifayət qədər vəsait nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, bu günə kimi bu xeyirxah qanun fəaliyyət göstərmir.

İstehlak xərclərinin tərkibində təhsil və səhiyyə xərcləri üzrə baş verən dəyişikliklərə baxmayaraq, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin minimum istehlak səbətinin tərkibinin yenidən müəyyənləşdirilməsi üzrə işçi qrupuna təqdim etdiyi “Azərbaycan Respublikasında minimum istehlak səbətinin formalaşması qaydaları” üzrə layihənin “Xidmətlərin minimum toplusunun formalaşdırılması prinsipləri və qaydaları” adlanan 4.3-cü bölməsində göstərilir ki, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, sosial təminat təşkilatlarının göstərdiyi xidmətlər-xidmətlərin minimum toplusuna daxil edilmir. Guya göstərilən xidmətlərin mövcud qanunve-

riciliyə uyğun olaraq dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondları hesabına maliyyələşdirilən təşkilatlar tərəfindən ödənişsiz əsaslarla göstərilədiyinə görə, minimum istehlak səbətinin tərkibinə daxil edilmir. Əslində apardığımız müşahidələrin və mövcud materialların təhlili göstərir ki, həmin sahələrə dövlət büdcəsindən çəkilən xərclər sözsüz ki, həmin sahələrin əhaliyə göstərdikləri xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Lakin əhalinin həmin xidmətlərə tələbatının tam ödənilmədiyi müasir dövrdə, onlara tələbatın müəyyən hissəsi ev təsərrüfatlarının büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına təmin edilir.

Belə bir şəraitdə həmin xərclərin minimum istehlak səbətinin tərkibinə daxil edilməməsi, əslində təkcə istehlak səbətinin tərkibinin deyil, eləcə də yaşayış minimumunun dəyərinin və onun əsasında müəyyən edilən yoxsulluq həddinin, minimum əmək haqqının, pensiyanın minimum məbləğinin və ehtiyac meyarının süni surətdə azaldılması deməkdir.

Qrafik 2.1.2. 2006-2012-ci illərdə əhalinin ayda adambaşına dövlət və ailə büdcəsindən təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çəkilən xərclərin müvafiq olaraq dövlət büdcə xərclərinin və istehlak xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi (faizlə)

2006-cı illə müqayisədə 2012-ci ildə dövlət büdcəsindən ayda adambaşına ayrılan təhsil xərcləri 2,9 dəfə, səhiyyə xərcləri 3,5 dəfə artsa da, 2.1.2 sayılı qrafikə nəzər salsaq görərik ki, büdcə

xərclərinin tərkibində təhsil xərclərinin xüsusi çəkisi 2006-cı ildəki 12,6 faizdən 2012-ci ildə 8,4 faizə qədər, səhiyyə xərclərinin xüsusi çəkisi isə 4,3 faizdən 3,5 faizə qədər azalmışdır.

Lakin dövlət büdcəsindən fərqli olaraq ev təsərrüfatlarının büdcəsindən təhsilə sərf edilən xərclər 4,3 dəfə, səhiyyə xərcləri 3,5 dəfə, ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin tərkibində təhsil xərclərinin xüsusi çəkisi 1,2 faizdən 1,9 faizə qədər, səhiyyə xərclərinin xüsusi çəkisi isə 3,4 faizdən 4,5 faizə qədər artmışdır.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq həmin xidmətlər üzrə xərclərin minimum istehlak səbətinin tərkibinə daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

2.2. Ərzaq məhsullarının tərkibi və quruluşunun keyfiyyətə dəyişilməsinin qiymətləndirilməsi

İstehlak olunan ərzaq məhsullarının tərkibində baş verən dəyişikliklər və onların ətraflı təhlili yaşayışın keyfiyyətə zənginləşməsinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan ən etibarlı göstəricilər sistemindən biridir. Təsadüfi deyil ki, dünya təcrübəsində yoxsulluq həddi ərzaq enerjisi və qida məhsullarının xüsusi çəkisi metodu ilə müəyyən edilir.

Ərzaq enerjisi metodu, adamların ərzaq enerji tələbatının nəzərdə tutulan səviyyəsinə nail olmaq üçün zəruri olan istehlak xərclərinin və ya gəlirlərinin həcmnin tapılması yolu ilə ərzaq enerjisinin kalori ilə ifadə olunan kəmiyyətinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Əslində yoxsulluq həddi mahiyyətinə görə adamların konkret cəmiyyətdə müəyyən zaman və məkanda qida ilə kifayət qədər təmin edilməsini ifadə edən istehlak xərclərinin məcmusudur.

Ərzaq enerjisi metodu ilə qiymətləndirilən yaşayış keyfiyyəti real istehlak xidməti baxımından, bütün əhali qrupları üçün eyni olmadığına görə, bu metod eyni xarakterli yaşayışın keyfiyyətinin müəyyən edilməsinə imkan vermir. Mümkün fərqlərin səbəbləri onunla izah edilir ki, ərzaq enerjisi istehlakı müxtəlif regionlarda eyni olmur və istehlakın əldə edilməsinə, adamların zövqünə və fəallıq dərəcəsinə, qiymətlərdəki nisbətə, dövlət tərəfindən təklif edilən məhsullara və s. görə yaranan fərqlərə müvafiq olaraq,

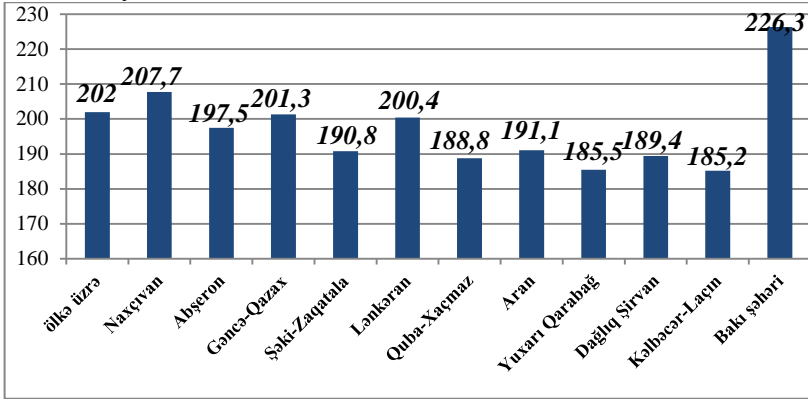
onları yaradan səbəblər də bu və ya digər istiqamətə yönəlir. Bu cür metodik yanaşmada, yaşayış keyfiyyətini qiymətləndirərkən həmin fərqlərin təsir etmə dərəcəsinin nəzərə alınmasına zəmanət verilmir. Nəticədə keyfiyyətin müqayisəli qiymətləndirilməsi eyni olmur və real istehlakın məcmusu baxımından, bərabər həyat səviyyəsinə nail olmaq imkanına malik olanların yaşayış səviyyəsinin kəmiyyəti və keyfiyyəti müxtəlif olur. Məsələn, varlı ailənin daha yüksək kalori alması ehtimalına heç kəs şübhə ilə yanaşmır. Ərzaq enerjisi metoduna müvafiq olaraq bu ehtimala görə varlı regionlarda yaşayışın keyfiyyəti də nisbətən yüksək olmalıdır. Müxtəlif regionlar, bölmələr üzrə ayrı-ayrı dövrlər üçün bu metoddan istifadə edərək yaşayışın keyfiyyətinin müqayisəli qiymətləndirilməsi əslində bir çox hallarda çəşqinliq yaradır.

Qida məhsullarının xüsusi çəkisi metoduna gəldikdə göstərmək lazımdır ki, bu metodla əhalinin hər bir oxşar qrupu üzrə ərzaq dəyəri qiymətləndirilir və alınan nəticə hər yarımqrupda 20 faiz yoxsul ailə qruplarının xərclərinin məbləği ilə müqayisə edilir və qida məhsullarının xüsusi çəkisi müəyyənləşdirilir. Bu metoddan istifadə edərkən yeknəsilik deyilən problem ortaya çıxır. Yarımqruplar arasında və ya müxtəlif dövrlərdə real istehlakın orta həcmində baş verən fərqlər üzündən qiymətləndirilmədə uyğunsuzluqlar yaranır. Bu da həcmə daha yüksək olduğu orta qiymətli yarımqruplarda və ya müxtəlif dövrlərdə bir qayda olaraq, qida məhsullarının xüsusi çəkisini daha çox aşağı salmaqla, daha yüksək yoxsulluq səviyyəsindən istifadə olunmasına şərait yaradır. Elə uyğunsuzluqlar yaranır ki, ölkə üzrə yaşayış səviyyəsini ifadə edən hər hansı bir göstərici bir region üçün hədd hesab olunursa, digər regionlar üçün bu həddə ya aşağı, ya da yuxarı olur.

Məsələn, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2012-ci ildə apardığı ev təsərrüfatları tədqiqatı materiallarına istinadən tərtib etdiyimiz 2.2.1 sayılı qrafikə nəzər salsaq görərik ki, ayda adambaşına istehlak xərcləri ölkə üzrə orta hesabla 202 manat təşkil etdiyi halda, Bakı şəhərində bu göstərici ölkə üzrə orta göstərici ilə müqayisədə 24,3 manat və ya 12,0 faiz, Naxçıvanda 5,7 manat və ya 2,8 faiz çox olmuş, qalan iqtisadi rayonlarda isə əksinə-Abşeronda 4,5 manat, Gəncə-Qazaxda 0,7

manat, Şəki-Zaqatalada 11,2 manat, Lənkəranda 1,6 manat, Quba-Xaçmazda 13,2 manat, Aranda 10,9 manat, Yuxarı Qarabağda 16,5 manat, Dağlıq Şirvanda 12,6 manat, Kəlbəcər-Laçında 16,8 manat az olmuşdur.

Qrafik 2.2.1. Ölkə və iqtisadi rayonlar üzrə 2012-ci ildə ayda adambaşına istehlak xərcləri (manatla)⁴⁰

Halbuki ayda adambaşına ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin dəyəri ölkə üzrə orta göstəricidən Abşeronda 7,8 manat, Naxçıvanda 13,1 manat, Kəlbəcər-Laçında 12,4 manat və Yuxarı Qarabağda 10,6 manat, Dağlıq Şirvanda 8,1 manat, Gəncə-Qazaxda 15,5 manat çox, Şəki - Zaqatalada 10,8 manat, Lənkəranda 10,0 manat, Quba-Xaçmazda 17,1 manat, Aranda 2,2 manat, Bakı şəhərində 3,7 manat, az olmuşdur (bax: 2.2.1.saylı cədvəl). Əslində dəyərlə ifadə olunan göstəricilərin müqayisəsi ayrı-ayrı regionlarda bütünlükdə istehlakın, xüsusilə ərzaq məhsullarının qiymətlərindəki fərqlər yaşayış keyfiyyətini düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir.

⁴⁰2012-ci ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları. Statistik məcmuə, Bakı, 2013, səh.39,42.

Cədvəl 2.2.1. 2007-2012-ci illərdə ölkə və iqtisadi rayonlar üzrə istehlak xərclərinin tərkibində ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin dinamikası⁴¹

	istehlak xərclərinin tərkibində ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi, %			ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər, ayda adambaşına, manatla		
	2007	2012	fərq	2007	2012	2007-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə
Ölkə üzrə cəmi	52,9	43,2	-9,7	48,8	87,3	178,9
o cümlədən:						
Naxçıvan	49,9	45,1	-4,8	48,8	93,7	192,0
Abşeron	58,6	45,5	-13,1	48,1	89,8	186,7
Gəncə-Qazax	51,7	43,3	-8,4	44,9	87,3	194,4
Şəki-Zaqatala	57,4	45,0	-12,4	51,1	85,9	168,1
Lənkəran	58,9	42,3	-16,6	50,2	84,8	168,9
Quba-Xaçmaz	57,3	42,9	-14,4	50,0	80,9	161,8
Aran	53,8	42,8	-10,2	46,3	81,8	176,7
Yuxarı Qarabağ	58,8	48,4	-10,4	47,4	89,8	189,5
Dağlıq Şirvan	51,5	44,6	-6,9	45,2	84,5	187,0
Kəlbəcər-Laçın	58,6	49,7	-8,9	48,1	92,0	191,3
Bakı şəhəri	47,5	40,9	-6,7	52,8	92,5	175,2

⁴¹ www.stat.gov.az.

2.2.1 sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, ölkə üzrə ərzaq məhsullarının əldə edilməsinə sərf edilən vəsait 2007-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 78,9 faiz artdığı, istehlak xərclərinin tərkibindəki xüsusi çəkisi 9,7 faiz bəndi azaldığı halda, ərzaq məhsullarının əldə edilməsinə sərf edilən xərclərin 1,9 dəfədən çox artdığı Naxçıvanda istehlak xərclərinin tərkibində ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi 4,8 faiz bəndi, Gəncə-Qazaxda 8,4 faiz bəndi, Aranda 10,2 və Kəlbəcər-Laçında 8,9 faiz bəndi azalmışdır. Ərzaq məhsullarının dəyərində və eləcə də istehlak xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisinin fərqli olmasına onların qiymətləri ilə yanaşı, ərzaq məhsullarının quruluşundakı fərqlər də ciddi təsir göstərmişdir.

Lakin ərzaq səbətinə daxil olan məhsulların ölçü vahidi müxtəlif olduğuna görə, onun tərkibində baş verən dəyişikliklər məhz dəyərle deyil, ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının istehlakının natura şəklində dəyişilməsi sürəti nəzərə alınmaqla təhlil edilib qiymətləndirilmişdir.

Yaşayış yerləri üzrə ərzaq məhsullarının adambaşına ildə istehlakının tərkibini xarakterizə edən 2.2.2 sayılı cədvəldən göründüyü kimi istər ölkə üzrə, istərsə də şəhər və kənd yerlərində çörək və çörək məhsullarının istehlakı azalmış, kartof, meyvə və giləmeyvə, yumurta, tərəvəz və bostan bitkiləri üzrə istehakı isə daha sürətlə artmışdır.

2012-ci ildə ölkə üzrə orta göstəricidən şəhər yerlərində adambaşına ildə çörək və çörək məhsulları 6,4 kq, qənd və qənnadı məmulatları 1,8 kq, süd və süd məhsulları 1,0 kq, tərəvəz və bostan bitkiləri 0,3 kq az, kənd yerlərində isə qeyd edilən ərzaq məhsulları üzrə müvafiq olaraq 7,2 kq; 2,1 kq; 1,1 kq və 0,3 kq çox olmuşdur. Yaşayış yerləri və iqtisadi regionlar üzrə istehlak olunan ərzaq məhsullarının tərkibində mövcud fərqlərə ayrı-ayrı regionların təbii iqlim şəraiti, yerli əhalinin bu və ya digər ərzaq məhsullarının istehlakına tələbatının müxtəlif olması da xeyli təsir göstərir.

Cədvəl 2.2.2. 2007 və 2012-ci illərdə yaşayış yerləri üzrə adambaşına ərzaq məhsullarının istehlakının tərkibi (ildə, kiloqramla) və dinamikası (faizlə)⁴²

	ölkə üzrə			şəhər yerlərində			kənd yerlərində		
	2007	2012	nisbətən %-lə	2007	2012	nisbətən %-lə	2007	2012	nisbətən %-lə
Çörək və çörək məhsulları	158,9	144,3	90,8	151,2	137,9	91,2	167,1	151,5	90,7
Kartof	50,8	63,1	124,2	50,1	63,7	127,2	51,5	62,4	121,2
Tərəvəz və bostan bitkiləri	78,6	98,5	125,3	78,0	98,2	125,9	79,3	98,8	124,6
Ət və ət məhsulları	29,2	33,5	114,7	30,3	33,6	110,9	27,9	33,4	118,6
Balıq və balıq məhsulları	6,6	7,1	107,6	6,7	7,0	104,5	6,6	7,2	109,1
Süd və süd məhsulları	280,2	294,4	105,1	267,7	293,4	109,6	293,5	295,5	100,7
Yumurta, ədəd	122,0	155,0	127,1	123,4	155,5	126,0	122,2	154,4	126,4
Meyvə və giləmeyvə	55,5	74,8	134,8	55,1	73,3	133,0	55,6	76,5	137,6
Qənd və qənd məmulatları	31,0	31,7	102,3	27,6	29,9	108,3	34,7	33,8	97,4
Bitki yağları və marqarin	8,4	9,9	117,9	8,4	9,9	117,9	8,3	10,0	120,5

⁴² Cədvəl 2007 və 2012-ci illərdə ARDSK-nın “Ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları” statistik məcmuələrin məlumatlarına əsasən tərtib edilmişdir.

Lakin qeyd edilən amillər üzrə ərzaq məhsulları istehlakı barəsində kifayət qədər informasiya əldə etmək mümkün olmadığından onların təsirini təhlil edib qiymətləndirmək qeyri-mümkündür.

Ərzaq məhsulları istehlakının tərkibinə eləcə də ev təsərrüfatlarının gəlirləri də xeyli təsir göstərmişdir. Kvintil qrupları üzrə ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olaraq ərzaq məhsulları istehlakı arasındakı fərqləri xarakterizə edən 2.2.3. sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, ən az gəlirləri olan birinci kvintillə müqayisədə, ən çox gəlirləri olan beşinci kvintilli ev təsərrüfatlarında ildə adambaşına 2,5 kq az çörək və çörək məhsulları istehlak edildiyi halda, yüksək kalorili bahalı ərzaq məhsullarından, məsələn: balıq və balıq məhsullarından 10,0 faiz, süd və süd məhsullarından 22,9 faiz, ət və ət məhsullarından 11,8 faiz, tərəvəz və bostan bitkilərindən 7,9 faiz çox istehlak edilmişdir.

Cədvəl 2.2.3. 2012-ci ildə ən az və ən çox gəlir kvintilləri üzrə ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakı (ildə, kq-la)⁴³

	1-ci kvintil	5-ci kvintil	5- ci kvintilin 1-ci kvintilə nisbəti
Çörək və çörək məhsulları	145,2	142,7	98,3
kartof	63,2	63,1	99,9
Tərəvəz və bostan bitkiləri	94,0	101,4	107,9
Ət və ət məhsulları	31,5	35,2	111,8
Balıq və balıq məhsulları	7,0	7,7	110,0
Süd və süd məhsulları	265,3	326,1	122,9
Yumurta, ədəd	153,0	154,8	101,2
Meyvə və giləmeyvə	74,2	74,2	100,0
Qənd və qənd məmulatları	30,9	32,1	103,9
Bitki yağları və marqarin	10,1	9,9	98,0

⁴³ www.stat.gov.az.

İstehlak olunan ərzaq məhsullarının tərkibində baş verən müsbət dəyişikliklərin nəticəsidir ki, 2007-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 1-ci kvintillə 5-ci kvintil arasındakı ərzaq məhsullarının əksəriyyəti üzrə fərqlər xeyli azalmışdır.

2.2.4. saylı cədvəldən göründüyü kimi, ərzaq məhsullarının istehlakı üzrə 1-ci kvintillə 5-ci kvinti ev təsərrüfatları arasındakı fərq tərəvəz və bostan bitkiləri üzrə 10,7 kq, başqa sözlə, gəlirləri ən çox olan 5-ci kvintillə ev təsərrüfatlarında gəlirləri ən az olan 1-ci kvintillə ev təsərrüfatları ilə müqayisədə 2007-ci ildə 15,4 kq, 2012-ci ildə isə 7,4 kq çox istehlak edilmiş və fərq 2,1 dəfə azalmışdır.

Cədvəl 2.2.4. 2007 və 2012-ci illərdə 1-ci və 5-ci kvintilər arasında ərzaq məhsullarının istehlakına görə fərqlər (kq-la)⁴⁴

	2007	2012	2007-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə
Çörək və çörək məhsulları	6,5	-2,5	9,0
kartof	4,6	-0,1	4,7
Tərəvəz və bostan bitkiləri	15,4	7,4	-8,0
Ət və ət məhsulları	8,0	3,7	-4,3
Balıq və balıq məhsulları	3,0	0,7	-2,3
Süd və süd məhsulları	68,9	60,8	-8,1
Yumurta, ədəd	12,7	1,8	-10,9
Meyvə və giləmeyvə	8,1	-	-
Qənd və qənd məmulatları	3,9	1,2	-2,7
Bitki yağları və marqarin	1,6	0,2	-1,4

Bu fərq ət və ət məhsulları üzrə 2,2 dəfə, balıq və balıq məhsulları üzrə 4,3 dəfə, yumurta üzrə 7,1 dəfə, bitki yağı və marqarin üzrə 8,0 dəfə azalmış, meyvə və giləmeyvə üzrə 2012-ci ildə fərq olmamışdır.

⁴⁴ www.stat.gov.az.

1-ci kvintilli ev təsərrüfatları ilə 5-ci kvintilli ev təsərrüfatlarının ərzaq məhsulları istehlakı arasındakı fərqlərdə baş verən bu dəyişikliklərə, hər şeydən əvvəl, 5-ci kvintilli ev təsərrüfatları ilə müqayisədə 1-ci kvintilli ev təsərrüfatlarında gəlirlərin, onun tərkibində əmək gəlirlərinin xüsusi çəkisinin daha sürətlə artması əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Cədvəl 2.2.5. 2007-ci və 2012-ci illərdə 1-ci və 5-ci kvintilli ev təsərrüfatları üzrə gəlirlərin müqayisəsi (manatla)⁴⁵

	1-ci kvintil			5-ci kvintil		
	2007	2012	2007-ci illə müqayisədə	2007	2012	2007-ci illə müqayisədə
Gəlirlər, o cümlədən:	56,6	133,7	56,2	137,2	286,2	149,0
əmək gəlirləri	26,0	69,1	43,1	86,8	172,2	85,4
xüsusi çəkisi	45,9	51,7	5,6%	63,3	60,2	-3,1

Cədvəl 2.2.5-dən görünür ki, 2007-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 1-ci kvintilli ev təsərrüfatlarının ayda adambaşına gəlirləri 56,6 manatdan 133,7 manata qədər və ya 2,4 dəfə, əmək gəlirləri 26 manatdan 69,1 manata qədər və ya 2,7 dəfə, gəlirlərin tərkibində əmək gəlirlərinin xüsusi çəkisi 5,8 faiz bənd artdığı halda, 5-ci kvintilli ev təsərrüfatlarının gəlirləri 2,1 dəfə, əmək gəlirləri 2 dəfəyə yaxın artmış, gəlirlərin tərkibində əmək gəlirlərinin xüsusi çəkisi isə 3,1 faiz bəndi azalmışdır.

Qeyd edilən dövrdə ərzaq məhsullarının kütləsində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə yanaşı, istehlak olunan ərzaq məhsullarının sutkada adambaşına kimyəvi tərkibində və kaloriliyində baş verən dəyişikliklərin də öyrənilməsi əhalinin yaşayış keyfiyyətində baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

⁴⁵ www.stat.gov.az.

Cədvəl 2.2.6. Ölkə və yaşayış yerləri üzrə 2007-ci və 2012-ci illərdə sutkada adambaşına istehlak olunmuş ərzaq məhsullarının kimyəvi tərkibi və kaloriliyi⁴⁶

	ölkə üzrə			şəhər yerlərində			kənd yerlərində		
	2007	2012	2007-ci ilə nisbətən,%	2007	2012	2007-ci ilə nisbətən,%	2007	2012	2007-ci ilə nisbətən,%
Zülallar, qram	73,5	78,7	107,1	72,4	77,9	107,6	75,5	79,6	105,4
Heyvan mənşəli zülallar, qram	25,3	31,8	125,7	24,7	31,5	127,5	25,8	32,1	124,4
Yağlar, qram	67,8	77,2	113,9	68,0	77,8	114,4	67,5	76,7	113,6
Heyvan mənşəli yağlar, qram	37,3	40,9	109,7	37,2	41,3	111,0	37,4	40,5	132,4
Karbohidratlar, qram	463,9	460,4	99,3	439,4	441,6	100,5	490,0	481,6	98,3
Heyvan mənşəli karbohidratlar, qram	5,1	8,6	168,6	4,6	8,8	191,3	5,6	8,4	150,0
Qidamın kaloriliyi, kkal	2505,4	2880,3	115,0	2490,5	2857,5	114,7	2511,2	2892,0	115,2
Heyvan mənşəli kalorilər	460,5	535,9	116,4	455,7	540,2	118,6	465,5	531,1	135,6

⁴⁶2012-ci ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları. Statistik məcmuə, Bakı, 2013, səh.75.

Ölkə və yaşayış yerləri üzrə sutkada adambaşına istehlak olunmuş ərzaq məhsullarının kimyəvi tərkibini və kaloriliyini xarakterizə edən 2.2.6. sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, karbohidratlar istisna edilməklə ərzaq məhsullarının kimyəvi tərkibini və kaloriliyini xarakterizə edən digər göstəricilər, məsələn, 2007-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə zülallar 5,2 qram və ya 7,1 faiz, heyvan mənşəli zülallar 6,5 qram və ya 25,7 faiz, yağlar 9,4 qram və ya 13,9 faiz, heyvan yağları 3,6 qram və ya 9,7 faiz artmışdır.

Ərzaq məhsullarının kimyəvi tərkibinin dəyişilməsi nəticə etibarı ilə qidanın kaloriliyinin 374,9 kkal və ya 15,0 faiz, heyvan mənşəli kalorilər 75,4 kkal və ya 16,4 faiz yüksəlmişdir. Kənd yerləri ilə müqayisədə şəhər yerlərində ərzaq məhsullarının kimyəvi tərkibi üstün artmışdır. Lakin qidanın kaloriliyi qeyd edilən dövrdə şəhər yerlərində 367,0 kkal və ya 14,7 faiz artdığı halda, kənd yerlərində daha sürətlə 380,8 kkal və ya 15,2 faiz çoxalmışdır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, kənd yerlərində şəhər yerlərinə nisbətən qidanın kaloriliyi 2007-ci ildə 20,4 kkalori və ya 0,8 faiz çox olduğu halda, bu fərq 2012-ci ildə 34,5 kkaloriyə və ya 1,2 faizə qədər artmışdı. Əhalinin yaşayış keyfiyyətini xarakterizə edən ərzaq məhsullarının tərkibində və quruluşunda baş verən bu mütərəqqi dəyişikliklərə baxmayaraq, onun digər ölkələrin ərzaq məhsullarının tərkibi və quruluşu ilə müqayisəsi göstərir ki, yaxın gələcəkdə ölkəmizdə bu sahədə ciddi tədbirlərin görülməsinə böyük ehtiyac vardır.

MDB-yə daxil olan ölkələrin qida məhsullarının istehlakını xarakterizə edən 2.2.7. sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, adambaşına yalnız süd və süd məhsulları istehlakına görə Azərbaycan bütün MDB ölkələrini, məsələn, Rusiyanı 48,4 kq, Belarusu 42,4 kq, Ermənistanı 76,4 kq, Gürcüstanı 4,1 dəfə, Qırğızıstanı 81,4 kq, Moldovanı 124,4 kq, Tacikistanı 2,3 dəfə, Ukraynanı 89,4 kq üstələmişdir.

Cədvəl 2.2.7. MDB ölkələrində qida məhsullarının istehlakı (ildə adambaşına, kiloqramla)⁴⁷

	Azərbaycan 2011-ci ildə	Rusiya 2011-ci ildə	Ermənistan 2011-ci ildə	Belarus 2011-ci ildə	Gürcüstan 2009-cu ildə	Qırğızıstan 2011-ci ildə	Moldova 2011-ci ildə	Tacikistan 2008-ci ildə	Türkmənistan 1995-ci ildə	Özbəkistan 1995-ci ildə	Ukrayna 2011-ci ildə
Ət və ətə çevrilməklə	32,4	63,0	44	88	15,6	39	38	14	30	33	51
Süd və süd məhsulları	294,4	246	218	252	71,1	213	170	130	178	160	205
Yumurta, ədəd	155	271	202	310	98,6	82	190	10	62	53	310
Balıq və balıq məhsulları	7,1	15,5	...	16	4,1	1,5	-	-	2,0	-	15
Şəkər	31,7	40	31	47	20,1	21,0	-	-	11,0	10	39
Bitki yağı	9,9	13,5	8	18	-	12	-	-	12	14	14
Kartof	63,1	110	44	183	-	99	60	28	30	23	139
Tərəvəz və bostan məhsulları	98,5	106	288	144	127,1	150	115	97	97	120	163
Meyvə və giləmeyvə	74,8	60	76	58	31,2	29	43	-	23	29	53
Çörək məhsulları	144,3	119	113	93	145,7	135	116	155	147	157	110

⁴⁷ Bax: “Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2012”. Bakı, 2012, səh.704-707.

2008-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə Azərbaycanda ərzaq məhsulu kimi birbaşa istifadə edilən tərəvəz və bostan bitkiləri 195,4 min ton və ya 51,9 faiz artmasına baxmayaraq, MDB ölkələri ilə müqayisədə onun ildə adambaşına istehlakı, məsələn: Rusiyadan 7,5 kq, Ermənistandan 2,9 dəfə, Belarusdan 45,5 kq, Qırğızıstandan 51,5 kq, Ukraynadan 64,5 kq, Gürcüstandan 28,6 kq az olumuşdur. 2008-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə emal edilmədən ərzaq məhsulu kimi birbaşa istifadə edilən yumurta 10,1 faiz artsa da, Rusiya ilə müqayisədə ildə adambaşına 116 ədəd, Ermənistana nisbətən 47 ədəd, Belarusiya və Ukraynaya nisbətən 2,0 dəfə, Moldovaya nisbətən 35 ədəd az, Gürcüstana nisbətən 56,4 ədəd, Qırğızıstana nisbətən 73 ədəd, Tacikistana nisbətən 15,5 dəfə, Türkmənistana nisbətən 2,5 dəfə, Özbəkistana nisbətən 2,9 dəfə çox yumurta istehlak edilmişdir.

Nəticə və təkliflər

İnsanın və onun ailəsinin real gəlirləri ilə istehlak xərclərinin müqayisəli ölçülməsinin əsasını təşkil edən istehlak büdcəsi, zəruri maddi nemətlərin və xidmətlərin dəyər göstəricisidir. Təcrübədə insanların tələbatı hər bir ölkənin sosial-iqtisadi durumundan asılı olaraq minimum , normal və israf kimi üç səviyyədən biri ilə müəyyən edilir. Ölkəmizdə “Yaşayış minimumu haqqında” qanun fəaliyyət göstərdiyinə görə, yaşayış keyfiyyətində, onun tərkibində və quruluşunda baş verən dəyişikləri qiymətləndirərkən ARDSK tərəfindən aparılan ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunlarından istifadə edilmişdir.

1. Son on ildə (2002-2012-ci illərdə) istehlak xərclərinin və onun quruluşunda baş verən dəyişikliklərin təhlili göstərdi ki:

- İstehlak xərclərinin əsas hissəsini təşkil edən və əhalinin həyat səviyyəsində baş verən dəyişiklikləri ən yaxşı səciyyələndirən ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin həcmi 3,5 dəfə artdığı halda, onun istehlak xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisinin 53,5 faizdən 43,2 faizə qədər və ya 10,3 faiz bəndi azalması, nəticə etibarlı ilə əhalinin digər istehlak növlərinə, xüsusilə təhsil, səhiyyə, rəbitə, nəqliyyat, istirahət, mədəniyyət və başqa bu kimi

xidmət sahələrinə artan tələbatının təmin edilməsi üçün maddi imkan yaratmışdır;

- Son beş ildə (2007-2012-ci illərdə) ev təsərrüfatlarında istehlak xərclərinin həcmi 2,2 dəfə, ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər 2 dəfə artdığı halda, təhsil xərcləri 3,5 dəfə, səhiyyə xidmətlərinə çəkilən xərclər 3,0 dəfə artmışdır. Təhsil və səhiyyə xərclərinin daha sürətlə artmasını, ilk görünüşdə müsbət hal kimi qəbul etmək olar. Lakin mövcud materialların təhlili göstərir ki, xüsusilə 2007-2012-ci illərdə əhalinin ev təsərrüfatları büdcəsindən təhsil və səhiyyə xidmətlərinə sərf etdiyi xərclər, dövlət büdcəsindən bu sahələrə çəkilən xərclərdən daha sürətlə artmışdır. Təhsilin, xüsusilə onun təməli olan ümumi təhsil mərhələsinin inkişafında, keyfiyyətə əldə edilən uğurlara baxmayaraq, ödənişli təhsil sisteminin tətbiqi, təhsil alan tələbələrin tərkibində, xüsusilə dövlət ali və orta ixtisas təhsil məktəblərində xüsusi çəkisinin ildən-ilə artması ev təsərrüfatlarının büdcəsindən təhsilə çəkilən xərclərin daha sürətlə artmasına təsir göstərən amillərdən biri olmuş və gənclərin peşə-ixtisasla yiyələnmək imkanlarının xeyli azalmasına səbəb olmuşdur. Son 7 ildə tam orta təhsil məktəbini bitirən 741,4 min məzundan yalnız 303,3 min nəfəri və ya 40,9 faizi müəyyən peşə-ixtisasla yiyələnmək imkanı əldə etmiş, yarıdan çoxu peşə-ixtisasla yiyələnmədən ev təsərrüfatlarında məskunlaşmışdılar;

Tam orta təhsil məktəblərinin gündüz şöbələrini bitirənlərin peşə-ixtisasla yiyələnmək imkanlarının azalmasına, əsasən son illərdə texniki peşə təhsili sistemində və gənclərin, eləcə də yaşlı əhalinin peşə hazırlığında və ixtisaslarının artırılmasında əvəzsiz xidmətləri olan müəssisə və təşkilatlarda kadr hazırlığının daha sürətlə azalması təsir göstərmişdir; Tam orta təhsili bitirənlərin əgər 1990-cı ildə 52,3 faizi texniki peşə təhsili məktəblərinə qəbul olunmuşsa, sonrakı illərdə bu göstərici azalaraq 2000-ci ildə 13,1 faiz, 2012-ci 6,6 faiz olmuşdur.

- Hər bir insanın və ailəsinin layiqli yaşaması baxımından, onun mütləq işləməsi, işləməsi üçün iş yerinin olması və iş yerlərinin tələblərinə müvafiq peşə-ixtisasla yiyələnməsi qaçıl-

mazdır. Əks halda, əvvəlki illərdəki yaşlılarından zövqünə, həyata münasibətinə, dünyagörüşünə, maddi və mənəvi tələbatına görə ciddi fərqlənən müasir dövrün yüksək ümumi tam orta təhsilli, lakin peşə-ixtisasla yiyələnməyən gənclər arasında cinayət törətmək meyli yaranır, bu yolla yaşamaq və ömür sürmək onların adi həyat tərzinə çevrilir;

- Təhsil sahəsində baş verən dəyişikliklərin təhlili göstərir ki, gənclərin peşə-ixtisas təhsili ilə tam əhatə olunması və onun mütəşəkkil həyata keçirilməsi ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatların son məqsədi və əsas məramı olmalıdır.

2. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əhalinin yaşayış keyfiyyətini xarakterizə edən sağlamlıq, doğulanda gözlənen ömür uzunluğu, hər bir ölkədə səhiyyə xidmətinin təşkilindən, dövlət büdcəsindən səhiyyəyə ayrılan vəsaitdən səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır.

Dövlət və ev təsərrüfatları büdcələrində nəzərdə tutulan səhiyyə xərclərindən istifadənin müqayisəli təhlili nəticəsində müəyyən edildi ki:

- Respublikamızın “Əhalinin sağlamlığı haqqında” Qanunun 9-cu maddəsində dövlət səhiyyə sisteminin əsasən dövlət büdcəsi, eləcə də məcburi tibbi sığorta vəsaitləri, müəssisə, idarə və təşkilatların gəlirlərindən könüllü ayırmalar; hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri və istifadəsi qanunvericiliyə zidd olmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulsa da, Dünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına görə ümumi səhiyyə xərclərinin tərkibində dövlət səhiyyə xərclərinin payı 22,1 faiz olmuşdur ki, bu göstərici MDB ölkələrinin əksəriyyətindən xeyli aşağıdır;

- Xəstəliklərin qarşısının vaxtında alınmasında, insanların xəstəxanalarda müalicə olunma müddətinin azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynayan ilkin səhiyyə xidməti sisteminin səmərəli təşkili istər dövlət, istərsə də ev təsərrüfatlarının büdcələrindən səhiyyəyə çəkilən xərclərin xeyli azalmasına, qənaət-edilən vəsaitin ailənin digər ehtiyaclarının ödənilməsinə, nəticə etibarlı ilə əhalinin yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşmasına əhəmiyyətli təsir

göstərərdi. Lakin respublikamızda səhiyyə xərclərinin tərkibində ilkin səhiyyə xidmətlərinə- poliklinika-ambulatoriyalara ayrılan vəsaitin xüsusi çəkisi 2006-cı ildəki 18,5 faizdən 2013-cü ildə 14,7 faizə qədər azalmışdır;

- “Tibbi sığorta haqqında” Qanunun fəaliyyət göstərdiyi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, tibbi sığorta təkcə səhiyyə sisteminin səmərəli təşkilinə deyil, eləcə də keyfiyyətli səhiyyə xidmətinin göstərilməsinə, sərf edilən vəsaitə qənaət edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Lakin 1999-cu ildə “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2008-ci ildə “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyasının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər Planı”nın qəbul edilməsinə, Nazirlər Kabinetinin yanında Tibbi sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılmasına və son illərdə bu məqsəd üçün Dövlət büdcəsində kifayət qədər vəsait nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, bu günə kimi xeyirxah qanun hələ də fəaliyyət göstərmir.

- Təhsil və səhiyyə üzrə istehlak xərclərinin quruluşunda baş verən dəyişikliklərə baxmayaraq, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin minimum istehlak səbətinin tərkibinin yenidən müəyyənləşdirilməsi barəsində işçi qrupuna təqdim etdiyi “Azərbaycan Respublikasında minimum istehlak səbətinin formalaşması” üzrə layihənin “Xidmətlərin minimum toplusunun formalaşdırılması qaydaları” adlanan 4.3-cü bölməsində göstərilir ki, “Səhiyyə, təhsil mədəniyyət sosial təminat təşkilatlarının göstərdiyi xidmətlər-xidmətlərin minimum toplusuna daxil edilmir”. Guya, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondları hesabına maliyyələşdirilən təşkilatlar tərəfindən ödənişsiz əsaslarla göstəriləyənə görə, qeyd edilən xidmətlər, minimum istehlak səbətinin tərkibinə daxil edilməməlidir. Bu yanaşma, əvvəla “Yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.1.3-cü maddəsi ilə təzad təşkil edir, ikincisi həmin sahələr üzrə dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan xərclər ilə ev təsərrüfatlarının büdcəsində nəzərdə tutulan xərclər təyinatına görə bir-birindən ciddi surətdə fərqlənirlər. Belə bir

təklifi əslində, təkcə istehlak səbətinin deyil, eləcə də yaşayış minimumunun dəyərinin və onun əsasında müəyyən edilən-yoxsulluq həddinin, minimum əmək haqqının, pensiyanın minimum məbləğinin və ehtiyac meyarının süni surətdə azaldılması deməkdir. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, belə bir təklifin qəbul edilməsini məqbul hesab etmək olmaz.

3. Ərzaq səbətinə daxil olan məhsulların ölçü vahidi müxtəlif olduğuna görə, onun tərkibində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri məhz dəyərlə deyil, ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının natura şəklində istehlakında baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla təhlil edilmiş və müəyyən edilmişdir ki:

-İstər ölkədə, istərsə də şəhər və kənd yerlərində əhali tərəfindən çörək və çörək məhsullarının istehlakı azalmış, kartof, meyvə və giləmeyvə, yumurta, tərəvəz və bostan bitkiləri üzrə istehlakı isə daha sürətlə artmışdır;

-Kvintil qrupları üzrə ən az gəlirləri olan birinci kvintilli ev təsərrüfatları ilə müqayisədə, ən çox gəlirləri olan beşinci kvintilli ev təsərrüfatlarında çörək və çörək məhsullarından az, yüksək kalorili bahalı ərzaq məhsullarından daha çox istifadə edilmişdir;

-Son illərdə 1-ci kvintilli ev təsərrüfatlarının ayda adambaşına gəlirlərinin və gəlirlərin tərkibində məşğulluqdan gələn gəlirlərin daha sürətlə artması ən az gəliri olan ev təsərrüfatlarının ərzaq məhsulları istehlakı səbətinin zənginləşməsinə və yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir;

-Yaşayış keyfiyyətini xarakterizə edən ərzaq məhsullarının kimyəvi tərkibində heyvan mənşəli zülal və yağların sürətlə artması, qidanın kaloriliyinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir;

-Ərzaq məhsullarının tərkibində baş verən mütərəqqi dəyişikliklərə baxmayaraq, respublikamız qida məhsulları üzrə Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələri, yalnız süd və süd, eləcə də meyvə və giləmeyvə məhsulları istehlakına görə üstələyir.

III FƏSİL. Kənd əhalisinin həyat səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi

3.1. Üzümçülüğün inkişafında və kənd əhalisinin həyat səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsi

Kənd əhalisinin həyat səviyyəsində və yaşayış keyfiyyətində baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirmək məqsədilə kənd təsərrüfatının üzümçülük sahəsi nümunə kimi təsadüfən seçilməmişdir. Əvvəla, Azərbaycan üzümçülüğün inkişafı üçün əlverişli təbii-iqlim şəraitinə malikdir. İkincisi, Azərbaycanda üzümçülük və şərab istehsalı hələ qədim dövrlərdən mövcud olmuş və bu sahədə kənd əhalisi əhəmiyyətli təcrübə toplamış və müəyyən vərdislərə yiyələnmişdi. Üçüncüsü, üzümçülük bütün dövrlərdə kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində və yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Keçən əsrin 70-90-cı illərində digər bitkilərdən fərqli olaraq, Azərbaycanda üzümçülüğün inkişafında həm tərəqqi, həm də tənəzzül dövrü olmuşdur. İstər tərəqqi, istərsə də tənəzzül zamanı kənd yerlərinin inkişafında baş verən dəyişikliklərlə, kənd əhalisinin sosial-iqtisadi və mənəvi həyat tərzində baş verən dəyişikliklərin müqayisəli təhlili, elmi cəhətdən maraqlı nəticələr çıxartmağa imkan verir.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, 1913-cü ildə Azərbaycanda 23,9 min hektar üzüm əkin sahəsi olmuş və 50 min ton məhsul yığılmışdır. Birinci dünya müharibəsi illərində üzüm əkin sahəsi və üzüm yığımı xeyli azalsa da, sonrakı illərdə, xüsusilə sovet hakimiyyətinin kollektivləşmə dövründə əkin sahələrinin yaradılması hesabına 1913-cü illə müqayisədə 1940-cı ildə Azərbaycanda üzüm əkin sahəsi 38,1 faiz və ya 9,1 min hektar, üzüm yığımı isə 62,2 faiz və ya 31,1 min ton artmışdır. Lakin ikinci dünya müharibəsinin başlanması, kənd təsərrüfatının digər sahələri kimi üzümçülüğün də inkişafına ciddi təsir göstərmiş və müharibədən əvvəlki illə müqayisədə 1945-ci ildə

üzüm əkin sahəsi 22,6 min hektara qədər, üzüm yığımı isə 81,1 min tondan 43,9 min tona qədər azalmışdır.

Müharibədən sonrakı, xalq təsərrüfatının bərpa edilməsi adlanan illərdə respublikamızda digər sahələr kimi, üzümçülüyn də inkişafında dönüş dövrü olmuş və 1960-cı ildə üzüm əkin sahəsi 56,1 min hektara qədər artmış və 1940-cı illə müqayisədə 23,1 min hektar və ya 1,7 dəfə çox olmuşdur.

Əslində Azərbaycanda üzümçülüyn inkişafı ulu öndərimiz H.Əliyev Azərbaycan KPMK-nın birinci katibi işlədiyi 70-ci illərdə daha sürətli olmuşdur. O respublikamızda, xüsusilə kənd əhalisinin məşğulluğunda yaranmış çətin vəziyyəti nəzərə alaraq, şəxsi təşəbbüsü ilə respublikada üzümçülük və şərəbçilik sahəsinin inkişafını bir mərkəzdən idarə etmək və tənziqləmək məqsədilə 1970-ci ildə Azərbaycan SSR Dövlət Üzümçülük və Şərəbçilik Komitəsi, 1976-cı ildə isə üzümçülük və şərəbçiliğin elmi əsaslarla inkişafını təmin etmək məqsədilə Elmi Tədqiqat Üzümçülük və Şərəbçilik İnstitutu, eləcə də bu institutun Naxçıvan MR-da, Gəncə şəhərində, Şamaxı və Cəlilabad rayonlarında təcrübə stansiyaları və dayaq məntəqələri yaradılmışdı. Qeyd edilənlərlə yanaşı, Ulu öndərimiz H.Əliyevin səyi nəticəsində Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1979-cu ilin fevral ayında “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüynü və şərəbçiliği inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qəbul edilmiş qərar qısa vaxtda respublikamızda üzümçülüynü və şərəbçiliğin inkişafına və nəticə etibarını ilə kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Üzümçülüynü inkişafını xarakterizə edən göstəricilərdə baş verən dəyişiklikləri əks etdirən 3.1.1 sayılı cədvələ nəzər salsaq görərik ki, kənd təsərrüfatının bütün kateqoriyalarında tənək əkin sahəsi, ümumi üzüm yığımı məhz H.Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etməyə başladığı ikinci ildən başlayaraq yenidənqurmanın həyata keçirildiyi dövrə qədər sürətlə artmağa başladı.

Cədvəl 3.1.1. Təsərrüfatın bütün kateqoriyalarında üzümçülüynün inkişafı⁴⁸

	1965	1970	1975	1980	1985	1990	orta illik				
							+ artım		-azalma (faizlə)		
							1966 1970	1971 1975	1976 1980	1981 1985	1986 1990
Tənək əkin sahəsi, min hektar, o cümlədən:	89,5	121,6	178,1	263,0	267,8	181,4	6,48	7,93	8,12	0,35	-7,46
-bar verən yaşda	40,6	70,4	105,7	150,9	218,8	156,1	11,65	8,46	7,38	7,73	-6,44
ümumi üzüm yığım min ton	158,0	351,7	706,2	1481,3	1789,6	1196,4	17,35	14,95	15,96	3,87	-7,75

⁴⁸ Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə, Bakı.2013, səh.169-170.

Əgər 1965-ci illə müqayisədə 1970-ci ildə tənək əkin sahəsi 35,9 faiz və ya 32,1 min hektar, o cümlədən bar verən yaşda əkin sahəsi 73,4 faiz, və ya 29,8 min hektar, üzüm yığımı 2,2 dəfə və ya 193,7 min ton artdığı halda, sonrakı beşillikdə 1970-ci illə müqayisədə 1975-ci ildə ümumi əkin sahəsi 46,5 faiz və ya 56,5 min hektar, o cümlədən bar verən yaşda əkin sahəsi 50,2 faiz və ya 35,3 min hektar, ümumi üzüm yığımı isə 2 dəfə və ya 354,5 min ton artmışdı.

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1979-cu ilin fevral ayında “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qəbul edilmiş qərarda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində 1975-ci illə müqayisədə 1985-ci ildə tənək əkin sahəsi 50,4 faiz və ya 89,7 min hektar, o cümlədən bar verən yaşda əkin sahəsi 2,1 dəfə və ya 113,1 min hektar, ümumi üzüm yığımı 2,5 dəfə və ya 1083,4 min ton artmış və Azərbaycan ittifaqda birinci yerə çıxmışdır⁴⁹.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, əgər 1970-ci ildə ittifaq üzrə yığılan 4011 min ton üzümün 14,4 faizi və ya 579 min tonu Gürcüstanda, 17,5 faizi və ya 700 min tonu Moldavada, 8,8 faizi və ya 352 min tonu Azərbaycanda istehsal olunmuşdursa, 1985-ci ildə yığılan 5770 min ton üzümün 15,9 faizi və ya 915 min tonu Gürcüstanda, 11,3 faizi və ya 654 min tonu Moldavada, 31 faizi və ya 1789,6 min tonu Azərbaycanda istehsal edilmişdi. Lakin sərxoşluğa və alkoqolizmə qarşı mübarizə kompaniyası başladıqdan sonrakı illərdə kəskin dəyişikliklər baş vermiş və 1985-ci illə müqayisədə 1990-cı ildə tənək əkin sahəsi 86,8 min hektar və ya 32,4 faiz bəndi, o cümlədən bar verən yaşda tənək əkin sahəsi 62,8 min hektar və ya 28,7 faiz bəndi azalmışdı. Qeyd edilən dövrdə üzüm yığımı ittifaq üzrə 1,1 faiz bəndi, Gürcüstanda 24,5 faiz bəndi azaldığı, Moldovada 43,7 faiz artdığı halda, Azərbaycanda 33,2 faiz bəndi azalmışdı⁵⁰.

---

⁴⁹ Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, 2013. Statistik məcmuə, səh.169-170.

⁵⁰ Народные хозяйство СССР в 1990 г. Москва, 1991г., стр.485.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, üzümçülük və şərəbçiliğin inkişafında əldə edilən uğurları mühafizə edib saxlamaq mümkün idi. Çünki, sərxoşluğa və alkoqolizmə qarşı mübarizə, heç də üzüm bağlarının dağıdılmasına və şərəb zavodlarının ləğv edilməsinə yönəldilməmişdi. Sov. İKP-nin XXVII qurultayının materiallarında: üzümçülüyn strukturunun əsaslı surətdə yenidən qurulması, onun birinci növbədə süfrə üzümü sortları istehsalına istiqamətləndirilməsi, likyor-araq, şərəb və spirt sənayesi müəssisələrinin bir hissəsinin profilini dəyişərək əhalinin ən çox tələbatı olan yeyinti məhsullarının buraxılışına keçirilməsi tövsiyə edilmişdir. Lakin həmin illərdə respublikamızda partiya və təsərrüfata rəhbərlik edən səriştəsiz adamların düşünülməmiş atdıqları addımlar nəticəsində dəyən zərbə daha güclü oldu.

Üzümçülüyn inkişafında istər tərəqqi, istərsə də tənəzzül dövrlərində baş verən dəyişikliklərin kənd əhalisinin məşğulluğunda, gənclərin peşə və ixtisasa yiyələnmək imkanlarında, kənd yerlərində ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərində və yaşayış keyfiyyətində baş verən dəyişikliklərə göstərdiyi təsiri nəzərdən keçirək.

Kənd əhalisinin məşğulluğunda baş verən dəyişiklikləri əks etdirən məlumatların təhlili göstərir ki, Ulu öndər H.Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövrdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sovxozlarda bilavasitə kənd təsərrüfatında məşğul olan fəhlələrin sayı 1975-ci illə müqayisədə 1985-ci ildə 66 faiz, o cümlədən bitkiçilikdə 46,6 faiz artdığı halda, üzümçülərin sayı daha sürətlə, 62,1 faiz, bitkiçilikdə məşğul olanların tərkibində xüsusi çəkisi isə 35,1 faizdən 38,8 faizə qədər artmışdı (Cədvəl 3.1.2). Lakin əfsuslar olsun ki, sərxoşluğa və alkoqolizmə qarşı aparılan mübarizə illərində 1985-ci illə müqayisədə 1989-cu ildə sovxozlarda bilavasitə kənd təsərrüfatında məşğul olan fəhlələrin sayı 22,9 faiz bəndi, bitkiçilikdə məşğul olanların sayı 17,0 faiz bəndi, üzümçülərin sayının daha sürətlə 21,1 faiz bəndi azalması nəticəsində, onların bitkiçilərin tərkibində xüsusi çəkisi isə 1,9 faiz bəndi aşağı düşmüşdür.

Cədvəl 3.1.2. Sovxoz və kolxozlarda kənd təsərrüfatında və bitkiçilikdə məşğul olan fəhlələrin və kolxozçuların, eləcə də üzüm ustalarının sayı və dinamikası⁵¹

	sovxozlarda					kolxozlarda		
	1975	1985	1989	1985-ci ildə 1975-ci ilə nisbətən	1989-cu ildə 1975-ci ilə nisbətən	1985	1989	1989-cu ildə 1985-ci ilə nisbətən
Kənd təsərrüfatında məşğul olan fəhlələrin və kolxozçuların sayı, min nəfər, o cümlədən:								
-bitkiçiliklə məşğul olanların sayı, onlardan:								
-üzümçülərin sayı								
bitkiçiliklə məşğul olanların tərkibində üzümçülərin xüsusi çəkisi, %								
	215,5	357,7	275,8	166,0	77,1	354,9	304,5	85,8
	191,0	280,0	232,3	146,6	83,0	291,1	267,3	91,8
	67,0	108,6	85,7	162,1	78,9	23,6	16,9	71,6
	35,1	38,8	36,9	x	x	8,1	6,3	x

⁵¹ Cədvəl müvafiq illərdə avqust ayının 1-nə sovxozlarda və kolxozlarda fəhlələrin və kolxozçuların peşələr üzrə sayı haqqında statistik məlumatlarının əsasında tərtib edilmişdir

Sərxoşluğa və alkoqolizmə qarşı mübarizə kənd yerlərində yaşayan gənclərin peşə və ixtisasa yiyələnmək imkanlarına da ciddi təsir göstərmişdi.

Kənd təsərrüfatı üçün texniki peşə təhsili sistemində hazırlanan fəhlələrin sayını və dinamikasını xarakterizə edən 3.1.3. sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, 1976-80-ci illərlə müqayisədə 1981-85-ci illərdə texniki peşə təhsili sisteminin gündüz şöbələrini bitirənlərin sayı 26,2 faiz, kənd təsərrüfatı peşələri üzrə 52,2 faiz artdığı halda, üzüm ustalarının sayı 2,9 dəfə artmışdır.

Cədvəl 3.1.3. Texniki peşə təhsili sistemində kənd təsərrüfatı peşə qrupları üzrə hazırlanan fəhlələrin sayı və dinamikası⁵²

	1976-1980	1981-1985	1986-1990	1981-1985-ci illərdə 1976-1980-cı illərə nisbətən, %	1986-1990-cı illərdə 1981-1985-ci illərə nisbətən, %
Gündüz texniki peşə məktəblərini bitirmişdir, nəfər, o cümlədən:	230180	290568	277417	126,2	95,5
Kənd təsərrüfatı peşələri üzrə, nəfər, onlardan:	76241	116019	134901	152,2	116,3
-üzüm ustaları	5326	15188	3119	285,2	20,5
-ilkin şərab və şirə istehsalı üzrə usta	3673	3374	1503	91,9	44,6

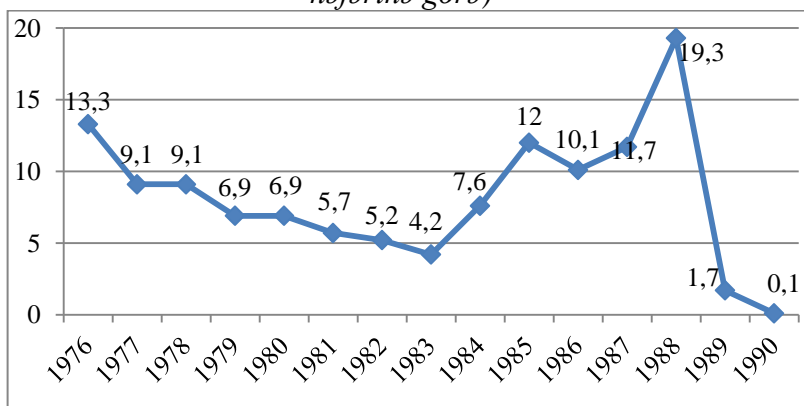
Lakin qeyd etdiyimiz səbəblər üzündən sonrakı beşillikdə (1986-90-cı illərdə) hazırlanan üzüm ustalarının sayı özündən

⁵² Cədvəl 1976-1990-cı illərdə Azərbaycan SSR Texniki Peşə Təhsili Komitəsinin illik hesabatlarının məlumatlarına əsasən tərtib edilmişdir.

əvvəlki beşilliklə müqayisədə 4,9 dəfə azalmışdır. Məşğulluq və peşə hazırlığında baş verən dəyişikliklər son nəticədə kənd əhalisinin, xüsusilə gənclərin miqrasiyasına və 1986-1990-cı illərdə kənd əhalisinin sayının miqrasiya hesabına 136,9 min nəfər azalmasına səbəb oldu.

Kənd əhalisi üzrə 1976-1990-cı illərdə miqrasiya əmsalının dəyişilməsini xarakterizə edən 3.1.1 sayılı qrafikə diqqətlə baxsaq görərik ki, Sov. İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1979-cu ilin fevral ayında “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüğü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” birgə qəbul etdikləri məlum qərardan sonra 1979-cu ildən başlayaraq, kənd əhalisinin hər 1000 nəfərinə görə miqrasiyası 1976-cı ildəki 13,3 promildən, 1979-cu ildə 6,9 promilə qədər, Ulu öndərimiz H.Əliyev SSRİ Nazirlər Sovetinin sədr müavini vəzifəsinə təyin edildiyi ilə qədərki dövrdə 4,2 promilə qədər azalmış, yenidənqurma illərindən başlayaraq 1985-ci ildə 12; 1989-cu ildə isə 19,3 promilə qədər artmışdır.

Qrafik 3.1.1. 1976-1990-cı illərdə kənd əhalisinin miqrasiya əmsalının dəyişilməsi (kənd əhalisinin hər 1000 nəfərinə görə)⁵³

⁵³ www.stat.gov.az.

Kənd əhalisinin miqrasiya əmsalının artmasına qeyd etdiyimiz səbəblər üzündən iş yerlərinin azalması və həyat səviyyəsinin getdikcə aşağı düşməsi xeyli təsir göstərmişdir. Mövcud materialların təhlili göstərir ki, üzümçülüyn sürətlə və geniş miqyasda inkişaf etdiyi 1976-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatında məşğul olanların orta aylıq əmək haqqı sovxozlar üzrə 63,8 faiz, kolxozlar üzrə 2,2 dəfə artaraq müvafiq olaraq 160,5 və 207,7 rubl təşkil etdiyi halda, yenidənqurma illərində - 1986-1989-cu illərdə sovxozlar üzrə 14,6 faiz bəndi, kolxozlar üzrə 12,2 faiz bəndi azalaraq, müvafiq olaraq 137 və 182,4 rubl təşkil etmişdir. Eləcə də, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında orta aylıq əmək haqqı ittifaq üzrə orta göstəricidən 1985-ci ildə sovxozlar üzrə 23,9 rubl və ya 13,0 faiz bəndi az olduğu, kolxozlar üzrə 54,3 rubl və ya 35,4 faiz bəndi çox olduğu halda, 1989-cu ildə sovxozlar üzrə 98,8 rubl və ya 48,2 faiz bəndi, kolxozlar üzrə 18,4 rubl və ya 9,2 faiz bəndi azalmışdı.⁵⁴

Keçən əsrin 70-90-cı illərində Azərbaycanda üzümçülüyn həm tərəqqi və həm də tənəzzül dövrlərində kənd yerlərinin inkişafında baş verən dəyişiklərlə, kənd əhalisinin sosial və iqtisadi vəziyyətində baş verən dəyişiklərin qarşılıqlı təhlili və qiymətləndirilməsi, ilk növbədə ulu öndərimiz H.Əliyevin uzaqgörən olmasından və dövrün tələbinə müvafiq düzgün seçim etməsindən xəbər verir.

3.2. Müstəqilliyin ilk illərində kənd təsərrüfatının inkişafı ilə kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsi

Kifayət qədər təbii sərvətlərə, formalaşmış aqrar-sənaye kompleksinə və yüksək intellektual kadr ehtiyatlarına malik olmasına baxmayaraq, dövlət müstəqilliyinin ilk illərində əsas iqtisadi göstəricilərinə görə, ölkəmiz altmışıncı illərin səviyyəsinə enmişdir. Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərində, bir tərəfdən, o

---

⁵⁴ Народное хозяйство СССР в 1990 г. М., «Финансы и статистика», 1991г., стр.38-39.

dövrə ölkəyə rəhbərlik edənlərin səriştəsizliyi üzündən ölkə daxili siyasi sabitliyin pozulması və əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin günü-gündən ağırlaşması, digər tərəfdən də ölkə ərazisinin beşdə bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi və bir milyondan çox adamın qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşməsi, sərt mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat sistemindən bazar münasibətlərinə keçid sahəsində həyata keçirilməsi zəruri hesab edilən vəzifələrin və tədbirlərin lazımi səviyyədə və ardıcıl həyata keçirilməməsi nəticə etibarlı ilə ölkəmizin, xüsusilə kənd yerlərinin sosial iqtisadi inkişafına və kənd əhalisinin məşğulluğuna, eləcə də onların həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərmişdi.

1990 və 1995-ci illərdə kolxozların və sovxozların iqtisadi göstəricilərini xarakterizə edən Cədvəl 3.2.1-ə nəzər salsaq görərik ki, 1990-cı illə müqayisədə 1995-ci ildə kolxozların sayı 16,2 faiz artdığı halda, sovxozların (kənd təsərrüfatında dövlət təsərrüfatları) sayı 16,1 faiz bəndi, kolxozların ictimai təsərrüfatında məşğul olan kolxozçuların orta illik sayı 39 min nəfər və ya 11,5 faiz bəndi, sovxozlarda isə işçilərin orta illik sayı 150,5 min nəfər və ya 2 dəfəyə yaxın azalmışdır.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, işçilərin sayının azalması ilə yanaşı, faktiki qalıb işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı da xeyli azalmışdır. Qeyd edilən dövrdə kolxozçuların əmək haqqı üçün hesablanmış pul və məhsulun orta aylıq dəyəri 2,4 dəfə, sovxoz işçilərinin orta aylıq əmək haqqı isə 3,8 dəfə azalmışdı.

Qeyd edilən dövrdə istər kolxozlarda, istərsə də sovxozlarda kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların müvafiq olaraq 4,4 dəfə və 6,8 dəfə azalması, öz növbəsində kənd təsərrüfatı texnikası parkına ciddi təsir göstərmiş, traktorların sayı 7,7 min və ya 18,8 faiz bəndi, kətanların sayı 4,5 min və ya 34,1 faiz bəndi, taxılıyın kəmbaynların sayı 2,7 min və ya 6 faiz bəndi, qarğıdalıyıqanların sayı 122 ədəd və ya 33,8 faiz bəndi, kartof və pambıq yığın maşınların sayı müvafiq olaraq 3,2 dəfə və 27,5 faiz bəndi və s. azalmışdı.

Cədvəl 3.2.1. 1990 və 1995-ci illərdə kolxozların və sovxozların əsas iqtisadi göstəricilərinin dinamikası⁵⁵

	1990	1995	1990-cı ilə nisbətən 1995-ci ildə	
			fərq + çox -az	faiz
Kolxozların sayı (ilin sonuna)	963	1119	+156	116,2
-kolxozların ictimai təsərrüfatında məşğul olan kolxozçuların sayı, min nəfər	339	300	-39	88,5
-kənd təsərrüfatı təyinath əsas istehsal fondları^x, mln. dollar	274,0	62,0	-212,0	22,6
-ictimai təsərrüfatda kolxozçuların əmək haqqı üçün pul və məhsul hesablanmışdır - cəmi, mln. dollar	160,3	58,4	-101,9	36,4
o cümlədən orta aylıq, dollar	39,4	16,2	-23,2	41,1
Sovxozların sayı (ilin sonuna)	820	688	-132	83,9
-onlarda işçilərin orta illik sayı, min nəfər	303,5	153,0	-150,5	50,7
Kənd təsərrüfat təyinath əsas istehsal fondları^x, mln. dollar	378,3	55,5	-322,8	14,7
Sovxoz işçilərinin orta aylıq əmək haqqı, dollar	26,7	7,0	-19,7	26,2

^xaşınma çıxılmadan balans dəyəri üzrə ilin sonuna

⁵⁵ Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2013. Bakı, 2013, səh.67-69.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk illərində, eləcə də kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri və məhsul istehsalı xeyli azalmışdır. 1990 və 1995-ci illərdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin və bitkiçilik məhsullarının istehsalının dinamikasını xarakterizə edən 3.2.2. sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkin sahələri istisna edilməklə qalan bitkilərin əkin sahələri 1990-cı illə müqayisədə 1995-ci ildə pambıq üzrə 53,5 min hektar və ya 20,3 faiz bəndi, tütün üzrə 6,8 min hektar və ya 1,9 dəfə, kartof üzrə 7,8 min hektar və ya 32,8 faiz bəndi, tərəvəz üzrə 13,5 min hektar və ya 33,5 faiz bəndi, ərzaqlıq bostan bitkilərinin əkin sahəsi 3,3 min hektar və ya 36,3 faiz bəndi azalmışdı.

Cədvəl 3.2.2. 1990 və 1995-ci illərdə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin və bitkiçilik məhsullarının istehsalının dinamikası⁵⁶

	bitkilərin əkin sahələri, min ha			bitkiçilik məhsullarının istehsalı, min ton			1990 ilə nisbətən 1995-ci ildə məhsuldarlıq
	1990	1995	1990-cı ilə nisbətən 1995-ci ildə, %	1990	1995	1990-cı ilə nisbətən 1995-ci ildə, %	
Dənli və dənli-paxlalı bitki	583,4	609,4	104,5	1413,6	921,4	65,2	62,4
Pambıq	263,9	210,4	79,7	542,9	274,1	50,5	63,1
Tütün	14,8	8,0	54,1	52,9	11,7	22,1	44,7
Kartof	23,8	16,0	67,2	185,2	155,5	84,0	123,4
Tərəvəz	40,3	26,8	66,5	856,2	524,1	61,2	78,5
Ərzaqlıq bostan bitkiləri	9,1	5,8	63,7	67,5	41,9	62,1	144,6
Şəkər çuğunduru	-	5,1	-	-	28,1	-	-

⁵⁶ www.stat.gov.az.

Cədvələ diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, qeyd edilən dövrdə kartof istisna edilməklə, yerdə qalan bitkiçilik məhsulları istehsalının azalmasına əkin sahələri ilə yanaşı eyni zamanda məhsuldarlığın aşağı düşməsi də xeyli təsir göstərmişdir.

Misal üçün, cədvələ diqqətlə baxsaq görərik ki, hər iki amil hesabına pambıq yığımı 1990-cı illə müqayisədə 1995-ci ildə 268,8 min ton və ya 49,5 faiz bəndi, məhsuldarlıq 36,9 faiz bəndi azalmışdı ki, bunun da, apardığımız hesablamaya görə 159,3 min tonu və ya 59,3 faizi məhsuldarlığın aşağı düşməsi hesabına, 109,5 min tonu və ya 40,7 faizi əkin sahəsinin azalması hesabına baş vermişdir. Başqa bir misal, kartof üzrə məhsuldarlıq qeyd edilən dövrdə 23,4 faiz artsa da, məhsul yığımının 29,7 min ton və ya 16 faiz bəndi azalması bütünlükdə əkin sahəsinin azalması hesabına baş vermişdir.

Müstəqilliyin ilk illərində, bəzi dövlətlər üçün xarakterik olan iqtisadiyyatın qeyri-səmərəli olması və sosial siyasətin ardıcıl həyata keçirilməsini məhdudlaşdıran dövlət xərclərinin kəskin surətdə artması Azərbaycanda da özünü göstərmiş və dövlət büdcəsinin xeyli kəsirdə olmasına səbəb olmuşdur. Əgər 1991-1992-ci illərdə dövlətin büdcə gəlirləri büdcə xərclərini üstələyirdisə, 1993-cü ildə isə əksinə büdcə xərcləri büdcə gəlirlərindən 94,6 mlyn ABŞ dolları, 1994-cü ildə 153,9 mln, 1995-ci ildə isə 126,1 mlyn ABŞ dolları çox olmuşdur. Büdcə kəsiri ÜDM-un 1993-cü ildə 7,1 faizinə, 1994-cü ildə 9,4 faizinə bərabər olmuşdursa, 1995-ci ildə xeyli azalaraq 5,2 faizini təşkil etmişdir. Əslində həmin illərdə büdcə kəsirinin azaldılmasına, əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilən vəsaitlərə “qənaət” edilməsi hesabına təmin edilmişdir. Mövcud materialların təhlili göstərir ki, büdcədən sosial-mədəni tədbirlərə çəkilən xərcləri bütün xərclərin 1990-cı ildə 44,3 faizi, o cümlədən: təhsilə 23,5 faizi, sosial müdafiə fonduna 11,8 faizi, səhiyyəyə 8,9 faizi, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının saxlanmasına 1,5 faizi ayrılmışdırsa, 1995-ci ildə sosial-mədəni tədbirlərə ayrılan vəsaitin xüsusi çəkisi 1990-cı illə müqayisədə 9 faiz bəndi, təhsil üzrə 5,9 faiz bəndi, sosial müdafiə fondu üzrə 3,7 faiz bəndi,

səhiyyə üzrə 2 faiz bəndi azaldığı halda, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının saxlanması 2,6 faiz bəndi artmışdır⁵⁷.

İstehsalın kəskin surətdə aşağı düşməsi və istehlak məhsullarının, xüsusilə ərzaq məhsullarının ciddi surətdə çatışmaması dövlət və komersiya strukturlarının fəaliyyətini əsasən məhsul idxalına yönəlmişdi. İdxal olunan məhsulların tərkibində respublikamızda istehsal edilməsi mümkün olan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının çoxluq təşkil etməsi və belə bir meylin ildən-ildə artması ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafına və əhalinin sosial təminatına mənfi təsir göstərən amillərdən biri oldu. Mövcud materialların təhlili göstərir ki, 1994-cü illə müqayisədə 1995-ci ildə respublikamıza idxal olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının məbləği 67,7 milyon ABŞ dolları (və ya 57,1%) artaraq 186,3 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. İdxal olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının tərkibində (məbləğə görə) idxal olunan buğdanın xüsusi çəkisi 8,6 faizdən 0,4 faizə qədər azalsa da, onun xüsusi çəkisi 3,4 faizdən 7,3 faizə qədər, eyni zamanda bir ton buğdanın orta qiyməti 35 ABŞ dolları və ya 42,9 faiz, onun isə 131,9 ABŞ dolları və ya 78,6 faiz artmışdır. 1994-cü illə müqayisədə 1995-ci ildə idxal olunan şəkər tozu 72,8 min ton və ya 18,1 dəfə artdığı halda, bir tonun orta qiymətinin 35,9 faiz artması nəticəsində ödənilən məbləğ 24,6 dəfə artmışdı və s⁵⁸.

Göründüyü kimi, müstəqilliyin ilk illərində nəzarətin qanunvericilik və təşkilatı baxımından kifayət qədər formalaşmadığı bir şəraitdə respublikamızın əmtəə bazarına küllü miqdarda qiyməti kondisiya standartlarına uyğun gəlməyən, saxtalaşdırılmış, hətta sağlamlıq üçün təhlükəli olan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları daxil olmuşdur. Bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir göstərərək, ölkə daxilində qıtlıq yaranmasına və qiymətlərin daha sürətlə artmasına səbəb olmuşdu.

---

⁵⁷ Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2006. Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2006, səh.391.

⁵⁸ Azərbaycan rəqəmlərdə 1994. Qısa statistik məcmuə, Bakı, 1995, səh.241 və Azərbaycan rəqəmlərdə 1995. Bakı, 1996, səh.235.

Cədvəl 3.2.3. 1991-1995-ci illərdə pərakəndə ticarətdə əsas ərzaq məhsulları üzrə qiymət indeksi, iqtisadiyyatda və kənd təsərrüfatında fəhlə və qulluqçuların və kolxozçuların orta aylıq əmək haqqı⁵⁹

	1991	1992	1993	1994	1995
1.Pərakəndə ticarətdə istehlak, malları üzrə qiymət indeksi, cəmi	205,6	1108,3	1040,4	1635,8	562,7
o cümlədən:					
-ərzaq malları	184,9	1068,5	1159,5	1753,6	578,3
onlardan:					
ət məhsulları	212,7	1266,4	1238,4	2497,6	476,6
balıq məhsulları	208,9	2477,2	1176,6	947,2	533,7
mal-qara yağı	222,4	1476,3	649,5	3289,2	572,0
bitki yağı	175,7	798,2	628,1	615,7	297,7
süd və süd məhsulları	177,9	1837,2	1546,1	2518,0	850,6
pendir	175,2	2108,9	724,5	553,6	412,8
yumurta	192,3	1092,3	1658,9	1360,0	474,5
şəkər	201,9	1685,9	1136,9	1660,8	450,7
qənnadı məmulatı	226,6	1419,2	843,0	1260,5	474,0
çay	190,5	734,6	1021,9	941,3	519,1
çörək və çörək bulka məmulatı	206,9	690,7	964,2	1949,4	854,7
un	249,7	730,4	1420,4	746,6	542,8
yarma və paxlalar	238,8	1242,9	1580,2	1466,3	411,8
kartof	117,5	834,3	1314,3	1120,5	814,6
tərəvəz	175,4	607,8	1511,4	1387,5	550,2
meyvə, giləmeyvə, qarpız və yemiş	155,5	590,0	1291,4	795,6	607,5
alkoqollu içkilər	180,3	875,9	835,1	920,2	404,6
2.Fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı, iqtisadiyyat üzrə	25,8	175,5	125,6	72,3	106,1
o cümlədən:					
-kənd təsərrüfatında	25,1	116,3	118,4	76,4	105,0
3.Kolxozların ictimai təsərrüfatın da kolxozçuların orta aylıq əmək haqqı	29,0	144,6	74,9	126,7	102,3

⁵⁹ Azərbaycan statistik göstəriciləri. 1996, ARDSK, səh.47-48.

Qeyd edilənlərlə yanaşı bazar münasibətlərinin tam formalaşmadığı keçid dövrünün əvvəllərində keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqillik əldə etmiş digər respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da 1992-ci ilin əvvəlindən başlayaraq bir çox məhsullara, xüsusilə ərzaq məhsullarına qiymətlərin təyin edilməsinin sərbəst buraxılması və qiymətqoymanın dövlət nəzarətindən kənarlaşdırılması və həyata keçirilən iqtisadi islahatların klassik ardıcılığının pozulması, Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyəsi ilə enerji daşıyıcıları, çörək və çörək məhsulları üzrə qiymətlərin liberallaşdırılması bütün istehlak məhsullarının və əhaliyə göstərilən xidmətlərin daha da bahalaşmasına, inflyasiyanın dərinləşməsinə və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə ciddi təsir göstərdi.

1991-1995-ci illərdə pərakəndə ticarətdə əsas ərzaq məhsulları üzrə qiymət indeksinin, iqtisadiyyatda və kənd təsərrüfatında məşğul olan fəhlə və qulluqçuların və eləcə də kolxozların ictimai təsərrüfatında kolxozçuların orta aylıq əmək haqqının dəyişilməsini xarakterizə edən 3.2.3. sayılı cədvələ görə pərakəndə ticarətdə istehlak mallarının və əsas ərzaq məhsullarının qiymətlərinin artım sürəti fəhlə və qulluqçuların, eləcə də kolxozçuların orta aylıq əmək haqqına nisbətən üstün artmışdı.

Pərakəndə ticarətdə istehlak mallarının qiyməti özündən əvvəlki ilə nisbətən 1992-ci ildə 11,1 dəfə, 1993-cü ildə 10,4 dəfə, 1994-cü ildə 16,4 dəfə, ərzaq mallarının qiyməti isə illər üzrə müvafiq olaraq 10,7; 11,6 və 17,5 dəfə artmasına və 1992-ci il oktyabr ayının 14-də “Azərbaycan Respublikasının minimum istehlak büdcəsi haqqında” Qanun qəbul edilməsinə və qüvvəyə minməsinə baxmayaraq iqtisadiyyatda məşğul olanların orta aylıq əmək haqqı özündən əvvəlki ilə nisbətən 1993-cü ildə cəmi 75,5 faiz artmış, 1994-cü ildə isə 27,7 faiz bəndi aşağı düşmüşdü. Eyni ilə kənd təsərrüfatında məşğul olan fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 18,4 faiz artmış və 236,6 faiz bəndi azalmışdır, kolxozların ictimai təsərrüfatında məşğul olan kolxozçuların orta aylıq əmək haqqı isə əvvəlki ilə nisbətən 1993-cü ildə 25,1 faiz bəndi aşağı düşmüş, 1994-cü ildə isə 26,7 faiz artmışdı. İstər fəhlə

və qulluqçuların, istərsə də kolxozçuların orta aylıq əmək haqqının qiymətlərin (infilyasiyanın) artmasına uyğun kompensasiya edilməməsi əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin (orta aylıq gəlirinin əmtəə ilə ekvivalenti) ciddi surətdə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Məsələn mal-qara yağının qiyməti əvvəlki illə müqayisədə 1992-ci ildə 14,8 dəfə, 1993-cü ildə 6,5 dəfə, 1994-cü ildə 32,9 dəfə, 1995-ci ildə 5,7 dəfə artması, nəticə etibarlı ilə əhalinin müvafiq illərdəki orta aylıq gəlirinə 1990-cı ildə 286 kq buğda unu ala bilirdisə, sonrakı illərin orta aylıq gəlirinə 1992-ci ildə 127 kq, 1993-cü ildə 93 kq, 1994-cü ildə 33 və 1995-ci ildə 29 kq ala bilirdi. Əhalini orta aylıq gəlirinə 1990-cı illə müqayisədə 1995-ci ildə süd almaq imkanı 9,4 dəfə, təzə balıq- 9,4 dəfə, yumurta-6,2 dəfə, düyü 5,4 dəfə və s. azalmışdır⁶⁰.

Bir tərəfdən əhalinin orta aylıq gəlirinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, digər tərəfdən də iqtisadiyyatda məşğul olan fəhlə və qulluqçuların orta illik sayının 1990-cı illə müqayisədə 1995-ci ildə 528,1 min nəfər və ya 25,1 faiz bəndi, kənd təsərrüfatında – 160,3 min nəfər və ya 46,4 faiz bəndi, kolxozların ictimai təsərrüfatda kolxozçuların sayı 55 min nəfər və ya 16,5 faiz bəndi azalması⁶¹, ailələrdə, xüsusilə çox uşaqly ailələrdə ailə başçısından birinin və bəzi hallarda hər ikisinin iş yerini qismən və ya tamamilə itirməsi istər şəhər, istərsə də kənd yerlərində əhalinin həyat səviyyəsinə çox ciddi təsir göstərdi. Ümumiyyətlə iqtisadi tənəzzül adlanan 1991-1995-ci illərdə sosial-iqtisadi və siyasi sahələrdə baş verən neqativ dəyişikliklər nəticəsində əhalinin sosial-mənəvi cəhətdən həyat tərzində yaranmış çətin sınaqdan Ulu öndər H.Əliyevin uzaqgörən siyasəti və gərgin əməyi sayəsində uğurla çıxdı. 1995-ci ildən başlayaraq, H.Əliyevin təşəbbüsü ilə az bir vaxtda ölkə daxilində, onun parçalanmasına yönəldilən siyasi gərginliyin aradan qaldırılması təmin edildi və sosial-iqtisadi inkişafın əsas təməli qoyuldu. Ölkədə aparılan ardıcıl və sistemli iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsi, xüsusilə kənd

---

⁶⁰ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 1996, səh.54.

⁶¹ Yenə orada, səh.30.

yerlərində dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, nəticə etibarlı ilə torpaqların onu əkib becərən kəndlilərə əvəzsiz verilməsi, kolxozların və sovxozların əvəzində kəndli fermer təsərrüfatlarının yaradılması az bir vaxtda kənd əhalisində yaxın gələcəkdə yaşayışının daha da yaxşılaşmasına inam yaradır.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, bütün təsərrüfat kateqoriyalarında istehsal olunan kənd təsərrüfatı ümumi məhsulunun tərkibində fərdi sahibkarlıq, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında istehsal olunan məhsulun xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 67,9 faizdən 2000-ci ildə 97,9 faizə qədər, o cümlədən bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 53,4 və 87,4 faizdən 97,1 və 98,8 faizə qədər artmışdır.

Xərclərin xüsusi çəkisi isə 53,4 faizdən 76 faizə qədər artmışdır. Aparılan hesablamalar göstərir ki, gəlirlərin tərkibində əmək gəlirlərinin xüsusi çəkisinin azalması işsizlərin sayının artmasından, istehlak xərclərinin tərkibində ərzaq məhsullarının əldə edilməsinə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin artması isə yoxsulluq həddində və ondan aşağı səviyyədə yaşayanların mütləq sayının və xüsusi çəkisinin artmasından xəbər verir. Mövcud materialların təhlili göstərir ki, 1991-ci illə müqayisədə 1995-ci ildə məşğul olanların sayı 119 min nəfər azaldığı halda, məşğulluq xidmətləri orqanlarında işsiz statusu alanların sayı 24,3 min nəfər və ya 7,1 dəfə artmışdı.

3.3. Kənd yerlərində əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında yeni mərhələ

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkədə əhalinin yaşayış tərzini, ləyaqətli həyat səviyyəsi, hər şeydən əvvəl, həmin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafından, xüsusilə onun regionlarının təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsinə yönəldiləcək inkişaf istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsindən və ətraflı inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanmasından və həyata keçirilməsindən xeyli asılıdır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ilk dəfə prezident seçildikdən

sonra yeni tərkibdə seçilmiş Nazirlər Kabinetinin üzvləri ilə 2003-cü il noyabr ayının 17-də keçirdiyi birinci iclasda, özünün ilk çıxışında ölkəmizin yaxın gələcəkdə sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərini və məqsədlərini göstərdi. Onun çıxışında Azərbaycan regionlarının inkişafı, bu sahədə zəruri infrastrukturun yaradılması, kənd təsərrüfatının və aqrar təmaüllü kiçik və orta emal müəssisələrinin inkişafı, sahibkarlığa yardım göstərilməsi və s. bu kimi vacib məsələlərin həll edilməsi ön plana çəkildi və sonrakı illərdə qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarında konkret öz əksini tapdı və uğurla həyata keçirildi. İlk görüşdən sonrakı illərdə Prezidentin fərmanları ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” və digər mühüm sənədlərdə nəzərdə tutulan tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi kənd yerlərinin hərtərəfli inkişafında və kənd əhalisinin yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşmasında əhəmiyyətli rol oynadı.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan tarixində ilk dəfə 1540,2 min ton taxıl yığılmasının rekord kimi elan edildiyi 2000-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə taxıl yığıcı 586,5 min ton və ya 38,1 faiz, 2012-ci ildə isə 918,2 min ton və ya 1,8 dəfə artmışdır. Emal üçün şəkər çuğunduru 2000-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə 10,1 ton və ya 21,6 faiz bəndi azaldığı halda, 2012-ci ildə 127,2 min ton və ya 3,7 dəfə artmışdır.

Heyvandarlıq sahəsində də ciddi uğurlar əldə edilmişdir. 2001-ci illə (yanvarın 1-nə) müqayisədə 2013-cü ildə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə inək və camışların sayı 346,7 min baş və ya 36,2 faiz, qoyun və keçilərin sayı 2579,5 min baş və ya 42,4 faiz artmış, inək və camışların 1293,1 min başı və ya 99,0 faizi, qoyun və keçilərin 8441,1 min başı və ya 97,4 faizi, arı ailələrinin 224 mini və ya 99,4 faizi fərdi sahibkarların, ailə və ev

təsərrüfatlarında qeydə alınmışdır. Son 12 ildə heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, məsələn: ət (kəsilmiş çəkiddə) 132,0 min ton və ya 1,9 dəfə, süd 688,5 min ton və ya 66,8 faiz, yumurta 684,1 milyon ədəd və ya 2,3 dəfə artmışdır. Son illərdə respublikamızda quşçuluğun sürətlə inkişaf etdirilməsinin nəticəsidir ki, 2000-ci illə müqayisədə, 2012-ci ildə quş əti istehsalı 65,0 min ton və ya 3,7 dəfə, ət istehsalının tərkibində inək və dana ətinin xüsusi çəkisi 9,2 faiz bəndi, qoyun və keçi əti 5,6 faiz bəndi artdığı və donuz əti 0,6 faiz bəndi azaldığı halda, quş ətinin xüsusi çəkisi 15,5 faiz bəndi artmışdır. Qeyd edilən dövrdə arı ailələrinin sayı 168,4 min ailə və ya 4,0 dəfə, bal istehsalı isə 1,7 min ton və ya 4,1 dəfə artmışdır.⁶²

Doxsanıncı illərin ikinci yarısından başlayaraq, bir tərəfdən sərhədlərin möhkəmləndirilməsi, gömrük fəaliyyətinin beynəlxalq qaydalara müvafiq olaraq yenidən təşkili, ölkədə ictimai-siyasi vəziyyətin sabitləşməsi, digər tərəfdən də ölkədə qəbul edilmiş qanunlara ciddi əməl edilməsi, fərdi sahibkarların, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının formalaşması, eləcə də təsərrüfatçılıq sahəsində onlara sərbəstlik verilməsi və güzəştlərin nəzərdə tutulması ölkənin iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişafına, əhalinin iqtisadi fəallığının artırılmasına, əhalinin yerli kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə daha çox təmin edilməsinə, nəticə etibararı ilə, təkcə kənd yerlərində deyil, bütünlükdə ölkə üzrə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və yaşayışının keyfiyyətə daha da zənginləşməsinə zəruri şərait yaratdı.

Kənd təsərrüfatı sahələrində aparılan islahatların nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi həcmində və ölkənin bəzi yerli məhsullarla təmin edilməsində fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsul istehsalının tərkibində, onların payı 1995-ci ildəki 67,9 faizdən 2000-ci ildə 97,9 faizə, bitkiçilikdə 53,4 faizdən 97,1

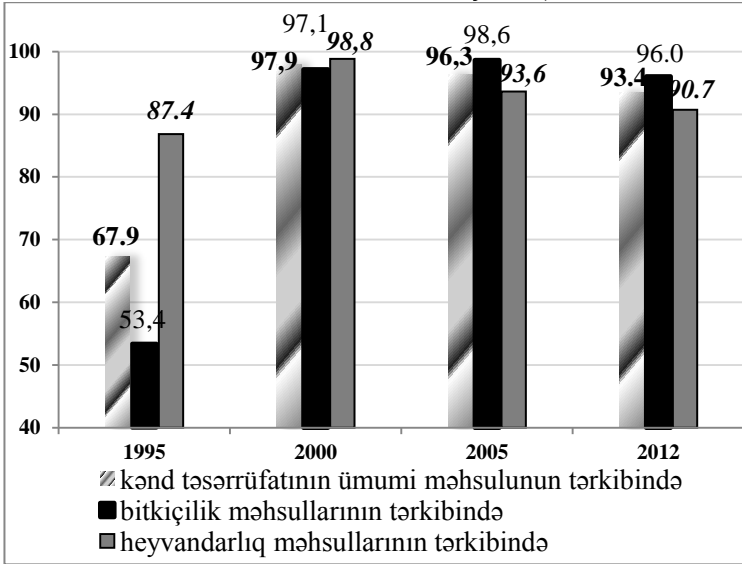
---

⁶² “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı” statistik göstəriciləri 2013. Bakı, 2013, səh.103-108; 113-117.

faizə, heyvandarlıqda 87,4 faizdən 98,8 faizə qədər artmış və sonrakı illərdə bu mövqedə qalmışdır (Bax: 3.3.1 sayılı qrafikə).

Qrafik 3.3.1. Təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsul istehsalının tərkibində fərdi sahibkarların, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının ümumi məhsullarının xüsusi çəkisi (faizlə)⁶³

Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında 2001-2012-ci illərdə birinci beş illə (2001-2005-ci illərlə) müqayisədə, sonrakı yeddi ildə (2006-2012-ci illərdə) orta illik artım sürəti daha yüksək olmuşdur. 2001-2005-ci illərlə müqayisədə 2006-2012-ci illərdə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə orta illik artım sürəti 3,9 faiz bəndi, bitkiçilikdə 3,3 faiz bəndi, heyvandarlıqda 4,9 faiz bəndi yüksək olmuşdur⁶⁴.

⁶³ Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə, Bakı, 2013, səh.61.

⁶⁴ Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə, Bakı, 2013, 54-cü səhifədəki cədvəlin məlumatları əsasında hesablanmışdı.

Əldə edilən bu uğurlara, hər şeydən əvvəl, son illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı üzrə qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi, Respublika Prezidentinin 2007-ci il yanvar ayında “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında” Sərəncamına müvafiq olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında hər hektar əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdikləri yanacaq və motor yağlarına görə dövlət tərəfindən büdcə hesabına 40 manat yardım verilməsi, habelə istehsalçılara satılan mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsi və digər güzəştlərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahələrinə yönəldilən investisiyanın sürətlə artması da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Statistik məlumatların bazasında aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, son 12 ildə, 2000-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə ölkə iqtisadiyyatı üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiya 14,4 milyard manat və ya 15,9 dəfə, sənaye üzrə 5,4 milyard və ya 9,0 dəfə artdığı halda, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə 642,3 milyon manat və ya 100 dəfə artmışdır. Investisiya, regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirildiyi illərdə daha sürətlə, 2005-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 15,9 dəfə artmışdır. Halbuki, ölkə iqtisadiyyatı üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiya cəmi 2,5 dəfə, sənayedə 44,6 faiz artmışdır.⁶⁵ Nəticədə əvvəllər ölkəmizə xarici ölkələrdən idxal olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsal olunmasının respublikamızda təşkili – məsələn: bitki yağı üzrə “Teksun yağ sənayesi”, alkoqolsuz içkilər üzrə “Coco-Cola”, pivə üzrə “Azəri Kastel”, kolbasa məhsulları üzrə “Simens”, üzlü süd məhsulları üzrə “Dad” və “Bərəkət”, çayın qablaşdırılması üzrə “BM-Sun”, papiros və siqaret üzrə “European Tabaco” və digər bu kimi xarici və müştərək müəssisələrin yaradılması ölkəmizin daxili bazarını müvafiq zəruri məhsullarla zənginləşdirməklə yanaşı, xarici ölkələrdən asılılığının xeyli azalmasına əhəmiyyətli təsir göstərdi.

---

⁶⁵ Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə, 2013, səh.51.

Cədvəl 3.3.1. 2000-2012-ci illərdə idxal və ixracın əmtəə qrupları üzrə həcmi
(milyon ABŞ dolları), **quruluşu və dinamikası (faiz, dəfə)**⁶⁶

	2000				2005				2012				2000-ci ilə nisbətən			
	idxal		ixrac		idxal		ixrac		idxal		ixrac		2005-ci ildə		2012-ci ildə	
	cəmi	xüsusi çəkisi	cəmi	xüsusi çəkisi	cəmi	xüsusi çəkisi	cəmi	xüsusi çəkisi	cəmi	xüsusi çəkisi	cəmi	xüsusi çəkisi	idxal	ixrac	idxal	ixrac
Bütün məhsullar:	1172,1	100	1745,3	100,0	4211,2	100,0	4347,2	100,0	9652,9	100,0	23908,0	100,0	3,6d	2,5d	8,2d	13,7d
onlardan:																
-Xam neft	-	-	985,4	565	-	-	2218,8	51,0	-	-	20232,6	84,6	-	23d	-	205d
-Xam neft istisna edilməklə, onlardan	-	-	759,9	43,5/100,0	-	-	2128,4	49,0/100,0	-	-	3675,4	15,98/100,0	-	2,8d	-	4,8d
-Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları,	221,8	18,9	56,8	3,26/7,48	447,4	10,6	327,0	7,53/15,37	1442,4	14,95	832,2	3,49/22,65	2,0d	5,8d	6,5d	14,7d
o cümlədən:																
-diri heyvanlar və heyvandarlıq məhsulları	31,6	2,70	0,5	0,03/0,07	449	1,07	1,5	0,04/0,07	1138	1,18	0,7	0,11/0,02	142,1	3,0d	3,6d	140,0
-bitki mənşəli məhsullar	119,5	10,2	28,5	1,64/3,75	171,9	4,09	193,6	4,46/9,10	500,1	5,18	308,0	1,29/8,38	143,9	6,8d	4,2d	108d
- heyvan və bitki mənşəli yağ	11,2	0,96	3,6	0,21/0,48	36,1	0,86	68,4	1,58/3,22	107,2	1,11	221,8	0,93/6,04	3,2d	19,0d	9,6d	61,6d
- yeyinti sənaye məhsulları, onlardan	59,5	5,08	24,2	1,39/3,19	194,5	4,62	63,5	1,46/2,99	721,3	7,48	301,7	1,27/8,21	3,3d	2,6d	12,1d	125d
alkoqollu və alkoqolsuz içkilər	9,8	0,84	6,2	0,36/0,82	15,3	0,37	9,4	0,22/0,45	11,5	0,12	18,9	0,08/0,52	16,0d	151,6	117,4	192,9

⁶⁶ Azərbaycan statistik göstəriciləri 2001, 2006 və 2013-cü illərdə. Xarici iqtisadi fəaliyyət bölməsindəki məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir

Son illərdə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı sahələrində əldə edilən uğurlar həmin məhsulların idxalına və ixracına, onların ümumi idxalda və ixracda xüsusi çəkisinin dəyişilməsinə, eləcə də ölkədən kənara çıxarılan və daxil olan valyutanın quruluşuna xeyli təsir göstərmişdir. Bu prosesləri özündə əks etdirən 3.3.1 sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, idxal olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının həcmi 2000-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə 225,6 milyon dollar və ya iki dəfə, 2012-ci ildə 1220,6 milyon dollar və ya 6,5 dəfə artsa da, idxal olunan məhsulların tərkibində xüsusi çəkisi 2000-ci ildəki 18,9 faizdən, 2005-ci ildə 10,6 faizə qədər, 2012-ci ildə 15,0 faizə qədər azalmışdır. İdxal olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin azalması, əsasən respublikamıza digər ölkələrdən gətirilən diri heyvanların və heyvandarlıq məhsullarının xüsusi çəkisinin (2000-ci ildəki 2,7 faizdən 2012-ci ildə 1,2 faizə qədər), eləcə də bitki mənşəli məhsulların (10,2 faizdən 5,2 faizə) və alkoqollu və alkoqolsuz içkilərin (0,84 faizdən 0,12 faizə qədər) xüsusi çəkisinin azalması hesabına baş vermişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına gəldikdə göstərmək lazımdır ki, idxalla müqayisədə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracının 2000-ci ilə nisbətən 2005-ci ildə 5,8 dəfə, 2012-ci ildə 14,7 dəfə artmasına baxmayaraq, onların bütün məhsullar üzrə ixracının tərkibində xüsusi çəkisi cüzi 3,3 faizdən 7,5 və 3,5 faizə qədər artmışdır.

Aparılan hesablamalar göstərir ki, ixrac olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının bütün ixrac olunan məhsulların tərkibində xüsusi çəkisinin nisbətən az sürətlə artmasına, hər şeydən əvvəl, ixrac olunan bütün məhsulların tərkibində ixrac olunan xam neftin həcmnin və xüsusi çəkisinin daha sürətlə artması təsir göstərmişdir. İxrac olunan xam neftin həcmi 2000-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 19247,2 milyon dollarlıq və ya 20,5 dəfə, ixrac olunan bütün məhsulların tərkibində xüsusi çəkisi isə 56,5 faizdən 84,6 faizə qədər artmışdır. İxrac olunan bütün məhsulların tərkibindən ixrac olunan xam neft məhsullarını sərf-

nəzər etsək, görərik ki, xam neftsiz ixrac olunan məhsulların tərkibində ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusi çəkisi 2000-ci ildəki 7,5 faizdən 2005-ci ildə 15,4 faizə qədər, 2011-ci ildə isə 22,7 faizə qədər artmışdır. Qeyd edilən dövrdə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının idxalı ilə ixracı arasındakı fərq ildən-ilə axırıncının xeyrinə dəyişmişdir. Əgər 2000-ci ildə idxal ixracı 3,9 dəfə üstələyirdisə, bu fərq 2005-ci ildə 36,8 faizə, 2012-ci ildə isə 73,3 faizə qədər azalmışdır.

Son illərdə kənd təsərrüfatında əldə edilən uğurlar, eləcə də kənd yerlərində əhalinin pul gəlirlərinə və onların quruluşunun keyfiyyətə dəyişilməsinə və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Mövcud materialların təhlili göstərir ki, ÜDM-in tərkibində kənd, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrində yaranan ÜDM-in xüsusi çəkisi 2000-ci ildəki 16,1 faizdən 2005-ci ildə 9,1 faizə qədər, 2012-ci ildə 5,2 faizə qədər azalsa da, onun həcmi 2000-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə 386,6 milyon manat və ya 51,0 faiz, 2012-ci ildə isə 2024,2 milyon manat və ya 3,7 dəfə çox olmuşdur.⁶⁷ ÜDM-də qeyri-dövlət bölməsinin payı 2005-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 77,8 faizdən 81,5 faizə qədər artdığı halda, kənd, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda ÜDM-in 2005-ci ildə 97,8 faizi, 2012-ci ildə isə 99,4 faizi qeyri-dövlət bölməsində yaranmışdır⁶⁸.

Kənd təsərrüfatında iqtisadi potensialın artması eyni zamanda, kənd yerlərində əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən əsas göstəricilərinin də dəyişilməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına çəkilən xərclərin tərkibində əmək haqqı xərcləri 1995-ci ildəki 33,7 faizdən 2000-ci ildə 19,3 faizə qədər, o cümlədən bitkiçilik üzrə 38,7 faizdən 19,8 faizə qədər azaldığı halda, 2012-ci ildə müvafiq olaraq 26,7 və 26,4 faizə qədər, heyvandarlıq məhsulları üzrə isə 16,4 faizdən 23,2 və 43,6 faizə qədər artmışdır⁶⁹. Bu dəyişikliklər əslində kənd əhalisinin gəlirlərinin artmasından xəbər verir.

⁶⁷ Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə, 2013, səh 50.

⁶⁸ Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2013. Bakı, 2013, səh. 373.

⁶⁹ Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə, 2013, səh.131-132.

Cədvəl 3.3.2. Kənd yerlərində ev təsərrüfatlarında əhalinin gəlirlərinin quruluşu və dinamikası (ayda adambaşına, manatla)⁷⁰

	2005		2012		2005-ci ilə nisbətən	
	manat	xüsusi çəkisi	manat	xüsusi çəkisi	manat	faiz
gəlirləri cəmi	47,2	100,0	181,8	100,0	134,6	3,9 dəfə
o cümlədən:						
-əmək gəlirləri	16,0	33,9	78,2	43,0	62,2	4,9 d
onlardan:						
məşğulluqdan gəlirlər	7,0	14,8	37,7	20,7	30,7	5,4 d
özümə məşğulluqdan gəlirlər	9,0	19,1	40,5	22,3	31,5	4,5 d
-kənd təsərrüfatından gəlirlər	17,7	37,5	49,2	27,1	31,5	2,8 d
-alınmış cari transfertlər	5,9	12,5	33,1	18,2	27,2	5,6 d
pensiyyalar	4,7	10,0	27,2	15,0	22,5	5,8 d

Kənd yerlərində ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən göstəricilərin dəyişilməsini xarakterizə edən 3.3.2 sayılı cədvələ nəzər salsaq görərik ki, kənd yerlərində əhalinin ayda adambaşına gəlirləri 2005-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 3,9 dəfə artmışdır. Qeyd edilən dövrdə əmək gəlirləri, xüsusilə məşğulluqdan gəlirlər daha sürətlə artmış, gəlirlərin tərkibində əmək gəlirlərinin xüsusi çəkisi 2005-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 33,9 faizdən 43 faizə qədər, məşğulluqdan gələn gəlirlərin xüsusi çəkisi 14,8 faizdən 20,7 faizə qədər artmışdır. Məşğulluqdan gələn gəlirlərin

⁷⁰ Cədvəl ARDSK-ın 2005 və 2012-ci illərdə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları statistik məcmuəsinin materialları əsasında tərtib edilmişdir.

artmasını son illərdə, bir tərəfdən kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda məşğul olanların nominal əmək haqqının artması ilə, digər tərəfdən də kənd yerlərində əhali arasında əmək fəallığının yüksəlməsi ilə izah etmək olar.

3.3.3 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatı üzrə orta aylıq nominal əmək haqqı 2000-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə 2,8 dəfə, 2012-ci ildə 9,0 dəfə artdığı halda, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrində müvafiq illərdə 3,1 və 14,8 dəfə artmışdır. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda orta aylıq nominal əmək haqqının ölkə iqtisadiyyatı üzrə orta aylıq nominal əmək haqqına nisbətən daha sürətlə artmasının nəticəsidir ki, onlar arasındakı nisbət 2000-ci ildəki 30,7 faizdən 2005-ci ildə 33,7 və 2012-ci ildə 50,5 faizə qədər kənd təsərrüfatının xeyrinə dəyişmişdir.

Cədvəl 3.3.3. Orta aylıq nominal əmək haqqı (manatla)⁷¹

	2000	2005	2012	2000-ci ilə nisbətən		2005-ci ilə nisbətən
				2005-ci ildə	2012-ci ildə	2012-ci ildə
İqtisadiyyat üzrə, cəmi	44,3	123,6	398,4	2,8 d	9,0 d	3,2 dəfə
o cümlədən						
-kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	13,6	41,6	201,1	3,1 d	14,8d	4,8 dəfə
-ölkə iqtisadiyyatı üzrə orta göstəriciyə nisbətən, faizlə	30,7	33,7	50,5	-	-	-

⁷¹ Əmək Bazarı. Statistik məcmuə. 2013. Səh 64

Son illərdə kənd yerlərində əhalinin iqtisadi fəallığının dəyişilməsini xarakterizə edən, BMT-nin İnkişaf Proqramının maliyyə dəstəyi və BƏT-nin metodoloji köməkliliyi ilə ARDSK tərəfindən 2003-cü və 2006-cı illərdə həyata keçirilən “Əhalinin iqtisadi fəallığına dair”, eləcə də 2012-ci ilin yekunlarına görə ev təsərrüfatlarında keçirilmiş əhalinin iqtisadi fəallığına dair seçmə statistik müayinələrinin bazasında tərtib edilmiş 3.3.4. sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, əmək qabiliyyətli yaşda kənd əhalisinin tərkibində iqtisadi fəal əhalinin xüsusi çəkisi 2003-cü illə müqayisədə, 2006-cı ildə 77,5 faizdən 76,5 faizə qədər azalsa da, 2012-ci ildə 78,1 faizə qədər artmışdır. Əmək qabiliyyəti yaşda kişilərin fəallığı 2003-cü illə müqayisədə 2006-cı ildə 3,6 faiz bəndi, 2012-ci ildə 8,7 faiz bəndi azaldığı hal da, qadınlar arasında iqtisadi fəalların olanların xüsusi çəkisi 2003-cü ildəki 67,4 faizdən 2006-cı ildə 69,1 faizə qədər və ya 1,7 faiz bəndi, 2012-ci ildə 77,4 faizə qədər və ya 10 faiz bəndi artmışdır.

Əmək qabiliyyətli yaşda kənd əhalisinin iqtisadi fəallığının artması, nəticə etibarilə, onların tərkibində məşğulluq səviyyəsinin 2003-cü illə müqayisədə 2006-cı ildə 92,9 faizdən 95,4 faizə qədər, 2012-ci ildə 95,6 faizə qədər artmasına, işsizlərin isə 2003-cü illə müqayisədə 2006-cı ildə 2,5 faiz bəndi, 2012-ci ildə isə 2,7 faiz bəndi azalmasına səbəb olmuşdu.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, iqtisadi qeyri-fəal kənd əhalisinin 25,6 faizini əyani şöbədə oxuyanlar (yuxarı sinif şagirdləri), 37,3 faizini yaşa, iş stajına və digər güzəştli şərtlərlə təqaüd alanlar, 8,7 faizini əlil təqaüdəçülər, 3 faizini mülkiyyətdən gəlir alanlar, 25,4 faizini ev işlərini yerinə yetirən, uşaqlara və digər ailə üzvlərinə qulluq edənlər təşkil etmişdir.

Kənd yerlərində məşğul əhalinin əsas iş yeri üzrə quruluşunun təhlili göstərir ki, onlardan 64,9 faizi kəndli (fermer) təsərrüfatlarında, 11,9 faizi fərdi əmək qabiliyyəti ilə, 1,1 faizi hüquqi şəxs yaratmadan fiziki şəxs kimi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə, 3,8 faizi muzzdlu fiziki şəxslərdə, yalnız 14,5 faizi dövlət müəssisələrində, idarələrdə, təşkilatlarda və 3,3 faizi qeyri-dövlət müəssisələrində, idarələrində və təsərrüfatlarında məşğul olmuşdur.

Cədvəl 3.3.4. Kənd yerlərində əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin (kişilər 15-61 yaş, qadınlar 15-56 yaş) iqtisadi fəallığına görə quruluşu (faizlə)⁷²

	2003			2006			2012		
	cəmi	onlardan:		cəmi	onlardan:		cəmi	onlardan:	
		kişilər	qadınlar		kişilər	qadınlar		kişilər	qadınlar
Əmək qabiliyyətli yaşda əhali	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
o cümlədən:									
1.iqtisadi fəal əhali	77,5	87,4	67,4	76,5	83,8	69,1	78,1	78,7	77,4
2.iqtisadi qeyri-fəal əhali	22,5	12,6	32,6	23,5	16,2	30,9	21,9	21,3	22,6
3.məşğulluq səviyyəsi	92,9	92,9	92,8	95,4	94,8	96,1	95,6	96,5	94,7
4.işsizlik səviyyəsi	7,1	7,1	7,2	4,6	5,2	3,9	4,4	3,5	5,3

⁷² Azərbaycanca əhalinin iqtisadi fəallığının müayinəsi: Bakı, 2008 il, səh.32.

Kənd yerlərində məşğul olanların tərkibində fermer təsərrüfatlarında məşğul olanların xüsusi çəkisinin artması nəticə etibarlı ilə özüməməşğulluqdan və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edilən gəlirlərin xeyli artmasına şərait yaratmışdı. 3.3.2 sayılı cədvələ diqqətlə nəzər salsaq görürük ki, özüməməşğulluqdan gələn gəlirlərin xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 19,1 faizdən 2012-ci ildə 22,3 faizə qədər artmış, kənd təsərrüfatından gəlirlərinin xüsusi çəkisi qeyd edilən dövrdə 37,5 faizdən 27,1 faizə qədər azalsa da, məbləği 2,8 dəfə artmışdır.

Son illərdə respublikamızda regionların inkişafı üzrə qəbul edilmiş iki Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadi rayonlar üzrə ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına gəlirlərin ümumi həcmi, eləcə də gəlirlərin əsas hissəsini təşkil edən əmək gəlirləri və kənd təsərrüfatından gələn gəlirlər də xeyli artmışdır.

Bu göstəriciləri xarakterizə edən 3.3.5 sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, 2006-2012-ci illərdə ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına gəlirlər orta hesabla ildə ölkə üzrə 16 manat 64 qəpik, Bakı şəhərində 17,77, Naxçıvanda 17,5, Gəncə-Qazaxda 17,13, Abşeronda 16,9, Lənkəranda 16,79, Yuxarı Qarabağda 16,16 manat artmışdırsa, bu göstərici digər iqtisadi rayonlarda ölkə üzrə orta göstəricidən Şəki-Zaqatalada 1,31; Quba-Xaçmazda 1,11; Aranda 0,9; Dağlıq Şirvanda 1,3; Kəlbəcər-Laçında isə 0,7 manat az olmuşdu. Əmək gəlirlərinə gəldikdə göstərmək lazımdır ki, əmək gəlirlərinin orta illik artımı ölkə üzrə orta göstəricidən Bakı şəhərində 3,47 manat, Dağlıq Şirvanda 2,63; Abşeronda 2,13; Lənkəranda 0,73; Gəncə-Qazaxda 0,50; Kəlbəcər-Laçında 0,47 manat çox olduğu halda, Yuxarı Qarabağda 2,4; Şəki-Zaqatalada 1,57; Aranda 0,76 manat az artmışdır.

Cədvəl 3.3.5. 2006-2012-ci illərdə iqtisadi rayonlarda ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına gəlirlər, əmək gəlirləri və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından gələn gəlirlər (manatla) və dinamikası (faizlə)⁷³

	ev təsərrüfatlarında adambaşına gəlirlər			o cümlədən:					
				əmək gəlirləri			kənd təsərrüfatından gəlirlər		
	2006 manat	2012 manat	orta illik artım, %	2006 manat	2012 manat	orta illik artım, %	2006 manat	2012 manat	orta illik artım, %
ölkə üzrə	74,4	190,9	16,64	41,4	110,7	9,00	13,6	26,3	1,81
Naxçıvan	75,7	198,2	17,50	37,9	107,8	9,99	23,8	52,6	4,11
Abşeron	68,4	185,7	16,90	49,0	126,8	11,13	1,2	2,9	0,24
Gəncə-Qazax	69,7	189,6	17,13	29,7	96,2	9,50	17,9	34,8	2,41
Şəki-Zaqatala	73,0	180,3	15,33	29,5	81,5	7,43	24,6	45,2	2,94
Lənkəran	71,5	189,0	16,79	33,6	101,7	9,73	17,4	30,4	1,86
Quba-Xaçmaz	70,4	179,1	15,53	34,0	97,5	9,07	20,9	47,6	3,81
Aran	70,0	180,2	15,74	34,0	91,7	8,24	17,2	35,0	2,54
Yuxarı Qarabağ	63,8	176,9	16,16	19,4	65,6	6,60	17,4	36,7	2,76
Dağlıq Şirvan	70,7	178,1	15,34	39,9	121,3	11,63	13,6	20,9	1,04
Kəlbəcər-Laçın	63,9	175,5	15,94	36,0	102,3	9,47	0,0	0,0	0,00
Bakı şəhəri	89,7	214,1	17,77	70,0	157,3	12,47	2,1	3,9	0,26

⁷³ Azərbaycanada ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları “Səda”, 2007, səh.13 və 2012-ci ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları. Bakı, 2013, səh.15.

Kənd təsərrüfatından əldə edilən gəlirlərin qeyd edilən dövrdə orta illik artımı ölkə üzrə orta göstəricidən Bakı şəhərində 1,55 manat, Abşeronda 1,57; Dağlıq Şirvanda 0,77 manat az olmuşdursa, bu göstərici əhalinin tərkibində kənd əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi iqtisadi rayonlarda əksinə, məsələn: Naxçıvanda 2,3 manat; Şəki-Zaqatalada 1,13; Quba-Xaçmazda 2,0; Yuxarı Qarabağda 0,95 manat çox olmuşdur.

İqtisadi rayonlar üzrə əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən bu göstəricilərin təhlili göstərdi ki, əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin tərkibində məşğulluq səviyyəsinin şəhər yerləri ilə müqayisədə kənd yerlərində yüksək olmasına baxmayaraq, ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına gəlirlərin tərkibində məşğulluqdan gələn gəlirlərin xüsusi çəkisi kənd yerləri ilə müqayisədə şəhər yerlərində 21,4 faiz bəndi çox olmuşdur. Müayinə materiallarının təhlili göstərir ki,

kənd yerlərində məşğul əhalinin 72,4 faizini təşkil edən kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı iqtisadi fəaliyyət növündə məşğul olanların 2012-ci ildə orta aylıq nominal əmək haqqı ölkə iqtisadiyyatı üzrə orta göstəricidən demək olarki iki dəfə az olmuşdur. Məhz bu səbəbdən əhalinin tərkibində kənd əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi iqtisadi rayonlarda əmək gəlirlərinin orta illik artımı ölkə üzrə göstəricidən aşağı olmuşdur.

Kənd təsərrüfatını yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan bir çox ölkələrin həsəd apardığı və arzuladığı əlverişli təbii iqlim şəraitinə malikdir. Apardığımız hesablamalar göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının və emalının səmərəli təşkil edilməsi, əhalinin yarısını təşkil edən kənd əhalisinin məşğulluğunun təmin edilməsində, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayardı. Bizə elə gəlir ki, kənd təsərrüfatına yönəldilən investisiya sosial-iqtisadi nəticələrinə görə hətta neft sənayesinə yönəldilən investisiya ilə müqayisədə daha faydalıdır. Bununla biz heç də neft sənayesinə investisiya yönəldilməsinə pis baxmırıq. Keçən əsrin birinci yarısında baş vermiş və bütün dünyada “holland sindromu” kimi məşhur böyük neft böhranının törətdiyi sosial-iqtisadi çətinlikləri, ölkənin və insanların taleyinin təkcə neft sənayesinin inkişafından asılılığının

təhlükəli olmasını nəzərə alaraq, respublikamızda neft sənayesi ilə yanaşı, inkişaf etdirilməsi mümkün və sərfəli olan iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin, xüsusilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının və emalının dünya standartlarının tələblərinə müvafiq olaraq yenidən təşkil və inkişaf etdirilməsini də məqsədə uyğun hesab edirik.

Möhtərəm Prezidentimiz İ.Əliyevin 15 dekabr 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyün inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın məqsədi Ulu öndərimiz H.Əliyevin keçən əsrin 80-ci illərində təşəbbüsü və rəhbərliyi sayəsində üzümçülüyün və şərəbçılığın inkişafı sahəsində respublikamızda əldə edilən uğurları bərpa etməkdən, əhalinin təzə keyfiyyətli süfrə üzümünə artan tələbatının daxili istehsal hesabına daha dolğun təmin etməkdən, şərəb və üzüm emal edən digər müəssisələrin fəaliyyətini bərpa etməkdən və daha da genişləndirməkdən, onların xammalla təminatını yaxşılaşdırmaqdan və ixrac olunmasını stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Hesab edirik ki, bu ali məqsədə çatmaq üçün Proqramda nəzərdə tutulan tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi, əslində yaxın gələcəkdə kənd yerlərində yeni iş yerlərinin açılmasına, gənclərin peşə və ixtisasa yiyələnmək imkanlarının genişlənməsinə, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin daha da artmasına və işsizliyin azaldılmasına əhəmiyyətli təsir göstərərək, kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və yaşayış keyfiyyətinin zənginləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın şərəb məhsulları özünün keyfiyyət göstəricilərinə görə xarici bazarlarda rəqabət-qabiliyyətli hesab edilir və onlara tələbat əvvəlki illərdə olduğu kimi indi də yüksəkdir. Təkcə 2011-ci ildə 6 milyon dollarlıq 338,4 min dkl. üzüm şərəbı ixrac edilmişdir ki, onun da 332,9 dkl və ya 98,4 faizi Rusiya Federasiya Respublikasına göndərilmişdir. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, sovet dövründə Azərbaycanın Rusiyanın Moskva, Sank-Peterburq, Kemerova, İrkutsk, Bratsk, Rostov, Kazan şəhərlərində respublikamızdan göndərilən xammalın bazasında fəaliyyət göstərən və Rusiya əhalisinin

tələbatını layiqincə təmin edən şərab zavodlarının fəaliyyətinin bərpa edilməsini məqsədə uyğun hesab edirik.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, respublikamızın ərazisində 600-ə yaxın aborugen və introduksiya olunmuş üzüm sortları əkilib-becərilmişdir ki, onların da üçdə iki hissəsi, təxminən 400-ü yerli üzüm sortları hesab edilirdi. Təəssüflər olsun ki, digər ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da bitki genetik ehtiyatlarının, o cümlədən üzüm genefondunun erroziyaya uğraması nəticəsində onlarla qiymətli yerli seleksiya və introduksiya olunmuş üzüm sortları artıq itmiş, bir qismi isə məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdır. Biz hesab edirik ki, yaxın gələcəkdə qəbul edilmiş Dövlət Proqramında biotik və abiotik amillərə davamlı, məhsuldar, keyfiyyətli süfrə və texniki üzüm sortlarının müəyyənləşdirilməsinin və bitki mühafizəsinin təşkil edilməsinin üzümçülüğün və şərabçılığın inkişafının əsas istiqamətlərindən biri kimi qeyd edilməsi və nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi üzüm sortları üzrə yaranmış mənfi meyllərin aradan qaldırılmasına səbəb olacaqdır.

Respublikamızda kənd əhalisinin üzümçülük sahəsində illərlə qazandığı təcrübəyə və əmək vərdişlərinə malik olmalarına baxmayaraq, bazar münasibətləri şəraitində bu sahədə yaranan kəndli (fermer) təsərrüfatlarının gənc sahibkarları təbii iqlim şəraiti, aqrobioloji tələblərə cavab verən üzüm sortlarının seçilməsində müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Buna görə də üzümçülük sahəsində ali təhsil məktəblərində ilk növbədə gənc sahibkarların özlərinin və ya onlara yardımçı ola biləcək mütəxəssislərin və alim aqronomların, eləcə də texniki peşə təhsili məktəblərində ixtisaslı üzüm ustalarının hazırlanması və onlardan səmərəli istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əks halda qloballaşan dünyada beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətli üzüm və şərab məhsullarının istehsalı üzrə Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək qeyri-mümkün olacaqdır.

IV Fəsil. Pensiya sistemində aparılan islahatlar və pensiyaşlaların sosial vəziyyətinin dəyişməsi meylləri

4.1. Pensiya sisteminin formalaşması və pensiyaçlaların yaşayış keyfiyyətində baş verən dəyişikliklər

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünya miqyasında sürətlənən qloballaşma prosesi əsrin sonunda Azərbaycanın da dünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiya etməsinə geniş imkanlar açdı. Hazırda respublikamız istər siyasi (demokratik dəyərlərə əsaslanan dövlət quruculuğu prosesi), istərsə də iqtisadi (sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli) sahədə həyata keçirdiyi islahatlarla qloballaşan dünyaya inteqrasiya etməkdədir. Müasir dövrdə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması, əhalinin, xüsusilə də aztəminatı qrupların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, məşğulluğun təmin edilməsi, orta təbəqənin formalaşması və s. qloballaşan dünyaya inteqrasiya etməyin mühüm şərtləri hesab edildiyindən, ölkəmizdə bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir. Məlum olduğu kimi, vətəndaşların hüquq və azadlıqları, o cümlədən də sosial hüquqları ilk növbədə dövlətin ali qanunu olan Konstitusiyasında öz əksini tapır. Respublikamız 1991-ci ildə öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra, Azərbaycan vətəndaşlarının əsas hüquq və azadlıqlarını özündə ehtiva edən yeni Konstitusiya Aktı qəbul edilmiş və orada ölkə vətəndaşlarının sosial müdafiəsinə təmin edən sosial hüquqlar təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 16-cı maddəsinin 1-ci bəndində “Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır”, 38-ci maddəsinin 1-ci bəndində “Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır”, 2-ci bəndində “Yardıma möhtac olanlara kömək etmək ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur”, 15-ci maddəsinin 1-ci bəndində isə “Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir” və başqa bu kimi müddəalar göstərilmişdir. Onu da bildirək ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında sosial təminatla bağlı öz əksini tapan maddələr bir çox beynəlxalq-hüquqi aktlarla: “İnsan Hüquqlarının Ümumi

Bəyannaməsi”, “Avropa Sosial Xartiyası”, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”, BƏT-in Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya olunmuş konvensiya və tövsiyələri ilə uyğunluq təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar münasibətlərinə keçidin ilk illərində həyat səviyyəsinin ciddi surətdə aşağı düşməsi, işsizlərin və yoxsulluq həddində yaşayanların daha da artması, əhali arasında təbəqələşmə prosesinin güclənməsi və s. ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsində xeyli çətinliklər yaratdı. Bu çətinliklər, bir tərəfdən inzibati-amirlik sistemində fəaliyyət göstərən pensiya təminatı sisteminin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun gəlməməsi ilə, digər tərəfdən də yeni sistemin tətbiqindəki yubanmalarla izah edilirdi. Müstəqilliyin ilk illərində «bölüşdürücü» pensiya təminatı sistemində yaranmış çətinliklər, dövlətin digər sosial-iqtisadi problemləri ilə müqayisədə, öz əhəmiyyətinə və əhatə dairəsinə görə xeyli fərqlənirdi. Bundan başqa, demoqrafik proseslərdə baş verən mənfi meyillər pensiya təminatı sisteminə də öz mənfi təsirini göstərirdi. Buna görə də, ölkədə beynəlxalq tələblərə cavab verən sosial müdafiə sisteminin formalaşdırılması və xüsusilə pensiya təminatı sistemində köklü islahatlar aparılması dövlətin qarşısında duran ilk ciddi vəzifələrdən biri oldu. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı sistemində keçdikdən sonra Azərbaycanda pensiya təminatı sistemində bir sıra islahatlar aparıldı. Aparılan islahatlar pensiyaçıların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına müəyyən dərəcədə təsir göstərsə də, lakin pensiya təminatı sahəsindəki vəziyyəti əsaslı şəkildə dəyişdirə bilmədi. Belə ki, pensiyaçıların həyat səviyyəsinin aşağı olması, pensiyaların məbləği ilə iqtisadiyyatda məşğul olanların əmək fəaliyyəti dövründə ödədikləri sosial sığorta haqları arasındakı əlaqənin zəifliyi, müasirləşdirmə əmsallarının düzgün müəyyənləşdirilməməsi nəticəsində müxtəlif illərdə pensiyaya çıxanların pensiyaları arasındakı fərqlərin yaranması, işləyənlərin sosial sığorta haqları ödəməkdən yayınmaları, dövlətin sosial yükünün artması və s. pensiya sahəsində kompleks islahatların həyata keçirilməsini zəruri edirdi.

Ölkənin pensiya təminatı sahəsində köklü islahatların aparılması üçün ilk növbədə normativ hüquqi bazanın yaradılması tələb olunurdu. Bunu nəzərə alaraq yeni iqtisadi münasibətlərə keçidin ilk illərində bir sıra: “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” (29 aprel 1992-ci il), “Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında” (25 avqust 1992-ci il), “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” (23 sentyabr 1992-ci il) və s. qanunlar qəbul edildi. Sonrakı illərdə aparılan islahatlar nəticəsində həmin qanunlara müvafiq dəyişikliklər və əlavələr edildi və ya yeniləri işlənib hazırlandı. Bunların sırasına “Sosial sığorta haqqında” (18 fevral 1997-ci il), “Sosial sığorta haqqında Azərbaycan Respublikası Qanuna dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” (16 noyabr 2001-ci il), “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” (27 noyabr 2001-ci il), “Ahıllara sosial xidmət haqqında” (30 aprel 2002-ci il) və s. Qanunları aid etmək olar. Qeyd olunan bu qanunlarla yanaşı, BƏT-in ratifikasiya olunmuş konvensiya və tövsiyələrinə, “Avropa Sosial Xartiyası”na, “İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə”yə, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”a əsaslanan dövlətin sosial siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də müvafiq tədbirlər həyata keçirildi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bəzi hallarda tədbirlər pensiya təminatının funksiyaları ilə uyğunsuzluq təşkil etdiyindən əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində daha ciddi problemlər meydana çıxırdı.

Məlum olduğu kimi, pensiya təminatının əsas funksiyası vətəndaşların minimum yaşayış səviyyəsini və ödənilən sosial sığorta haqları ilə pensiya məbləği arasındakı əlaqəni təmin etməkdən ibarətdir. Təəssüflər olsun ki, respublikamızda aparılan ilk islahat iqtisadiyyatda məşğul olanların əmək stajları və ödədikləri sosial sığorta haqları ilə onların aldıkları pensiyalar arasındakı bağlılığı aradan qaldırmaqla 01 yanvar 1992-ci il tarixindən pensiyaların minimum istehlak büdcəsi dəyərində (317 rubl) ödənilməsi oldu. Lakin bu da pensiya təminatı sisteminin əsas məqsədlərinə zidd olduğundan pensiyaçılar arasında sosial ədalətsizliyə səbəb oldu.

Bu və digər mənfi halların aradan qaldırılması üçün 17 iyun 1992-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların pul gəlirlərinin indeksləşdirilməsi haqqında” 23 sentyabr 1992-ci ildə isə “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunları qəbul edildi. Birinci qanunda pensiyaların indeksləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu, lakin onun tətbiq edilməməsi “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Qanuna yenidən baxılmasını zəruri etdi. Bununla yanaşı, “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Qanun qüvvəyə minənə qədər pensiyaya çıxanlarla yeni pensiyaya çıxanların pensiyaları arasında kəskin fərq yarandığından 1994-cü ildə pensiyaların təyin olunmasının yeni qaydası - ölkə üzrə müəyyən olunan minimum əmək haqqına uyğun olaraq hesablanması tətbiq edildi.

Pensiyaların hesablanması minimum əmək haqqına bağlılığı və 01 fevral 1995-ci ildən etibarən minimum əmək haqqının dəyişməz qalması pensiyaların bu qayda ilə hesablanması dəyişdirilməsini zəruri edirdi. Ona görə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Əməyin ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrin sərbəstləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 1996-cı il 11 mart tarixli Fərmanı ilə pensiyaların məbləğinin minimum əmək haqqına bağlılığı dayandırıldı və pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının müasirləşdirilməsinin yeni qaydalarında nəzərə alındı.

1997-ci il iyunun 13-də “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”na dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Qanunun qəbulu 1993-cü ilə qədər pensiyaya çıxanların əmək haqqının müasirləşdirilməsi əmsallarının düzgün müəyyənləşdirilməsində ilk ciddi addım oldu. Bu qanunla, 1993-cü ilə qədər və sonrakı illərdə pensiyaya çıxan, eyni göstəricilərə malik adamların pensiya məbləğində yaranmış və getdikcə daha da dərinləşən fərqləri, 1993-cü ildən əvvəlki illərdə pensiyaya çıxanların əmək haqqının müasirləşdirilməsinin yeni əmsallarını tətbiq etməklə aradan qaldırdı və nəticədə pensiyaçıların orta aylıq pensiyası 1997-ci ilin axırında əvvəlinə nisbətən 73,3 faiz artdı. Bundan başqa, “Vətəndaşların pensiya

təminatı haqqında” Qanunda edilən dəyişikliklər nəticəsində: pensiya təyin olunması üçün tələb olunan xüsusi əmək stajı olmayan vətəndaşlar üçün yaş həddi azaldılmaqla güzəştli pensiya təyin olunması ləğv edildi; yaşa görə pensiyaların təyin olunması üçün yaş həddi mərhələlərlə 1997-ci il avqust ayının 1-dən başlayaraq 2 il artırıldı; 35 və 30 il ümumi iş stajına malik olan və işləməyən vətəndaşların xidmət illərinə görə pensiyaya çıxmağı ləğv edildi; işləyən pensiyaçılara pensiyanın 50 faiz ödənilməsi nəzərdə tutuldu. Bu göstərilən dəyişikliklər, bir tərəfdən, pensiya təminatı sisteminin maliyyə yükünün azalmasına, digər tərəfdən də, pensiyaçıların əmək fəallığına mənfi təsir göstərərək qocalığa görə pensiya alıb işləyən pensiyaçıların sayının 1997-ci ilin əvvəlinə nisbətən axırında 58,4 min nəfər və ya 36,8% azalmasına səbəb oldu.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 avqust 1997-ci il tarixli 91 sayılı qərarına görə pensiyaların müəyyən edilməsinin minimum əmək haqqına bağlılığı ləğv olundu və pensiyaların hesablanması üçün yeni - orta aylıq əmək haqqı əsasında hesablanması mexanizmi tətbiq edildi. Bu qərara müvafiq olaraq pensiya hesablanması üçün respublika üzrə orta aylıq əmək haqqı 12 manat (15 dollar) təsdiq edildi ki, bu əmək haqqı 1997-ci ildə ölkə üzrə orta aylıq nominal əmək haqqının 42,4%-ni təşkil edirdi (Cədvəl 4.1.1).

Yeni mexanizmə görə pensiya hesablanması üçün müəyyən olunmuş orta aylıq əmək haqqı ölkədə orta aylıq nominal əmək haqqı dəyişdikcə o da yenilənməliydi. Lakin pensiya hesablanması üçün müəyyən olunan əmək haqqı sonrakı illərdə orta aylıq nominal əmək haqqının artım sürətinə uyğun olaraq dəyişdirilmədi və 2003-cü ilə kimi sabit qaldı. Yalnız 2003-cü ildə pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının dəyişdirilməsi nəticəsində (17,3 dollar) bu göstərici 22,0 faiz oldu. Sonrakı illərdə bu nisbət daha da azalaraq 2005-ci ildə 13,7% təşkil etdi.

Cədvəldən göründüyü kimi, müvafiq dövrdə ölkə üzrə orta aylıq pensiyaların orta aylıq əmək haqqına nisbəti də son illərdə azaldı. Əgər 1997-ci ildə pensiyanın nisbi səviyyəsi 31,1% idisə, 2005-ci ildə isə 24,2%-ə endi.

Cədvəl 4.1.1. Orta aylıq nominal əmək haqqı və pensiyanın qarşılıqlı müqayisəsi (manatla)

	ölkə üzrə orta aylıq nominal əmək haqqı	ölkə üzrə orta aylıq pensiya	pensiyanın orta aylıq əmək haqqına nisbəti, %	pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqı	pensiya hesablanması üçün müəyyən olunan orta aylıq əmək haqqının ölkə üzrə orta aylıq nominal əmək haqqına nisbəti, %
1993	0.43	0,36	8 3,7	0.18	41,9
1994	3.1	1.7	54,8	0.8	25,8
1995	12.5	3.5	28,0	1.1	8,8
1996	17.9	5.1	28,5	1.1	6,2
1997	28.3	8.8	31,1	12	42,4
1998	33.7	11.4	32,8	12	35, 6
1999	36.9	13.9	37,7	12	32,5
2000	44.3	15.4	34,7	12	27,1
2001	52.0	15.7	30,2	12	23,1
2002	63.1	18.8	29,8	12	19,0
2003	77.4	25.1	32,8	17	22,0
2004	96.7	25.3	26,1	17	17,6
2005	123.6	29.9	24,2	17	13,7

Yəni pensiyaçılarla iqtisadiyyatda məşğul olanların həyat səviyyəsindəki fərq illər üzrə artırdı. Məlumat üçün bildirək ki, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə orta aylıq pensiyanın orta aylıq nominal əmək haqqına nisbəti 45-70% arasında dəyişir. Belə ki, İtaliyada bu göstərici 69%, İsveçdə 68%, Hollandiyada 64%, Almaniyada 49%, ABŞ-da 44% təşkil edir.⁷⁴ BƏT-in hesablamalarına əsasən isə orta aylıq pensiyanın ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqına nisbəti 40%-dən az olmamalıdır. Keçmiş SSRİ-də

⁷⁴ Eroшенков С.Г. «Пенсионная реформа в Российских условиях». Общество и экономика, № 10, 2001, стр.155.

bu göstərici 50-100% arasında tərəddüd etdiyi halda, 1997-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə 72,4%-dən 13,7%-ə qədər azaldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Pensiya təminatı haqqında» Qanuna dəyişiklikdən sonra müxtəlif kateqoriyadan olan pensiyaçıların pensiyalarının üzərinə çoxlu sayda yaşa görə minimum pensiyaya əsasən əlavələr hesablanırdı. 1998-ci ilə kimi yaşa görə minimum pensiyanın məbləği minimum əmək haqqı səviyyəsində müəyyən edilirdisə, dəyişikliklər edildikdən sonra bu məbləğ pensiya hesablanması üçün nəzərdə tutulan orta aylıq əmək haqqının 30 faizi məbləğində müəyyən edildi. 2000-cü ilin noyabr ayının 1-dən avqust ayına kimi bu məbləğ 10 manat, 2003-cü ilin avqust ayından isə 20 manat oldu. Yaşa görə pensiyanın minimum həddinin hansı sosial-iqtisadi göstəricilərə görə təyin edilməsi qeyri-müəyyən idi.

Pensiyaların orta aylıq əmək haqqı əsasında hesablanması mexanizminə görə pensiyaların maksimum məbləği onun hesablanması üçün müəyyən olunan orta aylıq əmək haqqının üç misindən çox ola bilməzdi. 1997-ci ildə respublika üzrə pensiya hesablanması üçün müəyyən olunan orta aylıq əmək haqqı (12 manat və ya 15 dollar) həmin ildə respublikadakı orta aylıq nominal əmək haqqından (28,3 manat) 2,4 dəfə az idi. 12 manatın üç misli 36 manat (45 dollar) edirdi ki, bu da pensiyaların maksimum məbləği idi. Qeyd olunduğu kimi, sonrakı illərdə orta aylıq nominal əmək haqqının artım sürəti ilə pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının artım sürəti uzlaşdırılmadığından yeni mexanizmin tətbiqi pensiyaçıların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə kifayət qədər ciddi müsbət təsir göstərmədi.

Bundan başqa, Prezidentin “Aztəminatlı ailələrə verilən müavinətlərin artırılması haqqında» 22 may 1996-cı il tarixli, “Sosial pensiyaçılara dövlət yardımının atırılması haqqında” 13 oktyabr 2000-ci il tarixli, “İşləməyən pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında” 24 dekabr 1999-cu il tarixli sərəncamları, “Pedaqoji işçilərin, ahıl vətəndaşların, sosial pensiyaçıların, Çernobıl qəzası əlillərinin, birinci və ikinci qrup əlillərin sosial müdafiəsi haqqında” 17 iyun 1997-ci il tarixində 597 sayılı fərmanı pensiyaçıların yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaş-

dırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdəndir. Lakin həyata keçirilən tədbirlər pensiyaçıların yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına bir o qədər də ciddi təsir göstərmədi.

Ölkəmizdə pensiya sahəsində həmin illərdəki vəziyyətin və gələcəkdə yaranacaq gərginliyin aradan qaldırılması üçün həmrəylik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən “bölüşdürücü” pensiya təminatı sisteminin fərdi uçota əsaslanan “yığım” pensiya təminatı sistemi ilə əvəz olunmasını zəruri edirdi. Bundan başqa, ölkədə demoqrafik proseslərdə baş verən nəzərəcarpacaq dəyişikliklər də “bölüşdürücü” pensiya təminatı sisteminin dəyişdirilməsini şərtləndirirdi. Vəziyyətdən çıxış yolu məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli 767 nömrəli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası» qəbul edildi. Konsepsiyada qeyd olunurdu ki, “əmək haqqının və pensiyanın orta aylıq məbləği hələlik əhalinin tələbatını tam həcmdə ödəmək səviyyəsində deyildir. Eyni zamanda pensiya sisteminin idarə olunması, pensiyaların müəyyən edilməsi və əhaliyə verilməsi mexanizmi günün tələblərinə cavab vermir. Bu baxımdan vətəndaşların pensiya təminatının onların minimum həyat səviyyəsinin ödənilməsi səviyyəsinə çatdırılması və bütövlükdə pensiya işinin müasir tələblərə uyğun qurulması üçün ölkədə pensiya islahatının aparılması zəruridir”⁷⁵.

Bundan başqa, Prezidentin 4 avqust 2003-cü il tarixli 909 nömrəli Fərmanı pensiyaçıların sosial müdafiəsini gücləndirmək və onların rifah halının yaxşılaşmasını təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Yeni artımlar 1 milyon 265 min nəfər pensiyaçıdan 1 milyon 184 min nəfərinə və ya 93,5 faizinə şamil olundu.

Fərmanda həmçinin, “Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz edilməsinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 26 dekabr tarixli 613 sayılı Fərmanının 1-ci bəndində nəzərdə tutulan aylıq müavinətlər işləməyən əmək pensiyaçılarının pensiya və müavinətlərinin ümumi məbləğinin minimum həddinə daxil

---

⁷⁵ <http://www.sspf.gov.az/view.php?lang=az&menu=76&id=339>

edilmədi və pensiyanın hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqı 12 manatdan 17 manatadək artırıldı.

“Azərbaycan Respublikasının Pensiya İslahatı Konsepsiyası”na uyğun olaraq, ölkədə dövlət sosial sığorta sisteminin islahatını sürətləndirmək və onun idarə olunmasını təkmilləşdirmək, pensiyaların və pensiyalara əlavə olunan müavinətlərin müəyyən edilməsi və maliyyələşdirilməsi üzrə vahid dövlət pensiya sistemini yaratmaq məqsədi ilə Prezident tərəfindən 4 avqust 2003-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 909 nömrəli Fərman verildi. Bu fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yerli orqanlarının pensiyalar və onlara əlavə olunan müavinətlərin təyin olunması, maliyyələşdirilməsi və ödənişinə nəzarət üzrə funksiyaları, onların həyata keçirilməsini təmin edən müvafiq maddi-texniki baza və ştat vahidləri DSMF-ə verildi. Bu fərmanda nəzərdə tutulan məsələlərdən biri də DSMF-də müstəqil bank hesabları olan maliyyə-ödəniş sistemini təşkil etmək, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə və dövlət büdcəsi hesabına pensiyaların və pensiyalara əlavə olunan müavinətlərin maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlərin həmin sistemlərdə cəmləşdirilməsini nəzərdə tuturdu.

Konsepsiyada əvvəlcə üçnövlü pensiya təminatı sisteminin (əmək, sosial və qeyri-dövlət pensiyaları) yaradılması öz əksini tapmışdı. Birinci növ pensiya təminatı məcburi dövlət sığorta sistemini təşkil edən əmək pensiyasını, ikinci növ pensiya təminatı birinci növlə əhatə olunmayanlara, yaxud əmək pensiyası almayanlara sosial kömək göstərilməsini nəzərdə tuturdu. Pensiya təminatı sisteminin üçüncü növünü qeyri-dövlət pensiyaları təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, lakin sonrakı illərdə aparılan islahatlarda müəyyən dəyişikliklər oldu. Belə ki, pensiya təminatı sistemində idarəçiliyi təkmilləşdirmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 avqust 2003-cü il tarixli 909 nömrəli Fərmanında sosial sığorta sistemi ilə sosial yardım sistemlərinin ayrılması nəzərdə tutulurdu.

Konsepsiyada nəzərdə tutulan islahatların 2001-2005-ci illəri əhatə etməklə mərhələlərlə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Birinci mərhələdə pensiya təminatının qanunvericilik bazası formalaşdırılmalı idi. Bununla bağlı “Sosial müavinətlər haqqında” və “Əmək pensiyaları haqqında” (7 fevral 2006-cı il) Qanunlar qəbul edildi. Bu qanunların tətbiqindən sonra, ölkəmizdə sosial sığorta və sosial yardım sistemlərinin ayrılması baş verdi, bunun da nəticəsində sosial pensiya alanlar sosial müavinət alanlar kateqoriyasına aid edildilər.

Pensiya islahatının ikinci mərhələsində pensiya sisteminin əsasını təşkil edən fərdi uçotun yaradılması üzrə işlərin aparılması, o cümlədən pensiya hesablamaları, vəsaitin yığımı və bütövlükdə pensiyaların müəyyənləşdirilməsi sahəsində avtomatlaşdırılmış sistemin hazırlanması və tətbiqi nəzərdə tutulurdu. Üçüncü mərhələdə fərdi uçotun yaradılması ilə bağlı əmək qabiliyyətli işçilərin gəlirləri və pensiyaların təyin edilməsi üçün lazım olan digər göstəricilər barədə məlumat toplanılmalı, dördüncü mərhələdə pensiyaların fərdi uçot sənədləri əsasında hesablanmasına başlanılmalı idi.

“Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar ölkədə 01 yanvar 2006-cı ildən yeni, fərdi uçota əsaslanan “yığım” sisteminin tətbiqi başladı. Bu qanuna görə əmək pensiyaları üç: baza, sığorta və yığım hissələrindən ibarətdir:

Əmək pensiyalarının baza hissəsi - əmək pensiyalarının birinci hissəsi olmaqla əmək pensiyaçıların sosial müdafiəsinin dövlət təminatıdır. Lakin pensiyanın baza hissəsi Qanunun 1.0.11-ci maddəsinə uyğun olaraq dövlət təminatı olsa da, o, təkcə dövlət büdcəsinin hesabına deyil, həm də məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir və pensiyaçıların pensiyasının sığorta və yığım hissəsinin məbləğindən asılı olmayaraq eyni məbləğdə təyin edilir.⁷⁶

Əmək pensiyasının sığorta hissəsi - əmək pensiyalarının ikinci hissəsi olmaqla, fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə

---

⁷⁶C.B.Quliyev. Həyat səviyyəsi: yoxsulluğu törədən və azaldan sosial-iqtisadi amillər. Bakı, Avropa, 2011, səh.145.

alınmış pensiya kapitalının gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayına nisbəti şəklində hesablanan məbləğdir. «Əmək pensiyaları haqqında» Qanun qüvvəyə mindiyi günədək qüvvədə olmuş qanunvericiliyə uyğun şərti qaydada hesablanan əmək pensiyasının ümumi məbləğindən əmək pensiyasının baza hissəsi çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğ qanun qüvvəyə mindiyi günədək qazanılmış əmək pensiyasının sığorta hissəsi kimi müəyyənləşdirilir. Əmək pensiyasının sığorta hissəsi ildə bir dəfədən az olmamaqla və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunan istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsinə uyğun indeksləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu və bu 2007-ci il yanvar ayının 1-dən həyata keçirilməyə başlandı.

Əmək pensiyasının yığım hissəsi - əmək pensiyalarının üçüncü pilləsi olmaqla, fərdi hesabın yığım hissəsində toplanan pensiya kapitalının gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayına nisbəti şəklində hesablanan məbləğdir.

Yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləği müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir və ildə bir dəfədən və istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsindən az olmamaqla artırılmalıdır. Əmək pensiyalarının digər növlərinin (əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə) baza hissəsi yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsi əsasında hesablandığı üçün onun məbləği pensiyaçıların sosial vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Respublikamızda yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsi 2006-cı ildə 35 manat, 2007-ci ilin fevral ayının 1-dən 50 manat, 2008-ci ilin yanvar ayının 1-dən 60 manat, sentyabr ayının 1-dən 75 manat, 2010-cu ilin sentyabr ayının 1-dən 2013-cü ilin sentyabr ayına qədər 85 manat təyin edilmiş və hazırda 100 manat təşkil edir. 2006-cı illə müqayisədə 2012-ci ildə pensiyanın baza hissəsi 2.9 dəfə artsa da, 2012-ci ildə orta aylıq nominal əmək haqqının 21,3%-nə, yoxsulluq həddinin isə 71,3%-nə bərabər olmuşdur.

Ümumiyyətlə, yeni sistemin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq pensiya sahəsində bir sıra problemlər mövcud idi və onların aradan qaldırılması üçün islahatlar davam etdirilirdi. Təsadüfi deyil ki, «Əmək pensiyaları haqqında» Qanunun qəbul edilməsindən bir

neçə ay sonra, 28 noyabr 2006-cı il tarixdə “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edildi. Bu qanunun qəbulu ölkədə pensiya sığortasının vahid pensiya təminatı sistemi əsasında həyata keçirilməsini təmin etdi.

Cədvəl 4.1.2. Əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği (ilin sonuna, manatla)⁷⁷

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Pensiyaların orta aylıq məbləği, cəmi	41.1	62.9	95.8	100.4	112.9	145.1	152.0
o cümlədən:							
Yaşa görə	41.0	64.3	99.4	104.4	117.6	160.1	168.5
Əlilliyə görə	45.4	64.6	94.8	98.5	110.7	126.1	129.8
Ailə başçısının itirilməsinə görə	32.6	50.6	76.4	80.1	89.2	101.0	109.2

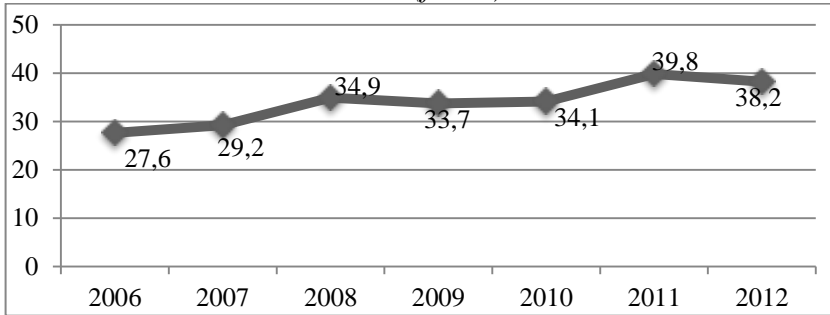
Ölkəmizdə yığım sistemi tətbiq olunduqdan sonra pensiya sahəsində baş verən dəyişiklikləri xarakterizə edən 4.1.2 sayılı cədvələ nəzər salsaq, görürük ki, 2006-cı illə müqayisədə 2012-ci ildə əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 41.1 manatdan 152,0 manatadək və ya 3,7 dəfə, yaşa görə əmək pensiyaları 41,1 manatdan 168.5 manatadək və ya 4,1 dəfə, əlilliyə görə 45,4 manatdan 129,8 manatadək və ya 2,9 dəfə, ailə başçısının itirilməsinə görə 32,6 manatdan 109,2 manatadək və ya 3,3 dəfə artmışdır. Əmək pensiyalarının daha sürətlə yüksəlməsinə onun baza hissəsinin və sığorta kapitalının artması təsir göstərmişdir.

Lakin yığım pensiya sisteminin tətbiqindən sonra pensiyanın orta aylıq əmək haqqına nisbəti son illərdə artsa da, yenə də beynəlxalq normalara uyğun deyil. Belə ki, bu göstərici

⁷⁷ www.state.gov.az./source/healthcare/

respublikamızda yeni pensiya sisteminin tətbiqindən sonra 2006-cı ildə 27,6%, 2012-ci ildə isə 38,2% təşkil etmişdir. (Qrafik 4.1.1)

Qrafik 4.1.1. Orta aylıq pensiyanın orta aylıq əmək haqqına nisbəti (faizlə)⁷⁸

Məlumat üçün bildirək ki, bölüşdürücü pensiya təminatı sisteminin mövcud olduğu ölkələrdə orta aylıq pensiyanın orta aylıq əmək haqqına nisbəti yığım sistemi tətbiq olunan ölkələrdəkindən daha yüksəkdir. Belə ki, yığım sistemi tətbiq olunan ölkələrdə orta aylıq pensiyanın orta aylıq əmək haqqına nisbəti təxminən 28% olduğu halda⁷⁹, bölüşdürücü sistem olan ölkələrdə isə 50-80% təşkil edir. Məsələn, bu göstərici bölüşdürücü pensiya sisteminə malik Avstriya, İtaliya, Portuqaliyada 80%, Almaniya və Fransada 50-60%, ABŞ-da 50% təşkil etdiyi halda,⁸⁰ yığım sisteminin yeni tətbiq edildiyi Qazaxıstanda 2007-ci ildə 27,7% olmuşdur.⁸¹

Aparılan hesablamalar göstərir ki, respublikamızda yığım pensiya sisteminin tətbiqindən sonra pensiyaçıların həyat səviyyəsində müəyyən müsbət dəyişikliklər baş versə də, onların

⁷⁸ www.stat.gov.az

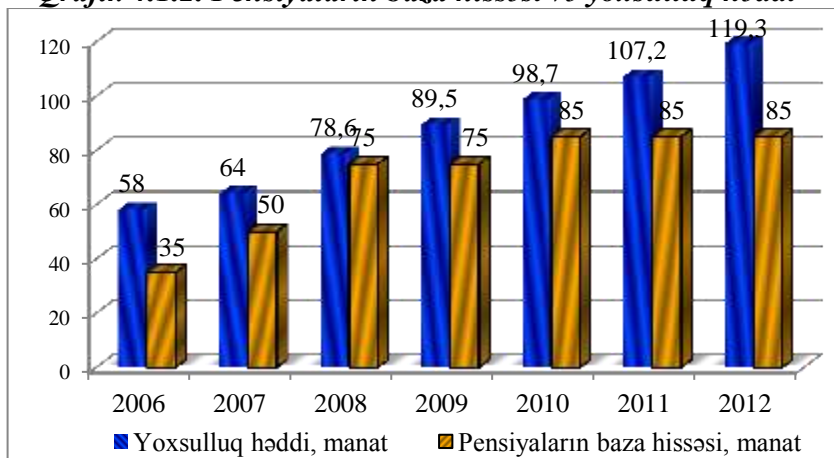
⁷⁹ Дегтярь Л.С. Российская пенсионная реформа в контексте мирового опыта (научный доклад). М.: ИМЭПИ РАН, 2002, стр.28.

⁸⁰ Попов А.А. Пенсионные системы в пенсионные реформы в США, Чили и России. М.: Институт США и Канады РАН, 2003.

⁸¹ Содружество независимых государств в 2007 году: Стат. ежегодник/ Межгосударственный статистический комитет СНГ. М., 2008. стр.144.

aldıqları pensiya ölkə üzrə müəyyən edilmiş yoxsulluq həddindən aşağı olduğuna görə yaşayış keyfiyyətində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir. Pensiyaların orta aylıq məbləği ilə yoxsulluq həddini xarakterizə edən 4.1.2 sayılı qrafikdən görüldüyü kimi, yoxsulluq həddi pensiyaların baza hissəsini 2006-cı ildə 65,7%, 2012-ci ildə isə 40,4% üstələmiş və bu fərq 25,3% bəndi azalmışdır.

Qrafik 4.1.2. Pensiyaların baza hissəsi və yoxsulluq həddi⁸²

Eyni zamanda, qeyd edilən dövrdə pensiyaların baza hissəsinin orta aylıq əmək haqqına nisbəti də 23,4%-dən 22,0%-ə qədər azalmışdır. Bu da, minimum pensiya alan əmək pensiyaçıların böyük əksəriyyətinin onsuz da ağır olan sosial vəziyyətini daha da çətinləşdirmişdir. Yoxsulluq həddi ilə yaşa görə pensiyanın minimum orta aylıq məbləği arasındakı fərq, yoxsulluq həddi ilə pensiyaların baza hissəsi arasındakı fərqə nisbətən daha dərinidir. Əgər 2006-cı ildə yoxsulluq həddi ilə pensiyaların baza hissəsi arasındakı fərq 23 manat idisə, həmin ildə yoxsulluq həddi ilə yaşa görə pensiyanın orta aylıq məbləği arasındakı fərq isə 17 manat təşkil etmişdir. Bu meyl sonrakı illərdə də davam etmişdir.

⁸² www.state.gov.az

Bunlarla yanaşı, ölkəmizdə pensiyaların orta baza hissəsi ilə sığorta hissəsi arasındakı nisbətdə də uyğunsuzluqlar mövcuddur. Belə ki, respublikamızda 2006-cı ildə 1 nəfərə düşən pensiyaların orta baza hissəsi 34,7 manat, sığorta hissəsi isə 6,5 manat olmuşdur. Yəni əmək pensiyalarının sığorta hissəsi onun orta baza hissəsinin təxminən 19,0%-ni təşkil edir. Lakin müvafiq ildə Rusiyada əmək pensiyasının sığorta hissəsi (təxminən 670 rubl) onun orta baza hissəsini 40% (təxminən 450 rubl) qabaqlamışdır.⁸³ Qanunun qüvvəyə mindiyi günədək təyin olunmuş əmək pensiyasının ümumi məbləğindən baza hissəsini çıxdıqdan sonra yerdə qalan sığorta hissəsi həqiqi vəziyyəti əks etdirmir. Çünki pensiya hesablamaq üçün nəzərə alınan orta aylıq əmək haqqının müasir dövrə uyğunlaşdırılması 1993-cü il yanvarın 1-dən sonra aparılmadığından, həmin dövrdən sonra pensiya çıxanların sığorta hissəsinin hesablanması qaydasını məqbul hesab etmək olmaz.⁸⁴

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, yığım pensiya sisteminin tətbiqindən bir neçə il keçsə də, lakin əmək pensiyalarının üçüncü pilləsi-yığım hissəsi ilə bağlı işlər həllini tapmamışdır. Bütün bunlar isə sığorta-pensiya sisteminin səmərəliliyini azaldır. Doğrudur, yeni sistemin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq pensiya sahəsində yaranan problemlərin həlli üçün islahatlar aparılır. Təsadüfi deyil ki, “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun qəbul edilməsindən bir neçə ay sonra, 28 noyabr 2006-cı il tarixdə “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edildi. Bu qanunun qəbulu əvvəlki qanundakı bəzi qüsurları aradan qaldırdı. Lakin bütün bu islahatlar sığorta-pensiya sisteminin inkişafı üçün yetərli deyildir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, respublikamızda pensiya sahəsində aparılan islahatlar içərisində qeyri-dövlət pensiya

---

⁸³ “Elmə həsr olunmuş şərəfli ömür”. i.e.d., prof. Mədət Allahverdiyevin anadan olmasının 80-ci ildönümünə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, 2010, səh.48.

⁸⁴ Quliyev C.B. Həyat səviyyəsi: yoxsulluğu törədən və azaldan sosial-iqtisadi amillər. Bakı, Avropa, 2011, səh.146.

sisteminin yaradılması ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiya”sında nəzərdə tutulan işlər hələ də öz həllini gözləyir. Halbuki inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi dövlət pensiya təminatı sistemi ilə yanaşı, qeyri-dövlət pensiya təminatı sisteminin fəaliyyətinin də zəruri olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-dövlət pensiya təminatı sistemi bir sıra müsbət xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Bunlar aşağıdakılardır:

-vətəndaşlara pensiyaya çıxdıqdan sonra (yaşa dolduqda) həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmağa kömək edir;

-vətəndaşları yarana bilən sosial risqlərdən müdafiə edir;

- qeyri-dövlət pensiya fondlarının səmərəli fəaliyyəti rəqabət mühitini canlandırmaqla dövlət pensiya qurumlarının inkişafına da müsbət təsir göstərir.

Doğrudur, “Sosial sığorta haqqında” Qanunda məcburi sosial sığorta ilə yanaşı, vətəndaşlar öz arzularına müvafiq olaraq istər məcburi dövlət sosial sığorta sahəsində idarəetməni həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarında, istərsə də özəl sığorta təşkilatlarında sığorta olunmaq hüququna malik olduqları göstərilir. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət pensiya təminatı sistemi ilə yanaşı, qeyri-dövlət fondlarının da fəaliyyəti zəruridir. Yeni iqtisadi münasibətlərə keçiddən iyirmi ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələ də qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyəti nəzərə çarpmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-dövlət pensiya sisteminin fəaliyyəti keçmiş SSRİ-nin bir çox ölkələrində nəzərəçarpacaq dərəcədə geniş yayılmışdır. Belə ki, Rusiyada bu fondların fəaliyyəti artıq öz müsbət nəticələrini verir. 2003-cü ilin birinci rübündə Rusiyada 286 qeyri-dövlət pensiya fondunun fəaliyyəti qeydə alınmışdır. Hazırda Rusiyada iqtisadi fəal əhəlinin 6,3% -i, (4,97 milyon nəfər), pensiyaçıların isə 1,15%-i (392 min nəfər) qeyri-dövlət pensiya fondlarının xidmətlərindən istifadə edirlər.

Ölkəmizdə belə fondların yaradılması və onların dövlət pensiya fondları ilə (bizim ölkəmizdə DSMF ilə) paralel fəaliyyət göstərməsi, pensiya təminatı sistemini təkmilləşdirməklə yanaşı, vətəndaşların pensiyaya çıxdıqdan sonra öz təminatlarını daha etibarlı şəkildə həyata keçirməsinə imkan yarada bilər.

Beynəlxalq praktikada qeyri-dövlət pensiya fondları iki: açıq və kooperativ formada olur. Açıq fondlar sərbəst şəkildə hər bir vətəndaşın (burada yaşayış və iş yeri heç bir rol oynamır) sosial sığorta ödəmələrini toplayaraq onlara xidmət edir. Kooperativ fondlar isə bir və ya bir neçə müəssisə tərəfindən həmin müəssisələrin əməkçilərinə xidmət etmək üçün fəaliyyət göstərir.

İndiki şəraitdə respublikamızda əvvəlcə iqtisadiyyatın inkişaf etmiş sahələrində (məsələn, neft sektoru, rabitə, nəqliyyat və s.) kooperativ fondlar yaratmaq səmərəli olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulur. Məsələn, Böyük Britaniyada müstəqil özəl pensiya fondlarına dövlət tərəfindən xüsusi vergi güzəştləri tətbiq olunur. Azərbaycanda da bu metodlardan istifadə etməklə qeyri-dövlət pensiya fondlarının yaradılmasına stimül vermək faydalı olardı. Çünki qeyri-dövlət pensiya fondları dövlət pensiya fondlarının fəaliyyətini stimullaşdırmaqla yanaşı, müxtəlif sahələrin inkişafına təsir göstərir. Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, qeyri-dövlət pensiya fondlarının vəsaitləri təkcə pensiyaçıların yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında deyil, eyni zamanda investisiya mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ-da qeyri-dövlət pensiya fondlarının vəsaitlərinin investisiya resursları üçün əsas mənbələrdən biri olmasını buna misal göstərmək olar.⁸⁵

Qeyri-dövlət pensiya fondlarının vəsaitlərindən iqtisadiyyatın bir çox sahələrində istifadə etmək olar. “Böyük Britaniyada özəl pensiya fondlarının vəsaitləri səhmlərə 64 faiz, istiqrazlara 16,6 faiz, daşınmaz əmlaka 9,2 faiz, Hollandiyada müvafiq olaraq bu rəqəmlər 16,4; 60,7; 10,6 faiz, Almaniya da isə 21,4; 59,4 və 7 faiz təşkil edir”.⁸⁶

---

⁸⁵ А.Гудков. «Социальное страхование: концептуальные вопросы задействования накопительно-инвестиционных форм». Российский экономический журнал, 2000/9, стр.59.

⁸⁶ Ə.T.Nağıyev, V.A.Mütəllibova. Sosial inkisafın iqtisadi parametrləri. Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2003, səh.204.

Lakin qeyri-dövlət pensiya sisteminin müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müəyyən mənfi xüsusiyyətləri də vardır. Belə ki, sosial sığorta ayırmaları ilə bağlı narahatlıq doğuran məsələlərdən biri qeyri-stabil iqtisadi inkişaf şəraitində bu vəsaitlərin inflyasiyanın təsiri ilə öz dəyərini itirməsidir. Məlumat üçün bildirək ki, 1999-cu ildə Argentinada belə fondların pensiya aktivlərinin dəyəri 2 dəfə azalmışdı. Vəziyyəti yaxşılaşdırmaqdan ötrü dövlət 2036-cı ilədək müddəti olan istiqrazlar buraxdı. Ekspertlərin fikrincə (hökumətin gördüyü tədbirlərə baxmayaraq), pensiyaçıların real gəlir itkisi 25-28 faiz təşkil etdi. Bu da argentalıların kütləvi şəkildə xüsusi pensiya fondlarından istifadəyə etiraz etmələrinə gətirib çıxardı. Əgər 1994-cü ildə yığım pensiya fondlarına sığorta haqqı ödəyənlər 60 faiz təşkil edirdisə, 2003-cü ildə onların sayı 30 faizədək azalmışdır.⁸⁷

Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 30 dekabr tarixli Sərəncamı ilə “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur. Proqramın həyata keçirilməsinin məqsədi pensiya təminatı sisteminə mövcud nöqsanları aradan qaldıraraq, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan sığorta-pensiya təminatı sisteminin qurulmasıdır. Bu proqramda pensiya sahəsində bir sıra ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Proqramın 2.8 - “Sığorta olunanların 2006-cı il yanvarın 1-dək qazanılmış pensiya hüquqlarının müəyyənləşdirilməsinin yeni pensiya sistemə uyğun həyata keçirilməsi məqsədi ilə təkliflərin hazırlanması” və 2.9 - “Yeni sığorta – pensiya sistemi fəaliyyətə başladıqdan əvvəl və sonra pensiyaya çıxmış şəxslərin pensiya məbləğləri arasındakı əvvəlki pensiya sisteminin yaratmış olduğu fərqlərin aradan qaldırılması sahəsində təkliflərin hazırlanması” bəndləri üzrə nəzərdə tutulan işlər, gec də olsa, həyata keçirilmişdir.

---

⁸⁷ Ариель Пино, «Аргентина: уроки пенсионной реформы», Человек и труд, №7, 2006, стр. 21.

4.2. “Əmək pensiyaları haqqında” Qanuna edilən əlavələr və dəyişikliklərin pensiyaçıların yaşayış keyfiyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi

İnsanların taleyi ilə bağlı hər hansı bir sahədə qəbul edilən Qanunlar onların maraqları ilə təzad təşkil etməməli, başqa sözlə desək, onların layiqli həyat səviyyəsini təmin etməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsində göstəriləndiyi kimi, Azərbaycan dövləti vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsini təmin edir. Bu baxımdan qəbul edilən qanunlar da insanların layiqli həyat səviyyəsini təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

1992-ci il sentyabr ayının 23-də qəbul edilmiş və 2006-cı il yanvarın 1-dək fəaliyyət göstərmiş “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu əhalinin pensiya təminatını yaxşılaşdırmaq adı altında bir neçə dəfə ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Əvvəlki bölmədə baş verən dəyişikliklərin mahiyyəti, pensiyaçıların sosial vəziyyətinə təsiri məsələləri ətraflı şərh edildiyindən bu bölmədə məqsəd, 2006-cı il yanvarın 1-dən fəaliyyət göstərən “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa 2010-cu il yanvarın 1-dən edilən dəyişiklik və əlavələrin həyata keçirilməsinin məqsədini açmaqdan, onların həyata keçirilməsinin ahıl adamların həyat səviyyəsinə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasda yekun nitqində pensiyaların və əmək haqqının minimum məbləğlərinin artırılmasında əldə edilən uğurlarla yanaşı qeyd etmişdir ki, “Azərbaycanda minimum əmək haqqını və pensiyanı qaldırmalıyıq. Azərbaycan dövlətinin imkanları var və biz elə etməliyik ki, insanlar ildən-ilə daha da yaxşı yaşasınlar, xüsusilə o qədər də böyük imkanlara malik olmayan insanlar”⁸⁸. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə çalışan və qanunlara əlavə və dəyişikliklərin qəbul edilməsində bilavasitə iştirak edən mütəxəssislər başqa cür düşünürlər. Fikrimi Milli Məclisin Sosial Siyasət Komitəsinin

---

⁸⁸ Bax: “Respublika” qəzeti. 14 iyul 2010-cu il, №148.

sədri Hadı Rəcəblinin “Nedelya” qəzetinə verdiyi müsahibə ilə başlamaq istərdim. Hörmətli Hadı müəllim pensiya yaş həddinin artırılmasına münasibət bildirərək göstərir ki, bu tədbirin həyata keçirilməsi əsasən Avropa ölkələrinə inteqrasiya olunması, sosial ədalətin təmin edilməsi və DSMF-un gəlir və imkanlarının artırılması kimi üç məqsədi güdür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Qanuna edilən əlavə və dəyişikliklər mahiyyətinə görə yalnız, DSMF-un gəlir və imkanlarının artırılmasına yönəldilmişdir. Çünki, pensiya yaş həddinin tədricən artırılaraq Avropa ölkələri səviyyəsinə çatdırılması əslində, müəyyən müddət pensiyaya çıxanların sayını məhdudlaşdırmaqla müvəqqəti əlavə maliyyə imkanı əldə etmək məqsədi daşıyır. Əgər pensiya yaş həddinin artırılması ilə yanaşı pensiyaçıların həyat səviyyəsinin də Avropa ölkələrindəki pensiyaçıların həyat səviyyəsinə çatdırılması nəzərdə tutulsaydı, onda deyilənləri məqbul hesab etmək olardı.

Təcrübədə bir qayda olaraq yaşa görə əmək pensiyasına çıxmaq üçün yaş həddi doğulanda gözlənilən orta ömür uzunluğu nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Azərbaycanda 2008-ci ildə gözlənilən ömür uzunluğu kişilər üzrə 69,9 il, qadınlar üzrə 75,4 il, pensiya yaş həddi isə kişilər və qadınlar üzrə müvafiq olaraq 62 və 57 yaş olmuşdur. Gözlənilən ömür uzunluğu, pensiya yaş həddi ilə müqayisədə kişilər üzrə 7,9 il, qadınlar üzrə 18,4 il çoxdur. Pensiya Qanununa ilk ciddi dəyişikliyin edildiyi və pensiya yaş həddinin artırıldığı 1997-ci ildən sonrakı illərdə gözlənilən ömür uzunluğu 2000-ci ildə kişilər üzrə 1,8 faiz, qadınlar üzrə 0,7 faiz artdığı halda, onların pensiya yaş həddi müvafiq surətdə 3,3 və 3,6 faiz artmışdır. Daha doğrusu, pensiya yaş həddi orta ömür uzunluğuna nisbətən daha sürətlə artmışdır.

İnteqrasiya etmək istədiyimiz Avropa ölkələrindən biri olan Almaniyada gözlənilən ömür uzunluğu kişilər üzrə 79 il, qadınlar üzrə 83,5 il olmuş və hər iki cins üçün pensiya yaş həddi 65 il müəyyən edilmişdir. Göründüyü kimi Almaniyada pensiyaya çıxmaq üçün nəzərdə tutulan yaş həddi Azərbaycanla müqayisədə kişilər üzrə 3 il, qadınlar üzrə 8 il çox olsa da, Azərbaycanda pensiyaya çıxan kişilər pensiyaya çıxdıqdan sonra 6,1 il, qadınlar isə 0,1 il az yaşayırlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2001-ci ilin

əvvəli ilə müqayisədə 2010-cu ilin əvvəlində yaşa görə pensiya alan kişilərin xüsusi çəkisi 39,1 faizdən 34,8 faizə qədər azaldığı halda, qadınların xüsusi çəkisi 60,9 faizdən 65,2 faizə qədər artmışdır. Bu baxımdan qanuna edilən dəyişikliklərdə kişilərin indiki pensiya yaş həddini saxlamaq şərti ilə, qadınların yaş həddini 2010 – cu ildən başlayaraq hər il 6 ay artırmaqla 2020-ci ilə kimi kişilərin yaş həddinə çatdırılması təklif edilsəydi, ədalət naminə daha məqsədəuyğun olardı.

Pensiyaçıların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından, Azərbaycanın Avropa ölkələrinə inteqrasiya etməsinə gəldikdə göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanda yaşa görə əmək pensiyasının orta aylıq məbləği orta aylıq əmək haqqının 36,2 faizini təşkil etdiyi halda, bu göstərici Almaniyada 49, İtaliyada 69, İsveçdə 68, Hollandiyada 64 faiz olmuşdur. Buna görə də, pensiya yaş həddinin artırılması ilə yanaşı, pensiyanın orta aylıq əmək haqqına münasibətdə xüsusi çəkisini də, tədricən artırılmasını məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Sosial ədalətin təmin edilməsinə gəldikdə göstərmək lazımdır ki, bir tərəfdən 2006-cı il yanvar ayının 1-dən qüvvədə olan “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunda nəzərdə tutulan bəzi müddələrin və eləcə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 30 dekabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”na nəzərdə tutulan tədbirlər planının vaxtında yerinə yetirilməməsi, və digər tərəfdən də 2010-cu il yanvar ayının 1-dən Qanuna edilən əlavələr və dəyişikliklərin nəticə etibarilə eyni şərtlərlə pensiyaya çıxmaq istəyən adamlar arasında ciddi fərqlər yaratması onların Konstitusiyada nəzərdə tutulan hüquq bərabərliyinin pozulmasına səbəb olur.

Cədvəl 4.2.1. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul olanların 2004-2005-ci illər üzrə orta illik sayı və orta aylıq əmək haqqı^{x)}

	2004-2005-ci illərdə məşğul olanların orta illik		2004-2005-ci illərdə orta aylıq əmək haqqı (manat)	ölkə üzrə orta göstəriciyə nisbətən fərq	
	sayı (min nəfər)	yekuna görə, %-iə		manatla	faizlə
İqtisadiyyat üzrə cəmi,	3829,6	100,0	111,5	-	-
o cümlədən iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə:					
- Kənd təsərrüfatı, ovçuluq, meşə təsərrüfatı	1506,4	39,3	35-65	-75-85	32,0
- Balıqçılıq, balıq yetişdirmə	3,6	0,1	40-10	-71-40	36,0
- Mədən çıxarma sənayesi	42,1	1,1	478-25	+366-75	428,9
- Emal sənayesi	185,0	4,8	106-80	-4-70	95,8
- Elektrik enerjisi. Qaz və suyun istehsalı	39,8	1,0	104-70	-6-80	93,9
- Tikinti	192,5	5,0	227-90	+116-40	204,4
- Topdan və pərakəndə ticarət, təmir	634,8	16,6	118-65	+7-15	106,4
- Mehmanxana, restoran xidməti	13,3	0,3	135-25	+23-75	121,3
- Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	191,0	5,0	125-45	+13-95	112,5
- Maliyyə fəaliyyəti	13,2	0,3	265-70	+154-20	238,3
- Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və istehsal xidmətləri	100,3	2,6	251-15	+139-65	225,2
- Dövlət idarə edilməsi, müdafiə	270,1	7,1	110-65	-0-85	99,2
- Təhsil	333,1	8,7	58-65	-52-85	52,6
- Səhiyyə və sosial xidmət	175,9	4,6	37-45	-74-05	33,6
- Digər kommunal, sosial və şəxsi xidmət	128,4	3,4	60-25	-51-25	54,0
Ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqından az olanların sayı - 2642,3 və xüsusi çəkisi – 69%, çox olanların sayı - 1187,2 və xüsusi çəkisi – 31%					

^{x)}Cədvəl “Əmək bazarı-2009” statistik məcmuəsinin 2.1. və 4.3 sayılı cədvəllərinin bazasında tərtib edilmişdir.

Əvvəla göstərmək lazımdır ki, qanunun 27-ci maddəsində edilən dəyişikliyə müvafiq olaraq 2010-cu il yanvar ayının 1-dən sonra pensiyaya çıxanların əmək pensiyalarının sığorta hissəsini tapmaq üçün 2006-cı il yanvar ayının 1-ə kimi olan iş stajı illərinin sayını ölkə üzrə 2004-2005-ci illərdəki yuvarlaqlanmış orta aylıq nominal əmək haqqına, (170 manata) vurulması təklif olunur. Əslində müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növlərində məşğul olan və orta aylıq nominal əmək haqları ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqından ciddi surətdə fərqlənən adamların keçmiş əmək fəaliyyətinə görə qiymətləndirilməsində bərabərçiliyə gətirib çıxardır. Daha doğrusu, 2004-2005-ci illərdə orta aylıq əmək haqqı ölkə üzrə orta aylıq nominal əmək haqqından çox olanlarla az olanların 2006-cı il yanvar ayının 1-ə əmək pensiyalarının sığorta hissəsi eyni məbləğdə qiymətləndirilir. Əslində bu cür bərabrçilik bərabərsizliyə səbəb olur. 4.2.1 sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, 2004-2005-ci illər üzrə iqtisadiyyatda məşğul olanların 69 faizinin orta aylıq nominal əmək haqqı ölkə üzrə orta aylıq nominal əmək haqqından az, 31 faizinin ki isə çox olmuşdur.

Aparılan hesablamalar göstərir ki, 2006-cı il yanvarın 1-dən tətbiq edilən metodla hesablanan pensiyanın məbləği ilə müqayisədə 2010-cu il yanvar ayının 1-dən tətbiq edilmiş təklif olunan metodla hesablanan pensiyaların məbləği, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə 2004-2005-ci illərdəki orta aylıq nominal əmək haqqı ölkə üzrə orta aylıq nominal əmək haqqından az olanların ki artır, çox olanların ki isə azalır.

Aylıq pensiya məbləğinin 2006-cı il yanvar ayının 1-dən tətbiq edilən və 2010-cu il yanvar ayının 1-dən tətbiq edilməsi təklif olunan metodlarla hesabladıqda, ölkə üzrə əmək haqqından az və yüksək olan ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə pensiyaya çıxanların pensiya məbləğləri arasındakı fərqlər göstərir ki, təklif olunan dəyişikliyi ədalət naminə məqbul hesab etmək olmaz. Bu fikri təsdiq etmək üçün oxucuların diqqətini apardığımız hesablamaların nəticələrinə cəlb etmək istərdik. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə 2009-cu ildə 36 il iş stajı ilə yaşa görə əmək

pensiyasına çıxmaq istəyən vətəndaşın hər iki metodla hesablanan pensiya məbləğlərinin nəticələrini müqayisə edək.

Yaşa görə əmək pensiyasının məbləği 2006-cı il yanvar ayının 1-dən qüvvədə olan “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 10.4 maddəsində nəzərdə tutulan aşağıdakı düsturla müəyyən edilmişdir:

$$P = BH + SH + YH.$$

Burada, əmək pensiyasının birinci pilləsini ifadə edən baza hissəsi (BH) Qanunun 1.0.11 maddəsinə müvafiq olaraq “Əmək pensiyalarının birinci pilləsi olmaqla, əmək pensiyacılarının sosial müdafiəsinə dövlət təminatıdır” və onun “məbləği müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir”.

Əmək pensiyalarının ikinci pilləsini ifadə edən sığorta hissəsinin (SH) məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilmişdir:

$$SH = PSK / T,$$

burada: SH – yaşa görə pensiyanın sığorta hissəsidir;

PSK – sığortaolunanın fərdi hesabının sığorta hissəsində yaşa görə əmək pensiyasının təyin olunduğu tarixdə qeydə alınmış pensiya kapitalıdır (Qanunun 27-ci maddəsinə uyğun olaraq sığortaolunanın fərdi hesabının sığorta hissəsində qeydə alınan pensiya kapitalı da daxil olmaqla);

T – gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayıdır.

Əsasən pensiyaların üçüncü pilləsi olan yığım hissəsinin məbləği isə aşağıdakı düsturla müəyyən edilmişdir:

$$YH = PYK / T,$$

burada:

YH – yaşa görə əmək pensiyasının yığım hissəsini;

PYK – sığortaolunanın fərdi hesabının yığım hissəsində yaşa görə əmək pensiyasının təyin olunduğu tarixə toplanmış pensiya kapitalını;

T – gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayını ifadə edir.

Cədvəl 4.2.2. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə pensiyaya çıxan 2006-cı il yanvar ayının 1-dən tətbiq edilən metodla hesablanan pensiya məbləği

	2004-2005-ci illərdə orta aylıq əmək haqqı	Orta aylıq əmək haqqının 85 faizi	Orta aylıq əmək haqqının sığortada hissəsi (qr.5-dən bəzi hissə 25 manat çıxılır)	Sığorta hissəsinin 2006-2008-ci illərin inflyasiya faizlərinə vurulması	Sığorta hissəsinin 2006-2008-ci illərin inflyasiya faizlərinə vurulması				Pensiyaya ayırmaların (qr.6x12.5) bölünstün yarıya	Pensiyaya aylıq yığım (qr.10:144-36)	2009-cu ilin əvvəlinə pensiyanın məbləği (qr.5+75 man+qr.11)
					cəmi	o cümlədən					
						2006	2007	2008			
İqtisadiyyat üzrə - cəmi	111,5	94-78	69-78	106-54	7670,4	1788,0	2589,6	3292,8	958,8	8-88	190-42
Kənd təsərrüfatı	35-65	30-30	5-30	8-09	3048,0	630,0	1041,6	1376,4	381,0	3-53	86-62
Bahıçılıq	40-10	34-10	9-10	13-89	2881,2	632,4	993,6	1255,2	360,2	3-34	92-23
Mədəncıxarma sənayesi	478-25	406-51	381-51	582-47	29887,2	7604,4	10146,0	12136,8	3735,9	34-59	692-06
Emal sənayesi	106-80	90-78	65-78	100-43	6991,2	1686,0	2286,0	3019,2	873,9	8-09	183-52
Elektrik enerjisi, qaz və su	104-70	89-00	64-00	97-71	7729,2	1760,4	2520,0	3448,8	966,2	8-95	181-66
Tikinti	227-90	193-72	168-72	257-59	13034,4	3584,4	4576,8	4873,2	1629,3	15-09	347-99
Topdan və pərakəndə satış	118-65	100-85	75-85	115-80	6164,4	1544,4	2084,4	2535,6	770,6	7-14	197-94
Məhmanxana və restoran	135-25	114-96	89-96	137-35	7707,6	1975,2	2547,6	3184,8	963,3	8-92	221-27
Nəqliyyat və rabitə	125-45	106-63	81-63	124-63	9062,4	2104,8	3004,8	3952,8	1132,8	10-49	210-12
Maliyyə fəaliyyəti	265-75	225-85	200-85	306-65	24810,0	6549,6	8509,2	9751,2	3101,2	28-72	410-37
Daşınmaz əmlak	251-15	213-48	188-48	287-76	16987,2	4596,0	6056,4	6334,8	2123,4	19-66	382-42
Dövlət idarəetməsi	110-65	94-05	69-05	105-42	7888,8	1903,2	2529,6	3456,0	986,1	9-13	189-55
Təhsil	58-65	49-85	24-85	37-94	5361,6	1044,0	1744,8	2572,8	670,2	6-21	119-15
Səhiyyə	37-45	31-83	6-83	10-43	3540,0	832,8	1136,4	1570,8	442,5	4-10	89-53
Digər kommunal	60-25	51-21	26-21	40-02	4018,0	954,6	1680,0	2192,4	502,3	4-65	119-67

2006-cı il 1 yanvardan tətbiq edilən metodla pensiyanın hesablanması nəticələrini əks etdirən 4.2.2 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, 2004-2005-ci illərdə ölkə üzrə işçinin orta aylıq nominal əmək haqqı 111 manat 50 qəpik olmuşdur. Onun 85 faizi pensiyaya çıxanın 2006-cı il 1 yanvara qazandığı orta aylıq əmək haqqının (94.78 man.) məbləğini göstərir. Həmin məbləğdən pensiyanın baza hissəsi (25 manat) çıxılmaqla 2006-cı il yanvarın əvvəli üçün hesablanan sığorta hissəsi (69-78 manat) 2006-2008-ci illərin inflyasiya faizlərinə (108,3; 116,7 və 120,8) vurulmaqla 2009-cu ilin əvvəlinə pensiyaya çıxanın pensiyasının indeksləşmiş sığorta hissəsi (106-54 manat) müəyyən edilir.

Sonrakı mərhələdə pensiya çıxanın 2006-2008-ci illərdəki illik əmək haqqının ($1788,0+2589,6+3292,8=7670,4$ manatın) DSMF-ə ayrılan hissəsinin (25 faizinin – 1917,6 manatın) yarısını (958,8 manatı) pensiya ödənişi müddətinin gözlənilən 144 ayı ilə 2006-2008-ci illərdəki 36 ay arasındakı fərqinə bölməklə pensiyaya əlavə ediləcək orta aylıq yığım hissəsi ($958,8:108=8,88$ manat) müəyyən edilir. Nəhayət, yaşa görə pensiyaya çıxanın müvafiq məlumatlarına əsasən hesablanmış pensiyanın sığorta hissəsinə (105,54 manata) pensiya çıxdığı dövrdəki baza hissəsi (75 manat) və hesablanmış yığım hissəsi (8,88 manat) əlavə olunmaqla müəyyən edilir. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə pensiyaya çıxanın pensiyası 2010-cu il 1 yanvardan təklif olunan metodla hesablanarkən, ilk növbədə 2006-cı il 1 yanvaradək olan dövrə sığorta olunanların iş stajı illərinin sayı (bizim misalda 36 il) 2004-2005-ci illərdəki orta illik əmək haqqının (1338 manatın) DSMF-ə ayrılan sığorta haqqının (25 faizin) yarısı və ya sığorta haqqının 12,5 faizi həcmində müəyyən edilən pensiya kapitalı (167-25 manat) yuvarlaqlaşdırılaraq 170 manat götürülür və bu rəqəm hansı iqtisadi fəaliyyət növündə işlənməsindən və işlədiyi illərdə qazandığı əmək haqqının müqabilində DSMF-ə keçirdiyi sığorta haqqından asılı olmayaraq 2006-cı il 1 yanvara qədər işlədiyi illərin sayına vurulur və 2006-cı il 1 yanvara qazanılan pensiya kapitalı (6120 manat) 2006-2008-ci illərdəki inflyasiya faizlərinə (180,6; 116,7,7 və 120,8) vurularaq pensiyanın yığım hissəsi (9343,7 manat) müəyyən edilir (Cədvəl 4.2.3).

Cədvəl 4.2.3. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə pensiya çıxanın 2010-cu il yanvar ayının 1-dən tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan metodla hesablanan aylıq pensiyanın məbləği (manatla)

	2006-2008-ci illərdə illik yığım (pensiya kapitalı)				Pensiyaya çıxana qədərki yığım (9343,7+qr.2)	Pensiyanın sığorta hissəsi (qr.6:144)	Aylıq pensiyanın məbləği (qr.7+ baza hissəsi)
	cəmi (qr.3+qr.4+qr.5)	2006-cı ildə	2007-ci ildə	2008-ci ildə			
İqtisadiyyat üzrə o cümlədən:	1294,7	341,2	456,3	497,2	10638,4	73,88	148-88
Kənd təsərrüfatı	511,7	120,3	183,5	207,9	9855,4	68-44	143-44
Balıqçılıq	485,4	120,8	175,1	189,5	9829,1	68-26	143-26
Mədəncixarma sənayesi	5072,0	1451,3	1788,0	1832,7	14415,7	100-11	175-11
Emal sənayesi	1111,2	321,8	333,5	455,9	10454,9	72-60	147-60
Elektrik enerjisi, qaz və su istehsalı	1300,9	336,0	444,1	520,8	10644,6	73-92	148-92
Tikinti	2226,5	684,1	806,5	735,9	11570,2	80-35	155-35
Topdan və pərakəndə ticarət	1045,1	294,8	367,4	382,9	10388,8	72-14	147-14
Mehmanxana və restoran	1306,9	377,0	449,0	480,9	10650,6	73-96	148-96
Nəqliyyat və rabitə	1528,1	401,7	529,5	596,9	10871,8	75-50	150-50
Maliyyə fəaliyyəti	4221,8	1249,9	1499,5	1472,4	13565,5	94-20	167-20
Daşınmaz əmlak	2901,0	877,1	1067,3	956,6	12244,7	85-03	160-03
Dövlət idarə edilməklə	1330,9	363,2	445,8	521,9	10674,6	74-13	149-13
Təhsil	895,2	199,2	307,5	388,5	10238,9	71-10	146-10
Səhiyyə	611,8	174,2	200,3	237,3	9955,5	69-14	144-14
Digər kommunal, sosial və şəxsi xidmət	807,6	180,5	296,0	331,3	10151,3	70-50	145-50

Harada işləməsindən və işlədiyi yerdə aldığı əmək haqqından asılı olmayaraq pensiya çıxanların 2006-cı il yanvar ayının 1-nə yığım hissəsi bərabər məbləğdə götürülür. Yalnız sonrakı illərdə (bizim misalda 2006-2008-ci illərdəki) qazandıqları yığımdan asılı olaraq dəyişir. 2006-cı ilin əvvəlinə müəyyən edilmiş yığımın (9343,7 manatın) üzərinə 2006-2008-ci illərdəki yığım (1294,7 manat) əlavə edilir və pensiya çıxan vətəndaşın əldə etdiyi yığım (10638,4 manat) pensiya ödənişi müddətinin gözlənilən aylarının (144) sayına bölünür və üzərinə pensiyanın bazası (75 manat) əlavə edilərək aylıq pensiyanın məbləği (148-88 manat) müəyyən edilir.

Cədvəl 4.2.4. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə eyni şərtlərlə və eyni vəziyyətdə pensiyaya çıxan şəxslərin 2006-cı il yanvar ayının 1-dən tətbiq edilən və 2010-cu il yanvar ayının 1-dən tətbiq edilməsi təklif olunan metodlarla hesablanan pensiya məbləğləri arasındakı fərq

	2006-cı ildən tətbiq edilən metodla hesablanan pensiyanın məbləği	2010-cu ildən tətbiq edilməsi təklif olunan metodla hesablanan pensiyanın məbləği	3-cü qrafa ilə 2-ci qrafada hesablanan pensiyaların fərqi +artma - azalma
İqtisadiyyat üzrə, o cümlədən:	190,42	148,88	-41,54
Kənd təsərrüfatı	86,62	142,44	+55,82
Bahıçılıq	92,23	143,26	+51,03
Mədəncixarma sənayesi	692,06	175,11	-516,95
Emal sənayesi	183,52	147,60	-35,92
Elektrik enerji, qaz və su istehsalı	181,66	148,92	-32,74
Tikinti	347,99	155,35	-192,64
Topdan və pərakəndə ticarət	197,94	147,14	-50,80
Mehmanxana və restoran	221,27	148,96	-72,31
Nəqliyyat və rabitə	210,12	150,50	-59,62
Maliyyə fəaliyyəti	410,37	167,20	-243,17
Daşınmaz əmlak	382,42	160,03	-222,39
Dövlət idarə edilməsi	189,55	149,13	-40,42
Təhsil	119,15	146,10	+26,59
Səhiyyə	89,53	144,14	+54,61
Digər kommunal	119,63	145,50	+25,87

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə hər iki metodla hesablanan aylıq pensiya məbləğinin arasındakı fərqləri əks etdirən 4.2.4 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, 2004-2005-ci illərdəki orta aylıq əmək haqqı ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqından 75 manat 85 qəpik az olan kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı iqtisadi fəaliyyət növündə işləmiş və pensiyaya çıxarkən pensiyanın təklif olunan metodla hesablanan aylıq məbləği 2006-cı il yanvar ayından tətbiq edilən metodla hesablanan aylıq məbləğindən 55,82 manat, orta aylıq əmək haqqı 71,40 manat az olan balıqçılıq, balıq yetişdirməsi üzrə 51,03 manat; orta aylıq əmək haqqı 52,85 manat az olan təhsil üzrə 26,59 manat; orta aylıq əmək haqqı 74,05 manat az olan səhiyyə və sosial xidmət üzrə 54,61 manat artdığı halda, orta aylıq əmək haqqı ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqından 366,75 manat çox olan mədənçıxarma sənaye sahəsində yaşa görə əmək pensiyası 516,95 manat, orta aylıq əmək haqqı 115,40 manat çox olan tikinti üzrə 192-64 manat; orta aylıq əmək haqqı 154,20 manat çox olan maliyyə fəaliyyəti üzrə 243,17 manat; orta aylıq əmək haqqı 139,65 manat çox olan daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və istehlakçılara xidmət göstərilməsi üzrə orta aylıq pensiyanın məbləği 223-39 manat azalır.

Göründüyü kimi, qanuna edilən dəyişiklik və əlavələr mahiyyət etibarını ilə, bir tərəfdən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 30 avqust tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planınının 2,9-cu bəndində “yeni sığorta-pensiya sistemi fəaliyyətə başladıqdan əvvəl və sonra pensiyaya çıxmış şəxslərin pensiya məbləğləri arasındakı əvvəlki pensiya sisteminin yaratmış olduğu fərqlərin aradan qaldırılması”nı təmin etmir və digər tərəfdən də 2010-cu il yanvar ayının 1-dən edilən əlavələr və dəyişikliklərin əvvəllər yaşa görə əmək pensiyası təyin edilmiş şəxslərə aid edilməməsi, əslində respublikamızda eyni şərtlərlə və vəziyyətdə yaşa görə əmək pensiyası alan pensiyaçıların arasında pensiyanın məbləğinə görə ciddi fərqlər yaradır və onların təbəqələşməsinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində göstərilir ki, “Dövlət, irqindən, milliyyətdən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquqi və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir, insan və vətəndaş hüquqlarını azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətinə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır”. Bu baxımdan, pensiya hesablanması üzrə qəbul edilmiş dəyişikliklərin, yalnız 2010-cu il yanvar ayının 1-dən sonra ilk dəfə pensiya təyin olunanlara şamil edilməsi, əslində yuxarıda göstərdiyimiz kimi eyni şərtlərlə və vəziyyətdə müxtəlif dövrlərdə pensiyaya çıxan şəxslərin pensiya məbləğləri arasında kəskin fərqlərin yaranmasına və nəticə etibarlı ilə onların hüquq bərabərliyinin pozulmasına səbəb olur.

Ümumiyyətlə, sığorta - pensiya sahəsində son illərdə aparılan islahatlar, əslində əvvəlki illərdə, digər sahələrdə məşğul olanlarla müqayisədə daha yüksək əmək haqqı alan və müvafiq surətdə sosial müdafiə fonduna daha çox vəsait keçirən elm sahəsində uzun müddət işləmiş və işləməkdə davam edən pensiyaçıların hüquq bərabərliyinə daha çox və ciddi təsir göstərmişdir. Deyilənləri əyani təsdiq etmək üçün müəllif özünü misal gətirir: “Hazırda mənim 75 yaşım, 50 ildən çox fasiləsiz iş stajım var. 26 il Dövlət Plan Komitəsinin Elmi-tədqiqat İqtisadiyyat İnstitutunda şöbə müdiri, elmi işlər üzrə direktor müavini, 4 ilə yaxın Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin ETİ-də direktor, 4 ilə yaxın İqtisadiyyat Nazirliyində “Sosial siyasət” şöbəsinin rəisi kimi o dövrün əmək haqqı yüksək olan vəzifələrdə və hazırda AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda “Həyat səviyyəsinin sosial-iqtisadi problemləri” şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyirəm, işlədiyim bütün dövrlərdə əhalinin sosial problemləri elmi fəaliyyətimin ana xəttini təşkil etmişdir.

Pensiya hesablanması üçün 2004-2009-cu illər üzrə institutdan aldığım əmək haqqı barəsində arayışın əsasında apardığım hesablamalara görə mənim pensiyamın məbləği:

- 2006-cı il yanvar ayının 1-dən tətbiq edilən metodla hesabladığımda 245 man. 91 qəpik;

- yeni metodla, ölkə üzrə 2004-2005-ci illərin orta illik əmək haqqına görə müəyyən edilmiş 170 manata əsasən hesabladığımda 175 man. 35 qəpik;

- mənim 2004-2005-ci illərdəki faktiki orta aylıq əmək haqqıma görə hesabladığımda 199 man 94 qəp. təşkil edir.

1996-cı ildən yaşa görə əmək pensiyasına çıxmışam və bu günə kimi sığorta-pensiya sahəsində aparılan islahatların nəticəsində pensiyamın məbləği xeyli dəyişmiş və 2010-cu il yanvar ayının 1-nə 108 manat 82 qəpik olmuşdur. Aldığım pensiyanın məbləği qeyd edilən metodlarla hesablanan pensiyanın məbləğindən, birinci halda 137 manat 09 qəpik və ya 2.3 dəfə, ikinci halda 66 man. 53 qəpik və ya 37,9 faiz, üçüncü halda 41 manat 12 qəp. və ya 45,5 faiz azdır.

Bismark modelindən faydalanan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, pensiyanın sığorta hissəsi, onun baza hissəsindən xeyli yüksəkdir. Lakin mənim həmin anda aldığım pensiyanın sığorta hissəsi (108,82-75=33,82 manat) baza hissəsindən (75 manatdan) 2.2 dəfə az olsa da, yeni qayda ilə hesabladığım pensiyanın sığorta hissəsi əksinə baza hissəsini birinci halda 2,3 dəfə, ikinci halda 33,8 faiz, üçüncü halda 66,6 faiz üstələyir. Qəribə də olsa, pensiyanın təyin olunmuş indiki baza hissəsi 2006-cı illə müqayisədə 3 dəfə artdığı halda, onun sığorta hissəsi, birinci halda 72,1 faiz, ikinci halda 1,1 faiz, üçüncü halda 25,8 faiz artmış olur.

Eyni şərtlərə və eyni vəziyyətə malik olan, lakin müxtəlif illərdə yaşa görə əmək pensiyasına çıxanların aylıq pensiya məbləğində yaranan fərqlər, əslində qəbul edilən qanunun və qanuna edilən əlavələrin və dəyişikliklərin əvvəllər pensiyaya çıxanlara şamil edilməməsi üzündən baş vermişdir. Ona görə də, 2006-cı il yanvar ayının 1-dən fəaliyyət göstərən “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 26-cı maddəsinin və Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 2008-ci il dekabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın 2,8 və 2,9-cu bəndlərinin gec də olsa, yerinə yetirilməsi pensiya təminatında hüquq bərabərliyini və sosial ədaləti müəyyən qədər təmin etmiş oldu.

Hadı müəllimin “Nedelya” qəzetinə verdiyi müsahibəsindəki üçüncü arqumentə – DSMF-in gəlir və imkanlarının artırılmasına gəldikdə göstərmək lazımdır ki, qanuna edilən bəzi əlavələr və dəyişikliklər məsələn, 7-ci maddədə 5 ilin 12 illə əvəz edilməsi, 2010-cu il yanvar ayının 1-dən başlayaraq pensiya çıxmaq yaş həddinin kişilər üzrə 2012-ci il yanvar ayının 1-dək, qadınlar üzrə 2016-cı il yanvar ayının 1-dək hər il altı ay artırılması; 8-ci maddədə 3 və 4 uşaq böyüdüb onları 8 yaşınadək tərbiyə etmiş qadınların azı 5 il sığorta stajı olduqda müvafiq olaraq 51-50 yaşına çatdıqda yaşa görə pensiya almaq hüququnun ləğv edilməsi və onun beş daha çox uşaq böyüdüb onları 8 yaşınadək tərbiyə etmiş və azı 10 il sığorta stajı olan qadınların 2010-2016-cı illər üçün müəyyən edilmiş yaş həddi hər uşağa görə 1 il azalmaqla yaşa görə əmək pensiyası almaq hüququ ilə əvəz edilməsi və s. bu kimi dəyişikliklər bir tərəfdən DSMF-nun gəlirlərinin və imkanlarının müəyyən dövrdə artırılmasına şərait yaratsa da, digər tərəfdən bu qaydaların yalnız 2010-cu il yanvarın 1-dən sonra pensiyaya çıxanlara şamil ediləcəyini nəzərə alsaq görürük ki, 2010-cu ilin yanvar ayının 1-dən əvvəl və sonrakı illərdə eyni şərtlərə malik olan qadınların sosial təminatında ciddi fərqlər yaradır. Belə çıxır ki, 2010-cu il yanvar ayının 1-nə kimi 3-4-5 uşağı böyüdüb 8 yaşınadək tərbiyə etmiş azı 5 il sığorta stajı olan qadınlar Qanuna edilən əlavələr və dəyişikliklər qüvvəyə mindiyi gündən sonra da əmək pensiyası almaq hüquqlarını itirmirlər, lakin 3-4 uşağı olan qadınlar 2010-cu ildən sonrakı illərdə əmək pensiyası üzrə müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda ümumi qaydada və azı 12 il sığorta stajı olduqda pensiya ala biləcəklər. Beş uşağı olan qadınlar isə azı 10 il sığorta stajı olmaqla, müəyyən edilmiş yaş həddi hər uşağa görə 1 il azaldılmaqla 2010-cu il

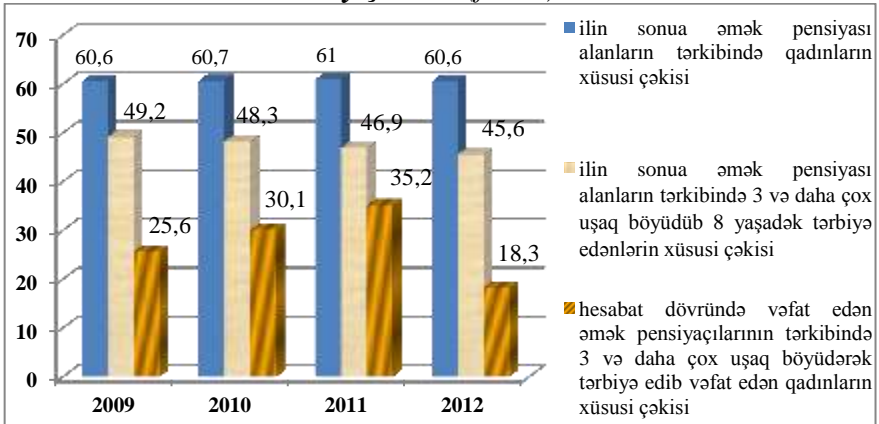
yanvarın 1-dən 2011-ci il yanvar ayının 1-dək 52 il 6 ay olduqda, sonrakı dövrdə yaş həddi hər il 6 ay artırılmaqla 2016-cı ildə 55 yaşa çatdıqdan sonra əmək pensiyası almaq hüququna malik olacaqdır, halbuki 2010-cu il yanvar ayının 1-dən əvvəlki qanunla yaş həddi 49 il olmuşdur.

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, Milli Məclisin Sosial Siyasət üzrə Komitəsinin uzun müddət sədri olan Hadı müəllim “Nedelya” qəzetinin jurnalisti Lətif Şamxalın çoxuşaqlı ailələrin sosial müdafiəsi haqqında qanunun qəbul edilməsinin zəruriliyi barədə bir neçə il bundan əvvəl verdiyi bəyanata münasibətini bildirərək qeyd edir ki, “bu məsələ çoxdan gündəlikdədir. Lakin sual olunur: Azərbaycanda doğumun artması bizə lazımdır mı?” və ya Hindistan və İrandan doğumun tənzimlənməsindən bəhs edərək sual verir ki, “bizim populistlər bizə nə təklif edirlər?” və cavab verir ki, “... keçən il 155 min uşaq doğulub, təbii artım 99,9 min nəfər və hazırda ölkə əhalisi 9 milyondur. Bundan artıq nə istəyirik? Əmək ehtiyatları bizdə onsuz da çoxdur”. Göründüyü kimi, Sosial Siyasət Komitəsinin sədrinin öz-özünə verdiyi suallar və gətirdiyi dəlillər çox qərribə səslənir və özü çoxuşaqlı ailə sahibi olan millət vəkilinin çıxış yolunu “ailədə çoxuşaqlılığın həvəsləndirilməməsi”ndə görməsi daha çox qərribə səslənir. Sosial Siyasət Komitəsinin sədri Hadı müəllimin ölkəmizdə demoqrafiya proseslərində baş verən dəyişikliklərə münasibəti, əslində ölkə Prezidentinin mülahizələri ilə təzad təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında yekun nitqində ölkəmizdə demoqrafiya proseslərindəki dəyişikliklərdən qürurla danışaraq göstərdi ki, “... Mən çox şadam ki, Azərbaycanda demoqrafiya məsələləri ilə bağlı heç bir problem yoxdur. ... bizim əhali artır və yaxşı templərlə artır. Biz çalışırıq və çalışmalıyıq ki, bu artım davam etsin sürətlənsin. Mən əminəm ki, gələcəkdə Azərbaycanda iqtisadi və

sosial vəziyyət daha da yaxşılaşdıqca əhalinin sayı da sürətlə artacaqdır”⁸⁹.

“Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan 3 və 4 uşaq böyüdüb 8 yaşınadək tərbiyə etmiş qadınların azı 5 il sığorta stajı olduqda, müvafiq olaraq 51 və 50 yaşına çatdıqda pensiya almaq hüquqlarının ləğv edilməsinin sonrakı illərdə DSMF-in gəlir və imkanlarının artırılmasına təsirinin təhlili aşağıdakı nəticələri çıxartmağa imkan verir.

Qrafik 4.2.1. Əmək pensiyası alanların tərkibində qadınların, pensiyaçı qadınların tərkibində üç və daha çox uşaq böyüdüb 8 yaşadək tərbiyə edən qadınların və vəfat edən əmək pensiyaçıların tərkibində üç və daha çox uşaq böyüdüb 8 yaşadək tərbiyə edib vəfat edənlərin xüsusi çəkirlərinin dəyişməsi (faizlə)

Üç və daha çox uşaq böyüdüb 8 yaşadək tərbiyə etmiş pensiyaçı qadınların sayında və dinamikasında baş verən dəyişiklikləri xarakterizə edən 4.2.5 sayılı cədvələ nəzər salsaq görərik ki, qanuna dəyişiklik edildikdən sonrakı illərdə onların sayı 2009-cu illə müqayisədə 2010-cu ildə 11237 nəfər və ya 2,9 faiz bəndi, 2010-cu ilə nisbətən 2011-ci ildə 13738 nəfər və ya 3,6 faiz

⁸⁹ Xalq qəzeti: 19 yanvar 2010-cu il.

bəndi, 2011-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə 13023 nəfər və ya 8,6 faiz bəndi, onların tərkibində işləyənlərin xüsusi çəkisi isə 8,1 faizdən 7,5 faizə qədər azalmışdır.

Əgər 3 və 4 uşaq böyüdüb 8 yaşadək tərbiyə edən qadınların pensiyaya çıxmasına doğrudan da sosial müdafiə fonduna qənaət edilməsi məqsədilə xitam verilmişdisə, onda qeyd edilən dövrdə 3 və daha çox uşaq böyüdüb 8 yaşınadək tərbiyə edən pensiyaçıların sayının azaldığı və ölənlərin artdığı bir şəraitdə onların istər aylıq pensiya fondunun, istərsə də bir nəfərə görə pensiya məbləğinin sürətlə artmasına nə qiymət vermək olar?

Qanuna edilən dəyişikliklərin sonrakı illərdə pensiyaçı qadınların quruluşunda baş verən dəyişikliklərin dəyişilməsini xarakterizə edən 4.2.1. qrafikə nəzər salsaq görürük ki, əmək pensiyası alan bütün pensiyaçıların tərkibində qadınların xüsusi çəkisinin, demək olar ki, sabit – 60 faiz səviyyəsində qaldığı, pensiyaçı qadınların tərkibində üç və daha çox uşaq böyüdüb 8 yaşadək tərbiyə etmiş qadınların xüsusi çəkisinin 2009-cu ildəki 72,2 faizdən 2012-ci ildə 45,6 faizə qədər azaldığı və vəfat edən əmək pensiyalarının tərkibində üç və daha çox uşaq böyüdüb 8 yaşadək tərbiyə edən qadınların xüsusi çəkisinin 2009-cu ildəki 25,6 faizdən 2011-ci ildə 35,2 faizə qədər artdığı bir şəraitdə onların aylıq pensiya fondunun (bax: 4.2.5 sayılı cədvəl) 2008-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 12134.4 min manat və ya 37,3 faiz, bir nəfərin orta aylıq pensiya məbləğinin 83-53 manatdan 127-03 manata qədər və ya 52,1 faiz artması göstərir ki, 3 və 4 uşaq böyüdüb 8 yaşadək tərbiyə edən qadınların güzəştli pensiyaya çıxmasına xitam verilməsi heç də DSMF-in gəlir və imkanlarının artırılmasına yönəldilməmişdir.

Aparılan hesablamalar göstərir ki, 2010-cu ildə 3 və daha çox uşaq böyüdüb 8 yaşadək tərbiyə edən pensiyaçı qadınların sayını azaltmadan, bir nəfərə görə pensiyanın orta aylıq məbləğini 2009-cu ildəki 83-53 manatdan 90 manata qədər və ya 7,8 faiz artırmaqla 2010-cu ildə faktiki ödənilən aylıq pensiya fonduna (35513,3 min manat : 90 manat) 394,6 min nəfər 3 və daha çox uşaq böyüdüb 8 yaşadək tərbiyə etmiş qadına pensiya təyin etmək

olardı ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 2010-cu ildə əlavə 4,6 min nəfər qadına pensiya təyin edilməsi deməkdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, DSMF-in gəlir və maliyyə imkanlarının artırılmasında məşğul əhalinin sosial sığortaya daha çox cəlb edilməsi və SMF-in vəsaitindən təyinatına görə düzgün istifadə edilməsi əhəmiyyətli rol oynayır.

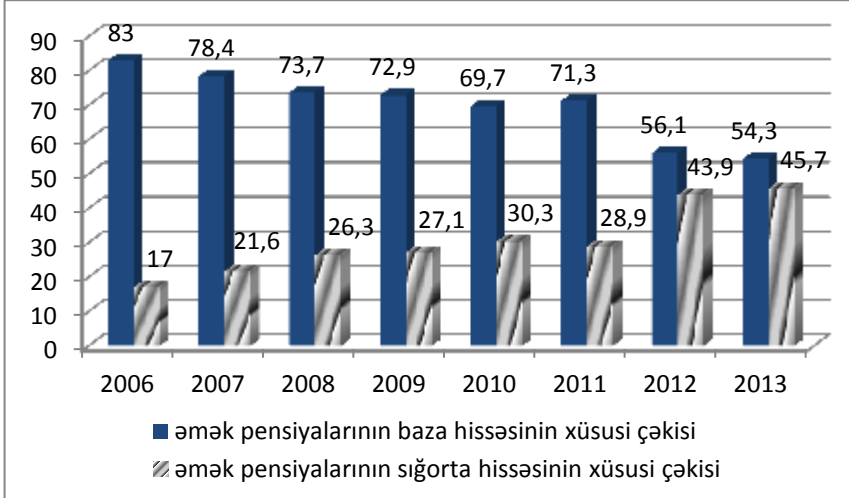
Cədvəl 4.2.5. Üç və daha çox uşaq böyüdüb 8 yaşadək tərbiyə etmiş pensiyaçı qadınların ilin axırına sayı və dinamikası, %

	2009	2010	2011	2012	əvvəlki ilə nisbətən		
					2010-cu ildə	2011-ci ildə	2012-ci ildə
1. Sayı, nəfər	389919	378682	364944	351921	97,1	96,4	96,4
onlardan: işləyənlər	31636	30957	27621	26328	97,9	89,2	95,3
xüsusi çəkisi	8,1	8,2	7,5	7,5	x	x	x
2. Əmək pensiyası alan qadınların tərkibində xüsusi çəkisi	49,2	48,3	46,9	45,6	x	x	x
3. Hesabat dövründə:							
- pensiya təyin olunan pensiyaçılar	25081	296 ^{x)}	49 ^{x)}	51 ^{x)}	1,2	16,6	1-4,1
- vəfat edənlər	10277	11498	14092	7600	111,4	122,6	53,9
4. Aylıq pensiya, min manat, o cümlədən							
	32571,2	35513,3	45181,8	44705,6	1090	127,2	97,6
1 nəfərə, manat	83,33	93,78	123,80	127,03	112,3	132,0	102,6

^{x)} 5 və daha çox uşaq böyüdüb 8 yaşınadək tərbiyə etmiş və azı 10 il sığorta stajı olan qadımlardır.

“Azərbaycan Respublikası DSMF-in 2010-cu il büdcəsi haqqında” yarıvarın 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Qanununa görə əmək pensiyalarının ödənilməsinə 1633,9 mln manat vəsait sərf edilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da büdcə gəlirlərinin 69,5 faizini və büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi olan “məcburi dövlət sosial sığorta haqları” üzrə toplanması nəzərdə tutulan vəsaitdən (1.221,0 mln manatdan) 412.8 mln manat çox idi. Əmək pensiyalarının ödənilməsinə sərf edilməsi nəzərdə tutulan vəsaitin 69,7 faizi (1138.9 milyon manatı) əmək pensiyalarının baza hissəsinin, 30,3 faizi isə (495,0 milyon manatı) sığorta hissəsinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 1.0.11. sayılı maddəsinə görə “Əmək pensiyalarının baza hissəsi – əmək pensiyalarının birinci pilləsi olmaqla, əmək pensiyaçıların sosial müdafiəsinin dövlət təminatıdır”. Deməli, əmək pensiyalarının baza hissəsi, əslində pensiyaçıların sosial müdafiəsinin dövlət təminatı olduğuna görə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına ödənilməlidir. Halbuki DSMF-in 2006-2010-cu illər üçün təsdiq olunmuş gəlirlərinin və xərclərinin quruluşunu və dinamikasını xarakterizə edən 4.2.6. sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, 2010-cu ildə dövlət büdcəsindən ayrılması (transfert edilməsi) nəzərdə tutulan vəsait (533,7 mln manat) DSMF-un büdcəsində ödənilməsi nəzərdə tutulan əmək pensiyalarının baza hissəsinin (1138,9 milyon manatın) yalnız 46,9 faizini təşkil edir və belə çıxır ki, baza hissəsinin 53,1 faizi məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına təmin edilir. Deməli, “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 1.0.11-ci maddəsinə uyğun olaraq, əmək pensiyalarının baza hissəsinin tam dövlət büdcəsindən ayırmalar (transfert) hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulsaydı, əmək pensiyalarının sığorta hissəsinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan vəsaiti 605,2 milyon manat və ya 2,2 dəfə, əmək pensiyalarının ödənilməsinə sərf edilməsi nəzərdə tutulan ümumi vəsaiti isə 37 faiz artırmaq olardı.

Qrafik 4.2.2. Bütçə xərclərində nəzərdə tutulan əmək pensiyalarının tərkibinə görə quruluşu (yekuna görə faizlə)

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə, əmək pensiyalarının quruluşunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdi. Dəyişiklikləri xarakterizə edən 4.2.2 sayılı qrafikə nəzər salsaq görərik ki, əmək pensiyalarının tərkibində onun baza hissəsinə ayrılan vəsaitin xüsusi çəkisi ilbəil azalaraq 2006-cı ildəki 83 faizdən 2010-cu ildə 69,7 faizə, 2010-cu ildə 34,3 faizə qədər azalmış, sığorta hissəsinin xüsusi çəkisi isə əksinə, qeyd edilən illərdə müvafiq olaraq 13,3 və 28,7 faiz bəndi artaraq 2013-cü ildə 45,7 faiz olmuşdur.

Əmək pensiyalarının baza hissəsi ilə müqayisədə son illərdə sığorta hissəsinin artmasına baxmayaraq, onun baza hissəsi sığorta hissəsini 2010-cu ildə 2,3 dəfə, 2013-cü ildə isə 20 faiz üstələmişdir. Lakin baza-sığorta-yığım-pensiya modelinə üstünlük verən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əslində sığorta hissə baza hissədən, ölkəmizdəki bəzi pensiyaçıların pensiyalarının baza və sığorta hissəsi arasındakı nisbət kimi, daha yüksək olmalıdır.

DSMF-in gəlir və imkanlarının artırılması baxımından bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Yuxarıda Qanuna edilən əlavə və

dəyişikliklərin DSMF-in gəlir və imkanlarının artırılmasına “yalnız müəyyən dövrdə təsir göstərəcəyi” təsadüfən qeyd edilməmişdi. Çünki, mövcud materialların təhlili göstərir ki, Qanuna edilən əlavə və dəyişikliklərin bir o qədər də təsir göstərmədiyi yüksək pensiya alanların sayı son illərdə xeyli artmış və yaxın gələcəkdə də xeyli artması gözlənilir. 2006-cı illə müqayisədə 2008-ci ildə bütün yaşa görə əmək pensiyası alan pensiyaçıların sayı 6,7 faiz artdığı halda, yüksək pensiya alan mülki aviasiya uçuş və uçuş-sınaq heyətində işləyənlərin, millət vəkillərinin, hakimlərin, prokurorluq işçilərinin, MSK üzvlərinin və Ombudsmanın, dövlət qulluqçusu pensiyası alanların sayı 1188 nəfər və ya 18,7 faiz artmış, minimum məbləğdə pensiya alanların sayı dəyişməmişdir. 1188 nəfərin orta aylıq pensiyasının məbləği, əslində 17458 nəfər minimum məbləğdə pensiya alan pensiyaçıların orta aylıq pensiyasına bərabərdir. Belə çıxır ki, DSMF-un gəlir və imkanları, məhz pensiyası aşağı olanların sayının azalması hesabına artırılacaqdır.

Aparığımız hesablamalar göstərir ki, DSMF-in büdcə gəlirlərindən düzgün və səmərəli istifadə etməklə əlavə maliyyə vəsaiti əldə etmək olar (Cədvəl 4.2.6). Fondun adından görüldüyü kimi, o dövlət təşkilatıdır. Lakin digər dövlət təşkilatlarından fərqli olaraq DSMF-in mərkəzi aparatının və onun yerli orqanlarının saxlanılması xərcləri məhz Fondun hesabına təmin edilir. DSMF-in 2010-cu il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq “DSMF-in mərkəzi aparatının və onun yerli orqanlarının saxlanılmasına” 19 milyon manat xərclənməsi nəzərdə tutulmuş və 2006-cı illə müqayisədə 2,2 dəfə artmışdır.

Əslində DSMF dövlət təşkilatı kimi dövlət büdcəsindən maliyyələşməlidir. Belə çıxır ki, DSMF-in əməkdaşları dövlət qulluqçusu kateqoriyasına aid edilmir və nəticə etibarilə gələcəkdə də pensiya çıxarkən dövlət qulluqçusu pensiyası ala bilməzlər.

Cədvəl 4.2.6. DSMF-in 2009-2013-cü illər üçün təsdiq olunmuş büdcə gəlirlərinin və xərclərinin quruluşu və dinamikası

	2009		2010		2011		2012		2013		əvvəlki ilə nisbətən, faiz			
	məbləğ, mln. manat	yekuna görə, %-lə	məbləğ, mln. manat	yekuna görə, %-lə	məbləğ, mln. manat	yekuna görə, %-lə	məbləğ, mln. manat	yekuna görə, %-lə	məbləğ, mln. manat	yekuna görə, %-lə	2010-cu ildə	2011-ci ildə	2012-ci ildə	2013-cü ildə
Gəlirlərin cəmi o cümlədən:	1775,5	100,0	1757,2	100,0	1970,5	100,0	2454,3	100,0	2632,7	100,0	99,0	112,1	124,6	107,3
- məcburi dövlət sosial sığorta haqları	1278,0	72,0	1221,0	69,5	1277,0	64,8	1407,5	57,4	1550,2	58,9	95,5	104,6	110,2	110,1
- sair gəlirlər	2,5	0,1	2,5	0,1	2,5	0,1	2,5	0,1	5,5	0,2	100,0	100,0	100,0	220,0
- dövlət büdcəsindən ayırmalar	495,0	27,9	533,7	30,4	691,0	35,1	1044,3	42,5	1077,0	40,9	107,8	129,5	151,1	103,1
Xərclər, cəmi o cümlədən	1775,5	100,0	1757,2	100,0	1970,5	100,0	2454,3	100,0	2632,7	100,0	99,0	112,1	124,6	107,3
- əmək pensiyalarının ödənilməsinə, cəmi	1660,0	93,5	1633,9	93,0	1852,4	94,0	2322,5	94,6	2500,3	95,0	98,4	113,4	125,4	107,7
onlardan əmək pensiyalarının:														
- baza hissəsinə	1210,0	68,2	1138,9	64,8	1317,1	66,8	1302,2	53,0	1358,5	51,6	94,1	115,7	98,9	104,3
- sığorta hissəsinə	450,0	25,3	495,0	28,2	535,3	27,2	1020,3	41,6	1141,8	43,4	110,0	108,2	190,6	111,9

Bundan başqa pensiya və müavinətlərin əhaliyə çatdırılması və bank əməliyyatlarının aparılması üzrə xidmət haqqına 19 milyon manat, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyasının idman cəmiyyətlərinə məxsus idman qurğularının qismən saxlanılmasına (işçilərin əmək haqqının ödənilməsinə) 1 milyon 508 min manat, Həmkarlar İttifaqlarının texniki və əməyin hüquqi müfəttişliyini, etimadlı həkimlərin sağlamlaşdırma işi ilə məşğul olan təlimatçıların saxlanılmasına 800 min manat, məşğulluq tədbirlərinin həyata keçirilməsinə və məşğulluq orqanlarının saxlanılmasına 10 milyon 663 min manat, miqrasiya idarəsinin saxlanılmasına 115 min 600 manat, əhalinin sosial müdafiəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə və əlillərin sosial müdafiəsi orqanlarının saxlanılmasına 3,780 mln manat, Beynəlxalq Təşkilatlara üzvlük haqlarının ödənilməsinə və digər tədbirlərə 3630,6 min manat vəsait xərclənməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, təyinatına görə istifadə edilməyən bu vəsaitlər əslində 40 min nəfərdən çox pensiyaçının illik pensiyasının baza hissəsinə bərabərdir.

Oxucuların diqqətini sosial ədalətlə bağlı DSMF-in keçmiş sədri S.Müslümovun çıxışında etdiyi bir müqayisəyə cəlb etmək istərdim: "...40 il müəllim işləmiş insan 75 manat alır, ancaq 10-15 il hansısa daş karxanasının sahibi 2004-2005-ci illər üçün böyük məbləğ qoyur və pensiyaya çıxanda 2000, yaxud 3000 pensiya alır". Çox qəribədir, 40 il müəllim işləyən insanın həmin illərdəki əmək haqqının müasirləşmə əmsalları vaxtlı-vaxtında düzgün müəyyən edilsəydi, 2009-2015-ci illər üçün sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramında 2006-cı il yanvarın 1-dən əvvəlki dövrdə qazanılmış pensiya hüquqlarının yeni əmək pensiyaçıları sisteminə daha çox inteqrasiyası və nəzərdə tutulan digər tədbirlər vaxtında yerinə yetirilsəydi və nəticə etibarilə müəllimin pensiyası 2006-cı il 1 yanvardan tətbiq edilən metodla hesablınsaydı, onun pensiyası ən azı 120 manat olardı. Görəsən, 40 il müəllim işləmiş insanla, heç yerdə bir il də işləməmiş insanın eyni məbləğdə pensiya almasına necə baxır. O, 50 ildən çox yüksək maaş alıb nisbətən DSMF-ə daha çox vəsait keçirən elmi

işçi ilə 5 il deputat olan pensiyaçının pensiya məbləğini müqayisə etsə, daha yaxşı olardı. Qəribə də olsa 50 ildən çox iş stajı olan elmi işçinin aylıq pensiyası millət vəkillərinin orta aylıq pensiyasından 12 dəfə, hakimlərininkindən 9,7 dəfə, prokurorluq işçilərininkindən 1,4 dəfə, dövlət qulluqçularının pensiyasından 3,1 dəfə və s. azdır. Halbuki, bu qədər böyük fərq Konstitusiyanın 25-ci maddəsində, eləcə də Əmək Məcəlləsinin 16-cı maddəsində qulluq mövqeyinə görə hər hansı ayrı-seçkiliyə yol verilməsi, həmin amil zəminində bilavasitə və dolayısı ilə imtiyazların və güzəştlərin müəyyən edilməsi, habelə hüquqlarının məhdudlaşdırılması qəti qadağan edilməsi müddəası ilə təzad təşkil edir.

V FƏSİL. Əhalinin içməli su ilə təmin edilməsinin müasir vəziyyəti və qiymətləndirilməsi

5.1. İçməli suyun mahiyyəti, onun insanların sağlamlığına və əmək fəallığına təsiri

“Biz sudan yaratdıq bütün canlıları”
Qurani-Kərim

Əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasında, yaşayış keyfiyyətinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynayan içməli su – rəngsiz, iysiz, uzunmüddətli istifadəyə yararlı və insan sağlamlığına ziyan vuran qarışıqların olmadığı sudur. O, təkcə bakterioloji cəhətdən təmiz və insan üçün təhlükəli maddələrdən uzaq olmağı ilə deyil, həmçinin, müəyyən elektrolitlərə, mikroelementlərə, faydalı minerallara və digər fiziki-kimyəvi tərkibə malik olmağı ilə də seçilir. Bu maddələr suda, yeməyə nisbətən daha tez həzm olunurlar.

İçməli su və ona baxışlar bir sıra iqtisadi, sosial və ekoloji amillərdən asılı olaraq müxtəlifdir və fərqli şəkildə xarakterizə olunur. Xüsusilə, iqtisadi cəhətdən: sudan istifadə imkanlarının olması, onun daimi, fasilələrlə, həftədə bir neçə gün və ya ümumiyyətlə verilməməsi, suyun təzyiqinin aşağı olması, onun ev daxilindəki su kəməmindən və ya həyətlərdəki ümumi kran və artezian quyularından, bulaq və çaylardan, xüsusi çənlərdən götürülməsi, su maşınları ilə satılan sulardan, yaxud ticarət şəbəkələrindən satın alınmış qablaşdırılmış sulardan istifadə edilməsi, suyun süzülən və ya duruldukan kanal, çay, göl, arx və digər təbii mənbələrdən əldə edilməsi, sutkada neçə litr su işlədilməsi, hansı məsafədən daşınması, suyun təmiz və ya təmizlənməsinə ehtiyacın olması, evlərdə yalnız filtr və süzgülərdə duruldukan və ya qaynadılan sudan istifadə, onun keyfiyyəti; kimyəvi xassələri: rəngi, bulanıqlığı, iyi, dadı, fiziki xassələri: sıxlığı, xüsusi istilik tutumu, onda həll olunmuş qaz və duzların miqdarı, pH göstəricisi; eləcə də sosial cəhətdən: sudan

istifadə edilməsinə sərf olunan xərclər və ödənişlər, ödənişlərin su sayğaclarına, normativlərə və ya bununla bağlı xidmət sahəsində çalışan işçilərlə razılaşmaya əsasən aparılması, imtiyazlı və ya güzəştli ödənişlər, təbii mənbələrdən istifadə ilə əlaqədar və ya digər səbəblərdən, ümumiyyətlə ödənişin edilməməsi, su verilməsi ilə bağlı texniki qəzaların tezliyinin qiymətləndirilməsi; həmçinin ekoloji amil kimi su mənbələrinin mühafizəsinə nəzarət, kanalizasiya sisteminin vəziyyəti, ətraf mühitin çirkab sularla çirkləndirilmə səviyyəsi və əhalinin yaşayış şəraitinə təsir edən digər göstəricilərlə xarakterizə olunur.

Su əldə etmək imkanının olması insanların əldə etdikləri hüquqlardan biridir. Sudan ev təsərrüfatı və ya ailə çərçivəsində və istehsalatda istifadə insan inkişafının iki əsas istiqaməti hesab edilir. Lakin inkişaf etmiş müasir cəmiyyətdə suyun, xüsusilə içməli təmiz suyun əldə edilməsi çətin problemlərdən birinə çevrilmişdir. Bir çox hallarda qlobal səviyyədə suyun çatışmaması onun fiziki çatışmaması ilə eyniləşdirilir. Əslində dünya əlində su çatışmaması probleminin kökləri dərin və onun həlli ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət orqanlarının məsələyə yanaşmalarından, gəlirlərinə görə əhalinin təbəqələşməsindən, yoxsulluqdan xeyli asılıdır. Bu amillər əslində su ehtiyatlarının idarə edilməsinə və əhalinin su ilə təmin olunmasına birbaşa təsir göstərərək problemin vaxtında həll olunmasını ya asanlaşdırır, ya da çətinləşdirir.

Su ilə təminat insan həyatının ən zəruri amillərindəndir. Lakin mövcud məlumatların təhlili göstərir ki, cəmiyyətin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi indiki dövrdə, dünya əhalisinin 1 milyardan çoxu bu imkandan məhrumdur. 2080-ci ilə qədər iqlimin dəyişməsi ilə əlaqədar ildə adambaşına düşən suyun miqdarının son həddinin 1000 m³ hesab ediləcəyini nəzərə alsaq, həmin dövrdə sudan məhrum olanların sayı 1,8 mlrd. nəfərə çatacaqdır. UNİCEF-in bəyanatına görə, 2030-cu ildə dünya əhalisinin yarısından çoxu içməli suyun çatışmadığı ərazilərdə yaşayacaq⁹⁰. Təsədüfi deyil ki, bu gün əhalinin həyat səviyyəsini,

---

⁹⁰ UNİCEF-in Ümumdünya Su Resursları Günü ilə əlaqədar yaydığı bəyanatı. <http://www.anspress.com/> Çel raz 2008, s.45, 111.

xüsusi ilə onun sağlam yaşamasını təmin edən içməli su və onunla bağlı məsələlərin həlli hər bir ölkənin rəhbərini, eləcə də alim və mütəxəssislərini düşündürən və narahat edən vacib problemlərdən biri olmuşdur.

İçməli suyun keyfiyyəti və təchizatı ötən əsrin sonlarından dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Başlanğıcını, demək olar ki, 1978-ci ildə Qazaxıstanın Alma-Ata şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransdan götürən keyfiyyətli içməli su problemi, sonrakı dövrlərdə daha da qloballaşaraq BMT-nin Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə (MİM-ə) daxil edilmişdir. İnkişaf Məqsədlərinin 29-cu hədəfi məhz əhalinin içməli su ilə təchiz edilməsinə həsr olunmuşdur. Belə ki, bu gün təmiz içməli su hər kəs üçün əlçatan deyil, ya da bahalı resursdur. Araşdırmalar göstərir ki, dünyada hər 6 insandan biri içməli su çatışmazlığından əziyyət çəkir və yer kürəsində təxminən 1,2 milyard insan bu təbii sərvətdən istifadəni özü üçün bahalı hesab edir.

Nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar əhalinin içməli su və kanalizasiya sistemi ilə təmin olunması, həmçinin həyətəyənı sahələrin texniki su ilə suvarılmasının təchiz edilməsi, eləcə də çay, göl, dəniz və okeanların çirklənməsi üzündən canlıların tələfatının qarşısının alınması və digər, bu kimi qlobal ekoloji problemlərin araşdırılması məsələsini hər bir ölkənin xüsusi öhdəlik kimi qəbul etməsini zəruri hesab edirlər. BMT Baş Assambleyası hələ 2000-ci il dekabr Qətnaməsi ilə dünya ölkələrini su ehtiyatlarından və təmiz sudan məqsədyönlü istifadəyə, təmiz suları çirkləndirən mənbələrin azaldılmasına nail olmağa çağırırdı. 2003-cü ilin dekabr ayında adı çəkilən qurum 2005-2015-ci illəri “Su həyat üçün” Beynəlxalq Onillik Fəaliyyət İli elan etmişdir və hər il mart ayının 22-si Beynəlxalq Su Ehtiyatları günü kimi qeyd edilir⁹¹.

MİM-in “Ətraf mühitin davamlılığını təmin etmək” adlı 10-cu hədəfində 2015-ci ilə kimi müntəzəm təmiz içməli su əldə etmək imkanı olmayan əhalinin sayının yarıyadək azaldılması

---

⁹¹ www.ict.az/index.

nəzərdə tutulur. Məlumat üçün qeyd edək ki, metodoloji izahatlarda ətraf mühit dedikdə, insanın yaşayış şəraitinə və keyfiyyətinə təsir göstərən hava, su, torpaq, yerin təki, heyvanat və bitki aləmi kimi komponentlərin məcmusu⁹² başa düşülür. BMT-nin 2009-cu ildə qəbul etdiyi Bəyannaməyə görə 2004-cü ildə dünyanın yalnız 4 - Andorra, Çin, Monako, Tuvalu ölkələrinin bütün əhalisi keyfiyyətli su mənbələrindən davamlı şəkildə istifadə imkanına malik olmuşdur⁹³. Həmin beynəlxalq qurumun hesablamalarına görə 2,5 mlyd. dünya əhalisinin hələ də keyfiyyətli suya çıxışı yoxdur⁹⁴.

Azərbaycan Respublikasının da qarşısına qoyduğu MİM-in 30-cu hədəfində təkmilləşdirilmiş su mənbəyindən davamlı istifadə imkanı olan şəhər və kənd əhalisinin kəmərlə vasitəsilə suyun fasiləsiz təchiz olunması ilə yanaşı, onun sağlamlıq üçün standartlara cavab verməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

1999-cu ildə qəbul edilmiş "Su təchizatı və tullantı suları haqqında" Qanunun 5-ci maddəsində istehlakçıların zəruri miqdarda su ilə təmin edilməsi ölkədə su təchizatının əsas prinsiplərindən biri kimi, 12-ci maddəsində isə istehlakçıların zəruri həcmdə içməli su ilə təchiz edilməsi su təsərrüfatı müəssisələrinin əsas vəzifələrindən bir kimi qeyd edilmişdir. Qanunun 20-ci maddəsində göstərilir ki, hətta su qıtlığı qaçılmaz olduqda belə, su təchizatı müəssisəsi istehlakçıları ən müxtəlif üsullarla (məsələn, su daşıyan maşınların köməkliyi ilə) tələb olunan miqdarda içməli su ilə təmin etməlidir. Nəhayət, qanunun 20-ci maddəsinə görə müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq təchizatçıdan zəruri həcmdə içməli su alınmasını tələb etmək istehlakçıların əsas hüquqlarından biridir. Qeyd edək ki, "2008-

---

⁹² www.stat.gov.az Metodoloji izahlar.

⁹³ Доклад о развитии человека 2006. Что кроется за нехваткой воды: власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов/Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь мир», 2006, 440 стр., стр.287.

⁹⁴ DST və UNİSEF-in su təchizatı və sanitariya sektorunun monitorinqi üzrə birgə proqramı "Progress on drinking water and sanitation: special focus on sanitation" (2008), p.2

2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı'nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında 2011-2015-ci illər üçün "Təmiz sudan istifadə imkanlarının monitorinqinin təkmilləşdirilməsi" məsələsi də qoyulmuşdur (5.2.6 bənd)⁹⁵.

Dünyanın nüfuzlu təşkilatları problemin həlli yollarının araşdırılması və aradan qaldırılması üçün bir sıra yüksək texnoloji layihələr həyata keçirir. Layihələrin əksəriyyəti içməli suyun təmizlənməsi məqsədlərinə xidmət edir. Aşağıda göstərilən yeni layihələr, qlobal problemlərlə mübarizə aparmağa kömək üçün alimlərə dəstək olan World Community Grid (Dünya İcmaları Şəbəkəsi) təşkilatının təşəbbüsü ilə həyata keçirilir:

1. Layihələrdən biri insan və təbiətin qlobal şirin su ehtiyatları ilə qarşılıqlı əlaqəsini simulyasiya etmək məqsədi daşıyır. Yəni, burada əsas məsələ, bir tərəfdən insanların, heyvan və bitkilərin suya olan tələbatını ödəmək, digər tərəfdən isə bu dəyərli resursa qənaət etməkdir.

2. Digər layihə "Computing For Clean Water" ("Təmiz su üçün hesablamalar") adlanır və burada məqsəd təbii sərvətə minimum xərc sərf etmək və suyu süzgəcdən keçirərkən maksimum effektiv nail olmaq üçün elmi hesablamaların aparılmasıdır. Burada suyun şirənləşdirilməsi üçün maksimum effektiv və ucuz başa gələn modelin yaradılması nəzərdə tutulur.

3. Növbəti layihə isə istiliyin qlobal artımı və yeni infeksiyaların yaranması şəraitində tələb olunan suyun müxtəlif xəstəliklər törədən parazitlərdən effektiv təmizlənməsi sisteminin yaradılması ilə əlaqədardır.

4. International Business Machines Corporation (Beynəlxalq Biznes Mexanizmi Şirkəti) həmçinin "The Nature Conservancy" ("Təbiəti Mühafizə") Fondu ilə birgə "Rivers for Tomorrow" ("Sabahın çayları") layihəsi üzərində də işləyir.

---

⁹⁵ http://sei.az/upload/files/Water_subsidia_paper.pdf.

Layihənin məqsədi mövcud çaylar, onların ekosistemi, təhdidlər, üstünlükləri və s. ilə bağlı ətraflı məlumatların toplanmasıdır.

Sürətlə inkişaf edən texniki proseslərin, sənaye tullantılarının yerüstü və yeraltı su mənbələrini kimyəvi çirklənməyə məruz qoyduğu bir zamanda suyun həyat mənbəyi kimi əhəmiyyətini daha aydın dərk etmək olur. Normal halda insan orqanizmində suyun payı 70%-dən çox olduğundan, təsadüfi deyildir ki, fizioloqlar “insanı canlı su” adlandırırlar. Bu baxımdan suyun təmizliyini sağlamlıq üçün ən vacib amil saymaq olar. Orqanizmin hüceyrələrinə qida maddələri - vitaminlər, mineral duzlar su vasitəsilə ötürülür. İnsanın həyat fəaliyyəti nəticəsində yaranan tullantıları da orqanizmdən su çıxarır. Orqanizmin bütün sistemlərinin normal işi üçün insana gün ərzində minimum 1.5 litr su tələb olunur. İnsanın qəbul etdiyi bütün qidalar yalnız suda həll olunmuş şəkildə həzm edilə bilər. Odur ki, su insanların yaşayış keyfiyyətini sağlamlıq baxımından xarakterizə edən əsas amillərdən biri hesab olunur.

İçməli su çatışmazlığı ölkənin coğrafi mövqeyindən, iqlimindən, əhalisinin sayından, ümumi su balansının həcmindən, şirin su ehtiyatlarının mövcudluğundan və digər göstəricilərdən asılıdır. Hazırda dünyada içməli (şirin) su ehtiyatlarının həcmi 31 mlyd. km³ təşkil edir. Qafqazda mövcud olan 310 mlyd. m³ şirin sudan yalnız 29,7 mlyrd. m³-i ölkəmizin ərazisində yerləşir. Mütəxəssislərin apardığı müayinələr göstərir ki, yer kürəsində içməli suyun həcmi dəyişməz qaldığı halda belə, ona tələbat ildən-ildə artır. Hazırda mövcud su ehtiyatının 97,5 faizi şor və yalnız 2,5 faizi içməli sudan ibarətdir. Yer kürəsində ümumi su balansı dəyişmədiyi halda, son 50 ildə məişətdə istifadə edilən suyun həcmi 31, sənayedə 39, kənd təsərrüfatında isə 28 dəfə artmışdır. Əhalinin sayının sürətlə artmasına müvafiq olaraq məişətdə və sənayedə suya tələbatın artması və kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı qlobal su çatışmamasına gətirir ki, bu da özünü təmiz içməli suyun çatışmamasında və sürətlə çirklənməsində göstərir.

Odur ki, bu məsələlər dünya ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi, respublikamızda da dövlətin diqqət mərkəzindədir və

son illərdə nəzərəçarpan iri layihələr uğurla həyata keçirilmişdir. Məsələn, “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramları”nda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi şəhər və rayonların əksəriyyətində sosial sahədə müasir tələblərə cavab verən infrastrukturların yaradılmasına imkan vermişdir. Regionların infrastruktur modelinin modernləşdirilməsi yolu ilə əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi resurslardan kifayət qədər səmərəli istifadə edilməsi, nəticə etibarı ilə iqtisadiyyatın dinamik inkişafına, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinə və yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına nail olunması regionlar üzrə, istər 2004-2008-ci illər üçün, istərsə də 2009-2013-cü illər üçün nəzərdə tutulan hər iki Dövlət Proqramlarının ali məqsədi olmuşdur.

Bu istiqamətdə ölkəmizdə su ehtiyatlarının istifadəsi, monitorinqi və mühafizəsi qaydalarını müəyyən edən bir sıra qanun və sərəncamlar qəbul edilmişdir. 1997-ci il dekabrın 26-da Ulu Öndər H.Əliyevin imzası ilə təsdiq edilmiş Su Məcəlləsi (SM) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun “Əhalinin içməli su və məişət ehtiyacları üçün verilən su obyektləri” adlı 47-ci maddəsində göstərilir ki, “... əhalinin içməli su təchizatı, bir qayda olaraq, mərkəzləşdirilmiş su kəməri qurğuları vasitəsilə həyata keçirilir. Su kəməri olmadıqda əhalinin içməli su və məişət ehtiyaclarının ödənilməsi bilavasitə çayların, su quyularının, kəhrizlərin, bulaqların və digər su mənbələrinin suyundan yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilmiş sanitariya normalarına uyğun olaraq istifadə edilə bilər. Əhalinin içməli su və məişət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yaşayış yerləri üzrə istifadə edəcəyi təbii su mənbələri qanunvericiliyə uyğun olaraq, icra hakimiyyətinin razılığı ilə bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilir”⁹⁶. SM-in 48 və 60-cı maddələrində isə içməli sülardan başqa məqsədlər üçün istifadə edilməsini məhdudlaşdıran müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, “içməli sülardan, bir qayda olaraq, içməli su və məişət ehtiyacları ilə əlaqədar olmayan məqsədlər üçün

---

⁹⁶ Su Məcəlləsi, maddə 47. Azərbaycan Respublikasının 26 dekabr 1997-ci il tarixli, 418 sayılı Qanunu.

istifadə edilməsinə yol verilmir”⁹⁷. Eyni zamanda qanunla “kifayət qədər yerüstü su mənbələri olmayan və içməli yeraltı su ehtiyatları çox olan regionlarda həmin sulardan başqa məqsədlər üçün icra hakimiyyətinin razılığı ilə istifadə edilməsinə” icazə verilir.

SM əsnasında içməli su təchizatı və tullantı sularının axıdılması ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədləri ilə su ehtiyatları, su obyektləri, ondan istifadə və istifadəçilər barədə məlumatlar toplusu olan Dövlət Su Kadastrı da tərtib edilmişdir. Kadastrda ölkədə mövcud olan təbii su mənbələri və onlardan istifadənin bölgüsü tənzimlənilir. Son dövrdə respublikada su ehtiyatlarından istifadə edilməsi bazar iqtisadiyyatının ilk dövrünə nisbətən azalsa da, məişət-icmək məqsədləri üçün istehlak əksinə, artmışdır.

Cədvəl 5.1.1. Su ehtiyatlarından istifadə edilən suyun quruluşu və dinamikası⁹⁸

	istifadə edilən suyun həcmi				2002-2012-ci illərdə 1991-2001-ci illərə nisbətən fərq	
	1991-2001-ci illərdə		2002-2012-ci illərdə		milyon m ³	faizlə
	milyon m ³	orta illik, %	milyon m ³	orta illik, %		
su istehlakı	102380.3	100	87489.6	100	-14890.7	85.5
o cümlədən						
- məişət-icmək məqsədləri üçün	3820.3	3,7	4730.0	5,4	909.7	111.2
-istehsal ehtiyacları üçün	28112.7	27,5	22809.6	26.1	-5303.1	81.1
onlardan:						
icməli su	1471.8	5,2	575.3	2,5	-896.5	39.1

⁹⁷ Yəni orada, maddə 48 və 60.

⁹⁸ Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC-nin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

5.1.1. sayılı cədvələ nəzər salsaq görərik ki, 2002-2012-ci illərdə istehlak olunan suyun həcmi 1991-2001-ci illərlə müqayisədə 14,9 mlyrd. m³ və ya 14,5 faiz azaldığı halda, məişət-icmək məqsədləri üçün istifadə edilən suyun həcmi 0,9 mlyrd. m³ və ya 23,8 faiz artmışdır.

Nəticədə qeyd edilən dövrdə istehlak olunan suyun tərkibində məişət-icmək məqsədləri üçün istifadə edilən suyun xüsusi çəkisi 3,7 faizdən 5,4 faizə qədər artdığı halda, istehsal ehtiyatları üçün istehlak olunan suyun tərkibində içməli suyun xüsusi çəkisi 5,2 faizdən 2,5 faizə qədər azalmışdır. Qeyd edilən dövrdə istehsal sahəsində istifadə edilən içməli suyun 60,9 faiz bəndi azalması, bir tərəfdən son illərdə sənaye sahələrində, xüsusilə içməli sudan istifadə edən yeyinti sənaye məhsulları istehsalı edən müəssisələrin azalması ilə, digər tərəfdən də, təbii mənbələrdən götürülən suyun 1/3 hissəsinin nəql edilərkən itirilməsi ilə izah edilir.

AMEA-nın Coğrafiya İnstitutunun araşdırmalarına görə, hazırda respublikamızdakı şirin su ehtiyatlarının yalnız müəyyən hissəsindən istifadə olunur. Azərbaycanın ümumi su balansının həcmi 34-35 km³ təşkil edir ki, onun da 72 faizi (təqribən 27-28 km³) qonşu dövlətlərin ərazisində formalaşır. Ölkə ərazisində bərpa olunan suyun həcmi ölkədən kənara axan, yəni israf olunan su həcmindən 3 dəfə azdır. Hesablamalara görə, hazırda Azərbaycanda yerüstü su ehtiyatları 32,2 mlyrd. m³ təşkil edir və onun həcmi quraqlıq illərində 22,6 mlyrd. m³-ə qədər azalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqlim dəyişiklikləri və yağıntının az olması su çatışmazlığına təsir edən amillərdən biridir. Azərbaycanda adambaşına suyun həcminə görə su ehtiyatı adi və quraqlıq illərində, müvafiq olaraq, Gürcüstandan 7,7 və 8,3 dəfə, Ermənistandan 2,2 və 1,7 dəfə az olur. Quraqlıq ölkə hesab edilən Azərbaycanda təbii buxarlanma nəticəsində itirilən suyun həcmi yağmur-nəmişlikdən yaranan suyun həcmindən 2,7 dəfə çoxdur. İsti və quraqlıq dövründə su ehtiyatları 9 mlyrd. m³ azalır ki, bu da su ehtiyatlarının yalnız 1/3 hissəsindən istifadə edilməsinə imkan verir.

İstifadə edilən suyun sağlamlıq baxımından keyfiyyətə etibarlı olması və alıcılıq qabiliyyəti baxımından müvafiq qiymətə uyğun olması hər bir ölkədə qanunvericiliklə tənzimlənir. Respublikamızda fəaliyyət göstərən qanunvericiliyə əsasən, əhalinin içmək və məişət ehtiyaclarını ödəmək üçün, yalnız elə su obyektlərindən istifadə edilə bilər ki, bu obyektlərin suyunun keyfiyyəti müəyyən edilərkən sanitariya normalarına və dövlət standartlarına uyğun olsun⁹⁹. Qanunvericilikdə istehlakçılardan, sudan qənaətlə və su obyektlərindən səmərəli istifadə olunması suların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması tələb olunur. Əhalinin tələb olunan keyfiyyətdə su ilə təmin olunması su Məcəlləsinin 16-cı maddəsində qarşıya qoyulan prinsiplərdən biridir. Bu da təsadüfi deyildir. Belə ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatına görə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xəstəliklərin 80 faizi standartlara uyğun gəlməyən içməli sudan istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Bu gün 210 milyona yaxın insan su vasitəsilə keçən bu və ya digər yoluxucu xəstəliklərdən əziyyət çəkir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər il 200 min adam məhz bu yoluxucuların qurbanı olur. Hər il təxminən 1,8 mln. uşaq, xüsusən də 5 yaşadək uşaqlar keyfiyyətsiz suyun yaratdığı xəstəliklərdən, çirkli su və yararsız kanalizasiya üzündən yoluxucu xəstəliklərdən dünyasını dəyişir¹⁰⁰. BMT-nin uşaq təşkilatı UNICEF-in Ümumdünya Su Resursları Günü ilə əlaqədar yaydığı bəyanatında bildirilir ki, dünyada içməli sudan əziyyət çəkənlərin 71% qadınlar və uşaqlardır. İçməli su qıtlığına görə yaranmış infeksiyalar və əlverişsiz sanitariya-gigiyenik şərait səbəbindən hər gün dünyada 1,4 min uşaq dünyasını dəyişir¹⁰¹. UNICEF Azərbaycanda 1990-cı ildə doğulan hər 1000 uşaqdan 95-nin, 2011-ci ildə isə 45-nin 5 yaşa çatana qədər tələf olduğunu bildirir. Təşkilatın “2012-ci ildə dünyada uşaqların

---

⁹⁹ Su Məcəlləsi, maddə 47.

¹⁰⁰ Доклад о развитии человека 2006. Что кроется за нехваткой воды: власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов / Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь мир», 2006, стр. IV.

¹⁰¹ <http://www.anspress.com/> UNICEF-in Ümumdünya Su Resursları Günü ilə əlaqədar yaydığı bəyanatı

vəziyyəti” adlı ənənəvi illik hesabatının açıqlamasına görə son 20 ildə 5 yaşa qədər uşaqlar arasında ölüm 53 faiz azalmış və Azərbaycan 5 yaşadək uşaqlar arasında ölüm səviyyəsinə görə dünyada 200 ölkə arasında 61-ci yeri tutur. Hesabata əsasən, 2012-ci ildə Azərbaycan əhalisinin (9188 min nəfərin) 795 min nəfərini – 8,7 faizini 5 yaşadək uşaqlar təşkil etmişdir. Lakin 1990-2010-cu illərdə əhalinin orta illik artım sürəti 1,2 faiz olduğu halda, 2010-2030-cu illər üçün, edilən proqnozlara görə, bu rəqəm 0,8 faiz təşkil edəcəkdir. Hər il Azərbaycanda orta hesabla 182 min uşaq anadan olur və onlardan 9 min nəfəri 5 yaşa çatanadək tələf olur. Azərbaycan üzrə Minilliyin Dördüncü İnkişaf Məqsədi 2015-ci ilə qədər uşaq ölümünü 2/3 dəfə azaldılması nəzərdə tutulmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, uşaqlar arasında ölümün 2/3-si yoluxucu xəstəliklərdən xüsusilə, sətəlcəm, ishal, malyariya və qızılca xəstəlikləri üzündən baş vermişdir ki, bu da istifadə olunan suyun keyfiyyətsiz olması ilə izah edilir.

Ölkə prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı"nda 2015-ci ilin sonunadək 1 yaşınadək uşaqlar arasında ölüm hallarının səviyyəsinə görə Avropa ölkələri üzrə orta göstəriciyə nail olmaq hədəfi qoyulmuşdur. Son illərdə həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsində, 1990-cı illər müqayisədə yoluxucu və parazitar xəstəliklərdən 1 yaşına çatanadək tələf olan körpələrin sayı 2000-ci ildə 4,6 dəfə, 2011-ci ildə 8,8 dəfə və ya 911 nəfərdən 102 nəfərə qədər azalmışdır¹⁰².

Beynəlxalq təşkilatların hesablamalarına görə, su ilə bağlı xəstəliklər təxminən hər səkkiz saniyədə 1, bir saatda 450, bir gündə 10,8, bir ayda 324 min, bir ildə isə 3 milyon 888 min uşağın ölümünə səbəb olur. ÜST-ün açıqlamasına görə, hazırda dünya əhalisinin 80 faizi keyfiyyətsiz, onlardan 40 faizi isə çirkli, ziyanlı sudan istifadə edir. Dünyanın əksər ölkələrində təmiz su ilə təmin

---

¹⁰² www.stat.gov.az

olunma kəskin problemə çevrildiyindən eybəcər, qüsurlu və müxtəlif fəsadlarla doğulan körpələrin sayı 12-14 faiz, bir yaşa qədər ölənlərin sayı isə təxminən 18-20 faiz artmışdır. İcməli suyun və kanalizasiya sisteminin çatışmaması üzündən baş verən xəstələnmə hallarının çoxalması, nəticə etibarı ilə insanların əmək fəallığının və məhsuldar işləmək dövrünün, eləcə də gəlirlərinin azalmasına və həyat səviyyəsinin pisləşməsinə səbəb olur. Bu mənada yoluxucu xəstəliklərin azaldılmasında əhalinin təmiz icməli su ilə təchiz edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

5.2. Əhalinin icməli suyatələbatı və onun təmin edilməsinin müasir vəziyyəti

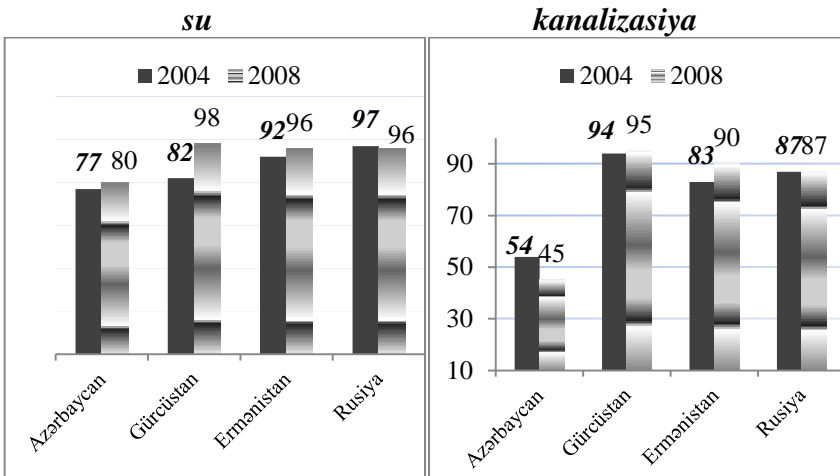
Təsadüfi deyildir ki, BMT-nin İnkişaf Proqramı üzrə 2006-cı il üçün “İnsan inkişafı haqqında məruzəsi” insan potensialının inkişafına ciddi təsir göstərən su təminatına həsr edilmişdir. Məruzədə əhalinin keyfiyyətli su ilə təmin edilməsinin həyat səviyyəsinə, yoxsulluğa təsiri qiymətləndirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, suyun keyfiyyətinin müəyyən edilməsində hər bir ölkəyə xas olan standart göstəricilər mövcuddur və bu, suyun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində müəyyən fərqlər yaradır. Həmin standartlara: suyun tərkibində müəyyən ərazi üçün spesifik olan kimyəvi və bioloji maddələrin mövcudluğunu, ölkədə elmin inkişaf səviyyəsini (ilk növbədə, gigiyena və epidemiologiya elmlərinin), su təchizatı və nəzarət təşkilatlarının laboratoriya avadanlıqları ilə təchiz edilmə səviyyəsini, sosial, siyasi, iqtisadi, milli və başqa bu kimi amilləri aid etmək olar.

Əhalinin su təchizatı problemi araşdırılarkən coğrafi ərazi baxımından demək olar ki, eyni mövqeyə, iqlim şəraitinə, eyni tərkibli təbii su mənbələrinə, oxşar su ehtiyatlarına, eləcə də təqribən oxşar sosial-iqtisadi problemlərə malik olan həmsərhəd ölkələrin müqayisə edilərək tədqiq olunması maraqlı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Bu baxımdan respublikamızda və qonşu Rusiya, Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarında su ilə bağlı

mövcud vəziyyətin müqayisəli təhlili vasitəsilə lazım olan məlumatları əldə etmək mümkün olur.

Əhalinin su mənbələri və kanalizasiya sistemi ilə təmin olunma səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri BMT-nin İnkişaf Proqramının son illərdəki İnsan Potensialının İnkişafı haqqında məruzələri əsasında tərtib etdiyimiz 5.2.1 sayılı qrafikə əsasən təhlil etsək görürük ki, 2004-cü və 2008-ci illərdə su və kanalizasiya ilə təmin olunan əhalinin xüsusi çəkisi Azərbaycanda 77 faizdən 80 faizə qədər və ya 3 faiz bəndi, Gürcüstanda 6 faiz bəndi, Ermənistanda 4 faiz bəndi artmış, Rusiyada isə 1 faiz bəndi azalmışdı.

Qrafik 5.2.1. Yaxşılaşmış su mənbələri və kanalizasiya sistemi ilə təmin olunan əhalinin xüsusi çəkisi¹⁰³ (faizlə)

Lakin əhalinin yaxşı su mənbələri ilə təmin edilməsi üzrə xüsusi çəkisinin qonşu ölkələrlə müqayisədə üstün artmasına baxmayaraq 2008-ci ildə respublikamızda yaxşılaşmış su

¹⁰³ Доклад о развитии человека 2010пр/ООН, стр.180 və 2011пр/ООН, 420стр., стр.53.

mənbələrindən istifadə edən əhalinin xüsusi çəkisi Gürcüstandan 18 faiz, Ermənistan və Rusiyadan isə 16 faiz bəndi aşağı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kanalizasiya sistemi ilə təmin olunmuş əhalinin xüsusi çəkisi 2004-cü illə müqayisədə 2008-ci ildə 9,0 faiz bəndi azaldığı halda, Rusiyada sabit qalmış, Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarında, müvafiq olaraq, 1 və 7 faiz bəndi artmışdı.

Lakin “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində şəhər və rayonlarda geniş infrastruktur şəbəkəsi yaradılmışdır. Lakin Səhiyyə Nazirliyinin Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzi tərəfindən 2011-ci ildə aparılan müayinələrin nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, içməli suyun keyfiyyətində və paylayıcı şəbəkənin işində ciddi nöqsanlar mövcuddur. Səhiyyə Nazirliyinin Sanitariya-Epidemioloji Nəzarəti sektorunun müayinələrinə görə 45 şəhər və rayonda müayinəyə cəlb olunan mənbələrin mərkəzləşdirilmiş su təchizatı üzrə 13,3 faizində, mərkəzləşdirilməmiş su təchizatı mənbələri üzrə isə 3,9 faizində suyun sanitar-kimyəvi tərkibinə görə, mikrobioloji tərkibinə görə isə müvafiq su mənbələrində 10,7 və 14,8 faizində gigiyenik normativlərə cavab verməmişdir (Cədvəl 5.2.1).

Mərkəzləşdirilmiş su təchizatı mənbələrində sanitar - kimyəvi tərkibinə görə mərkəzləşdirilməmiş su təchizatı mənbələrində isə mikrobioloji tərkibinə görə gigiyenik normativlərə cavab verən mənbələrin xüsusi çəkisinin çox olmasına təbii baxmaq lazımdır. Çünki su mərkəzləşdirilmiş su kəmərləri vasitəsi ilə nəql edilərkən kəmərlər korroziyaya, ağır metal çöküntülərinə, paslanmaya və s. bu kimi müxtəlif kimyəvi təsirlərə məruz qalırsa, su mərkəzləşdirilməmiş qaydada – çay, bulaq, kəhriz və başqa bu kimi su ehtiyat mənbələri hesabına təmin edildiyindən, onların tərkibində mikroorqanizmlər, bitkilər və s. canlılar çoxluq təşkil edir.

Cədvəl 5.2.1. 2011-ci ildə içməli su təchizatının sanitar-kimyəvi və mikrobioloji tərkibinə görə quruluşu¹⁰⁴

	müayinə olunan mənbələrin sayı	onlardan gigiyenik normativlərə cavab verməyənlər	
		cəmi	cəminə görə, %-lə
sanitar-kimyəvi tərkibinə görə:			
mərkəzləşdirilmiş su təchizatı mənbələri, onlardan:	25682	3419	13,3
-kommunal su kəməri	23478	3253	13,9
mərkəzləşdirilməmiş su təchizatı mənbələri	1087	42	3,9
mikrobioloji göstəricilər üzrə:			
mərkəzləşdirilmiş su təchizatı mənbələri, onlardan:	26062	2801	10,7
-kommunal su kəməri	23464	2445	10,4
mərkəzləşdirilməmiş su təchizatı mənbələri	1504	223	14,8

2013-cü ildə “Azərsu” ASC Bakı şəhərində içməli suyun keyfiyyətini müəyyən edən, dünya standartlarına tam cavab verən laboratoriyanı istismara vermişdir. Yeni mərkəzi laboratoriya ÜST-in içməli su ilə bağlı tələb etdiyi 75-dək parametri öyrənməyə imkan verir və həm içməli suyun, həm də çirkab suların tərkibinin kompleks yoxlanılmasını həyata keçirir.

Suyun keyfiyyətinə, təkcə onun tərkibində kənar zərərli maddələrin olması deyil, eyni zamanda, zəruri komponentlərin olmaması da xeyli təsir göstərir. Məsələn, respublikamızın Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında içməli suyun tərkibində yodun çatışmaması üzündən dişlərin erkən tökülməsi və

¹⁰⁴ www.sehiyye.gov.az və www.health.gov.az/epidemiologiya məlumatlarına əsasən.

ya zob xəstəlikləri geniş yayılmışdır. 2003-cü illə müqayisədə bu göstərici ölkə üzrə 9,7, şəhər və kənd yerlərində müvafiq olaraq 4,7 və 18,3 faiz bəndi artmışdır.

Cədvəl 5.2.2. Yaşayış yerləri üzrə 2003 və 2012-ci illərdə evində su kəməri olmayanların və onların su əldə etmək mənbələrinə görə quruluşu (faizlə)¹⁰⁵

	2003			2012			fərq, faiz bəndi		
	ölkə	şəhər	kənd	ölkə	şəhər	kənd	ölkə	şəhər	kənd
evində su kəməri olmayan ev təsərrüfatları	30,9	8,3	60,8	21,2	3,6	42,5	-9,7	-4,7	-18,3
onlardan suyu götürürlər:									
-həyətdəki quyudan	14,8	39,8	10,3	11,3	24,1	10,0	-3,5	-15,7	-0,3
-ümumi həyət kranından	22,6	33,1	20,7	39,3	62,0	37,1	16,7	28,2	16,4
-ümumi quyudan	10,7	2,5	12,2	14,3	0,5	15,6	3,6	-2,0	3,4
-bulaq, çay və hovuzdan	39,2	3,2	45,7	10,2	0,7	11,1	-29	-2,5	-34,6
-su maşınından	12,8	21,4	11,2	24,9	12,6	26,2	12,1	-8,8	15,0

Qeyd edilən dövrdə evində su kəməri olmayan ev təsərrüfatlarının suyu götürdükləri mənbələrə görə quruluşunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. 5.2.2 sayılı cədvələ nəzər salsaq görürük ki, ölkə üzrə ümumi həyətdəki krandan və quyudan, maşından su götürən ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi 2003-cü ildəki 41,6 faizdən 2012-ci ildə 78,5 faizə qədər artdığı halda həyətdəki quyudan, bulaq çay və nohurdan su götürən ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi daha sürətlə 28,2 faiz bəndi artdığı, həyətdəki quyudan və su maşınından su götürənlərin xüsusi çəkisi

¹⁰⁵ 2003-cü ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları Bakı-2004, səh 123 və 2012-ci ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları. Bakı, 2013. səh.96.

surətlə müvafiq surətdə olaraq 15,7 və 8,8 faiz bəndi azaldığı halda, kənd yerlərində şəhər yerləri ilə müqayisədə su maşınlarından su götürənlərin xüsusi çəkisi 11,2 faizdən 26,2 faizə qədər və ya 15 faiz bəndi artmış, bulaq, çay və nohurdan su götürən ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi 45,7 faizdən 11,1 faizə qədər və ya 34,6 faiz bəndi azalmışdı.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, göstərmək lazımdır ki, istifadə edilən mənbələrdəki suyun kimyəvi və bioloji tərkibi əhalinin sağlamlığına ciddi təsir göstərən amillərdən biridir.

Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzində yerinə yetirilən elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ölkəmizdə bəzi yaşayış yerlərində çirklənmiş suda istifadə bir sıra yoluxucu və mədə-bağırsaq xəstəliklərinin yaranmasına səbəb olur. Ekspertlər Bakı əhalisinə verilən Kür suyunun nəinki içilməsini, hətta ondan məişətdə istifadə edilməsini təhlükəli hesab edirlər. Məlumdur ki, paytaxtın içməli su təchizatı Ceyranbatan gölü vasitəsi ilə həyata keçirilir. Ceyranbatan gölü isə əsasən Kür çayından gələn su hesabına təmin edilir. “Ruzigar” Ekoloji İctimai Birliyinin hesabatına görə Kür çayı Ermənistan (Araz çayı vasitəsi ilə) və Gürcüstandan keçərkən güclü çirklənməyə məruz qalır. Belə ki, hər iki respublikanın zavod və fabriklərinin zəhərli tullantıları demək olar ki, sonda Kür çayına axıdılır. Ermənistanın Qafan mis, Qacaran mis, molibden, Aqaraq molibden, Dəstəkert molibden filizsaflaşdırıcı kombinatlarının tullantıları, dağ-mədən işlərinin bütün axıntıları, Gürcüstanın bütün kanalizasiya suları həmin çaylara axıdılır. Gürcüstanın dağ-mədən işləri aparılan Marneuli ərazisində sianid tullantıları nəticəsində Kürün Maşavera çayına tökülən qolunda heç bir canlılıq müşahidə olunmur¹⁰⁶. “Arazı ən çox çirkləndirən çaylardan biri Oxçuçaydır. Megri, Qaçaran, Qafan və Dəstəkert dağ-mədən (metalsaflaşdırma) kombinatlarının yüz min tonlarla qatı turş suları, ağır metal duzları və başqa tullantıları Oxçuçayı hədsiz dərəcədə çirkləndirir”¹⁰⁷.

---

¹⁰⁶ “Ruzigar” Ekoloji İctimai Birliyinin 2011-ci il hesabatı. Bakı, 2011, səh.3.

¹⁰⁷ Q.Məmmədov, M.Xəlilov. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Dərslük, səh.253.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Ətraf Mühit üzrə Milli Monitorinq Departamentinin araşdırmaları da Kür və Araz çaylarında əsas çirkəndiricilərin fenollar və mis birləşmələri olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Mənbəyindən mənsəbinədək çirkənməyə məruz qalan Kür və Araz çaylarının çirkənməsinin qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycanda müəyyən işlər görülsə də, suyun keyfiyyətinin yaxşılaşmasında ciddi dəyişikliklər olmamışdır.

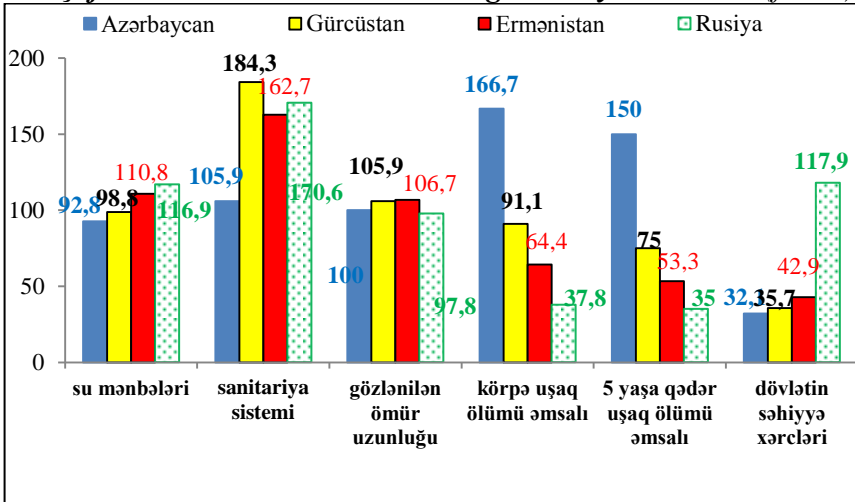
Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan və Gürcüstan ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qəbul edilmiş beynəlxalq konvensiyalara qoşulmamışdır. Halbuki Azərbaycan bu sahədə 17 müxtəlif beynəlxalq konvensiyanın, o cümlədən Transsərhəd Suların Mühafizəsi üzrə Konvensiyanın iştirakçısıdır. Məhz transsərhəd çirkənmənin səviyyəsinə nəzarət üçün Qazax (Kür çayı) və Beyləqan (Araz çayı) rayonlarında regional laboratoriyalar – monitorinq mərkəzləri yaradılmışdır. Qonşu dövlətlərin bu konvensiyaya qoşulmaması, əslində problemin həllini çətinləşdirir.

Su və kanalizasiya sistemindən istifadə edilməsinə görə ev təsərrüfatlarının xərclərinin dəyişilməsi, əhalinin gəlirlərinə və nəticə etibarlı ilə onların həyat səviyyəsinə ciddi mənfi təsir edir. Təsədüfi deyildir ki, BMT-nin 2006-cı il “İnsan İnkişafı haqqında məruzəsi”ndə əhalinin su mənbələrindən və kanalizasiya sistemindən istifadə edə bilmə imkanlarının olmasını insan potensialının inkişafını xarakterizə edən göstəricilərdən biri kimi qəbul etmişdir. İPİ haqqında “Su çatışmazlığı adı altında nə gizlədir...” 2006-cı il məruzəsindəki məlumatlara görə 2004-cü ildə İPİ-yə görə respublikamızın reytingi Gürcüstandan 0,9 bənd, Ermənistandan 4,2 bənd, Rusiyadan 7,3 bənd aşağı olmuşdur. Məlumdur ki, İPİ əhalinin su mənbələrindən və kanalizasiya sistemindən istifadə imkanlarını bilavasitə özündə əks etdirmir. Lakin İPİ-nin vacib göstəricilərindən biri olan əhalinin sağlamlığı onların su və kanalizasiya sistemindən istifadəsinin səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Hesabat məruzələrində, demək olar ki, hər il BMT, onun Baş Assambleyası, ÜST əhalinin sağlamlıq səviyyəsini doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu, körpə uşaq ölümü, 5 yaşa qədər uşaq

ölümü və digər göstəricilərin araşdırılması sayəsində müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan digər MDB ölkələri ilə birgə İnsan Potensialının orta səviyyəli İnkişafına aid olan ölkələr qrupuna daxil edilmişdir. 2004-cü ildə su mənbələrindən və kanalizasiya sistemindən istifadə imkanlarını xarakterizə edən 5.2.2. sayılı qrafikə nəzər salsaq görərik ki, əhalinin həm su mənbələrindən, həm də sanitariya (kanalizasiya) sistemindən istifadə imkanları ilə yanaşı, əhalinin sağlamlıq səviyyəsini özündə ifadə edən ömür uzunluğu, körpə ölümü, 5 yaşa qədər uşaq ölümü göstəriciləri də xeyli fərqli olmuşdur.

Qrafik 5.2.2. 2004-cü ildə əhalinin sağlamlığını xarakterizə edən göstəricilərin və yaxşılaşdırılmış su və sanitariya sistemi ilə təchiz olunmanın orta səviyyəli insan potensialının orta səviyyəli inkişafa aid edilən ölkələr üzrə orta göstəriciyə nisbəti¹⁰⁸ (faizlə)

Qonşu ölkələrlə müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycanda sudan istifadə etmək imkanı olan əhalinin xüsusi çəkisi

¹⁰⁸ Доклад о развитии человека 2006. Что кроется за нехваткой воды: власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов /ООН, пер. с англ. – М.: Издательство «Весь мир», 2006, стр. 306, 308, 316, 318, 349.

Gürcüstandan 5, Ermənistandan 16, Rusiyadan 20 faiz bəndi, sanitariya sistemindən istifadə etmək imkanı olanların xüsusi çəkisi, müvafiq olaraq, 40, 29 və 33 faiz bəndi az olmuşdur. Bu göstəricilərə görə respublikamız, demək olar ki, digər ölkələrin hamısından fərqli olaraq, orta göstəricidən 7,2 faiz bəndi geri qalmışdır. Gözlənilən ömür uzunluğunun müqayisə edilən digər Qafqaz respublikalarına nisbətən aşağı, körpə və 5 yaşa qədər uşaq ölümünə görə isə hər üç respublikanı dəfələrlə qabaqlaması acınacaqlı haldır. Məhz su və sanitariya sistemləri ilə təmin edilən əhalinin səviyyəsi aşağı olduğundan Azərbaycanda körpə uşaq ölümü orta göstəricidən 66,7 faiz, 5 yaşa qədər uşaq ölümü isə 50 faiz yüksək olmuşdur.

Qeyd edək ki, bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycana nisbətən daha yaxşı vəziyyətdə olan, qonşu dövlətlərin səhiyyə xərcləri ölkəmizdə səhiyyəyə yönəldilən xərclərdən yüksəkdir. Yalnız gözlənilən ömür uzunluğuna görə orta göstəriciyə nisbətən qənaətbəxş olmadığından (orta göstəricidən 2,2 faiz bəndi az olduğundan), Rusiyada dövlətin səhiyyə xərcləri orta göstəricidən 17,9 faiz çox olmuşdur.

Azərbaycan əhalisinin, demək olar ki, yarısı kanalizasiya sistemindən mərhumdur. Halbuki, dağlıq əraziyə malik olan Gürcüstan və Ermənistanda əhalinin müvafiq olaraq 94 və 87 faizi kanalizasiya xidməti ilə təchiz olunmuşdur. Qiymətləndirməyə əsasən respublikamızda təkmilləşdirilmiş su mənbələrindən davamlı istifadə edən əhalinin 77 faizi kanalizasiya sistemindən istifadə etmişdir. Qonşu ölkələrdə isə əksinə, təkmilləşdirilmiş su mənbələrindən istifadə edən əhalinin hamısı kanalizasiya sistemi ilə təmin edilmişdir. Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələrin hamısında, inkişaf etməkdə olan ölkələrin, eləcə də MDB ölkələrinin əksəriyyətində əhalinin kanalizasiya sistemi ilə təmin edilməsi səviyyəsi su kəmərləri ilə təmin edilmə səviyyəsini üstələyir. Bu da həmin ölkələrdə sanitariya sisteminin çəkilməsinə məişət-içməli su problemi ilə müqayisədə daha çox diqqət verilməsi ilə izah edilir. Əslində bu, həmin ölkələrdə sanitariya qaydalarına əməl edilməməsi ilə bağlı xəstəliklərin, xüsusilə yoluxucu xəstəliklərin

yayılmasının qarşısının alınmasında ilkin və əsas şərtlərdən biri kimi qəbul edilməsindən irəli gəlir. BMT-nin İnsan Haqları üzrə Şurasının 10-cu Sessiyasının Hesabatında göstərilir ki, sanitar xidmətlərə çıxışın olmaması insan sağlamlığı ilə yanaşı, təhsil, gender bərabərliyi və iqtisadi inkişaf üçün təhlükəli nəticələrə gətirib çıxarır¹⁰⁹.

Bu mənada beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında əhalinin içməli su ilə təkcə təmin olunma səviyyəsi deyil, eləcə də suyun keyfiyyətli, davamlı olması problemləri də çox maraqlandırır. MİM-in “Ətraf mühitin davamlılığını təmin etmək” adlanan 7-ci hədəfində əhalinin içməli su və kanalizasiya sisteminə qoşulmasının təkmil və davamlı olmasını xarakterizə edərkən təkmilləşdirilmiş içməli su mənbələrindən və sanitariya sistemindən istifadə edənlərin sayının əhalinin ümumi sayına nisbətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi tövsiyə edilmişdir. Bu baxımdan son illərdə qəbul edilmiş Dövlət Proqramları çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində içməli su mənbələrindən və kanalizasiya sistemindən istifadə edən əhalinin ümumi əhalinin tərkibində xüsusi çəkisinə nəzər salsaq görərik ki, 2006-cı illə müqayisədə 2012-ci ildə içməli su mənbələrindən istifadə edən əhalinin xüsusi çəkisi 78,4 faizdən 91,3 faizə qədər, kanalizasiya sistemindən istifadə edənlərin xüsusi çəkisinin isə 77,3 faizdən 89,3 faizə qədər artmışdır. Lakin əhalinin içməli su mənbələrindən istifadə edənlərin xüsusi çəkisi ilə kanalizasiya sistemindən istifadə edənlərin xüsusi çəkisi arasındakı fərq 1,1 faiz bəndindən 2 faiz bəndinə qədər artmışdır.

Yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında içməli suyun evlərə kəmərlə vasitəsi ilə verilməsi önəmli rol oynayır. İqtisadi rayonlar üzrə su kəmərlərindən istifadə edən ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi 2003-cü illə müqayisədə 2012-ci ildə ölkə üzrə 69,1 faizdən 78,8 faizə qədər və ya 9,7 faiz bəndi artdığı halda, Naxçıvan iqtisadi rayonunda 46,7 faizdən 92,8 faizə qədər və ya

---

¹⁰⁹ Вах: Резолюция Совета по правам человека при ООН. Документ № А/HRC/10/6.

46,1 faiz bəndi, Şəki Zaqatalada 40,3 faiz bəndi və s artmışdır. Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkə üzrə orta göstəricidən, Gəncə-Qazaxda 11,9 faiz bəndi, Lənkəranda 8,1, Yuxarı Qarabağda 23,7, Aranda 15,1 faiz bəndi az olmuşdur¹¹⁰.

Ev təsərrüfatının içməli suya çıxış imkanı yoxdursa və ya içməli su evdən 30 dəqiqəlik məsafədə yerləşirsə, həmin ev təsərrüfatları içməli su ilə təmin edilmiş hesab edilmir. Bunu xarakterizə edən 5.2.3 sayılı cədvələ əsasən 2012-ci ildə evində su kəməri olmayan ev təsərrüfatlarının yarısından çoxu (51,2 faiz) içməli suyu 50 metrə qədər məsafədə olan mənbədən, 38,1 faizi 50-100 metr, 9,3 faizi 100-200 metr, yalnız 1,4 faizi 200-500 metr məsafədən götürmüşdür.

Cədvəl 5.2.3. 2012-ci ildə ev təsərrüfatlarının içməli su mənbəyinə olan məsafəyə görə quruluşu¹¹¹

	ölkə	şəhər	kənd
50 metrə qədər	51.2	62,9	50.0
50-100 metr	38.1	36,4	38.2
100-200 metr	9,3	0,7	10,2
200-500 metr	1.4	-	1.5
500 metrdən çox	-	-	-

Əgər 2003-cü illə müqayisədə 2012-ci ildə 50 metrə qədər məsafədən su gətirən ev təsərrüfatlarının evində su kəməri olmayan ev təsərrüfatlarının tərkibində xüsusi çəkisinin 14,9 faiz bəndi artdığını və nisbətən uzaq məsafədən su götürənlərin xüsusi çəkisinin, məsələn 50-100 metr üzrə 1,9 faiz bəndi, 100-200 məsafə üzrə 4, 200-500 məsafə üzrə 3,4 faiz bəndi azalmasını və 500 metrdən çox məsafədən su götürən ev təsərrüfatların olmasını nəzərə alsaq, demək olar ki, ötən dövrdə evində su kəməri

¹¹⁰ 2003-cü ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları. Bakı, 2004, səh.126; 2012-ci ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları. Bakı, 2013, səh.98.

¹¹¹ 2012-ci ildə ev təsərrüfatları tədqiqatının əsas yekunları. Bakı, 2013, səh. 96.

olmayan ev təsərrüfatlarının içməli su ilə təmin edilməsində xeyli iş görülmüşdür. Görünür regionların inkişafı üzrə dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticəsidir ki, kənd yerlərində şəhər yerləri ilə müqayisədə 100 metrə qədər məsafədən su götürən ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi 10,7 faiz bəndi çox artmış, 200 və daha çox məsafədən isə 6,8 faiz bəndi çox azalmışdır.

Sudan istifadə haqqının düzgün müəyyən edilməsi əhalinin gəlirlərinə ciddi təsir göstərən amillərdən biridir. Sudan istifadə haqqı onun keyfiyyətindən, istifadəyə görə təyinatından (içməli su, texniki su, suvarma suyu və s. olmasından), su təsərrüfatı obyektlərinin texniki səviyyəsindən, suyun götürülmə və nəql edilmə üsullarından və istehsal xərclərinin həcminə təsir edən digər amillərdən asılı olaraq ayrı-ayrı su təsərrüfatı sistemləri üzrə fərqləndirilir¹¹².

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Tarif (qiymət) Şurası haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” 26 dekabr 2005-ci il tarixli Fərmanına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 dekabr 2005-ci il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət tənzimlənməsi tətbiq olunan tariflərin (qiymətlərin) formalaşması və tətbiqi üzərində dövlət nəzarətinin təmin edilməsi Qaydaları”na, “Azərsu” ASC-nin müraciətinə və Azərbaycan Respublikası Tarif (qiymət) Şurasının 06 yanvar və 01 fevral 2007-ci il “Azərsu” ASC-nin sudan istifadə və tullantı sularının axıdılması xidmətləri üzrə istehlakçı qruplarının və təsnifatının təsdiq edilməsi barədə qərarlarına müvafiq tarixlərdə edilən əlavə və dəyişiklikləri nəzərə alaraq aşağıdakı Cədvəl 5.2.4-ə müraciət etmək olar.

---

¹¹² Azərbaycan Respublikasında sudan pullu istifadə qaydaları haqqında Əsasnamə, 2.2 maddə.

Cədvəl 5.2.4. Əhəlinin içməli su təchizatı və tullantı sularının axıdılması xidmətləri üzrə tariflərin dinamikası¹¹³
(ayda adambaşına, manatla)

	01.01.2005	08.01.2007	01.01.2011	01.02.2011
Su təchizatı	12 m ³	6 m ³	6 m ³	5 m ³
əhəli	0,087	-	-	-
ondan: iri şəhərlər		0,18	0,30	0,30
digər rayonlar		0,14	0,25	0,25
Tullantı sularının axıdılması				
əhəli tərəfindən	0,012	-	-	-
onlardan: iri şəhərlərdə		0,04	0,06	0,05
digər rayonlarda		0,03	0,06	0,05

Göründüyü kimi 2005-ci ildə su mənbəyinin yerləşdiyi yerdən asılı olaraq əldə olunmasının maya dəyəri nəzərə alınmadan bütün əhəliyə satılan içməli suyun hər m³-i təqribən 9 qəpik, tullantı sularının axıdılması üçün ödənilən pul vəsaiti 1 qəpik təşkil etmişdir. Halbuki, mütəxəssislərin araşdırmalarına görə kənd yerlərində suyun əldə olunma prosesindən və keyfiyyət baxımından tərkibindən asılı olaraq maya dəyəri fərqli olur, nəqliyyat xərcləri də nəzərə alındıqda su təchizatının qiyməti dəyişir.

Respublikanın bəzi regionlarında suyun maya dəyəri yüksək olduğundan, onun qiyməti hətta 50 qəpiyə qədər artır ki, bu da əhəli üçün xeyli böyük məbləğdir. Suyun maya dəyərinin yüksək olduğunu nəzərə alaraq 2007-ci ilin yanvar ayında qanuna edilən dəyişikliklər sayəsində su sayğacları quraşdırıldıqdan sonra iri

¹¹³ Azərbaycan Respublikasının Tarif (qiymət) Şurasının qərarları.

şəhər və rayonlar üçün əhaliyə satılan suyun qiyməti diferensiallaşdırılmağa başlandı: iri şəhərlərdə 1 m^3 suyun qiyməti 18 qəpik, regionlarda 14 qəpik təşkil etdi ki, bu da ev təsərrüfatlarının kommunal xərclərinin tərkibində məişət-içməli sudan istifadə xərclərinin 2 dəfə artması deməkdir. Növbəti dəyişikliklər nəticəsində, 2011-ci ilin yanvar ayından suyun qiyməti iri şəhərlər üçün 30 qəpiyə, regionlar üçün isə 25 qəpiyə qaldırıldı. 2011-ci il fevral ayının 1-dən əhalinin su və kanalizasiya haqqı üzrə bəzələri silindi və bu günə kimi adambaşına aylıq su və kanalizasiya haqqı 36 qəpik təşkil edir.

Bundan başqa, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi MİS-in tərkibində bir sıra xidmətlərin, o cümlədən əhalinin su təchizatı və kanalizasiya xidmətləri istehlakının həcmi bütün əhali qrupları üzrə mövcud 6 m^3 -dən (gündə 200 litrdən) 5 m^3 -ə (gündə 166 litrə) qədər azaldılmışdır. Bu isə, bilavasitə kommunal xidmətlərin qiymətlərinin artması deməkdir. Belə ki, əvvəl 1 m^3 məişət-içməli su üçün əhali 5 qəpik ödəyirdisə, suyun həcmnin azaldılmasından sonra 6 qəpik ödəməli olur. Qeyd edək ki, 2007-ci ildə qanunvericilikdə dəyişikliklər edilməzdən əvvəl, əhali adambaşına 12 m^3 su istehlaka görə 1 manatdan çox (1,044 qəpik) ödəməli olmuşdur. Eləcə də bütün mənzillər su sayğacları ilə təmin olunmadığından, sayğacı olmayan ev təsərrüfatlarında aylıq adambaşına su sərfiyatı 6 m^3 nəzərdə tutulmuşdur. Halbuki, sayğaclar quraşdırıldıqdan sonrakı illərin müayinəsi göstərir ki, ilin müxtəlif aylarında adambaşına istifadə olunan suyun həcmi 2-3 m^3 -dən artıq deyildir.

Nəticə və təkliflər

Beləliklə, aparılan araşdırmalara yekun vuraraq aşağıdakı nəticələri söyləmək və bu nəticələri nəzərə alaraq müəyyən tövsiyə və təkliflər irəli sürmək olar:

- ✓ mərkəzləşdirilmiş su sistemi və mövcud qurğular əhalinin içməli su ilə təminatı üçün yetərli deyildir;
- ✓ ölkənin içməli su təchizatına cavabdeh olan “Azərsu” ASC yalnız şəhər və rayon mərkəzlərinin tələbatını ödəyə bilər;
- ✓ kənd yerlərində mərkəzləşdirilmiş su təchizatının olmaması həmin ərazilərdə digər infrastrukturların olmaması ilə də əlaqədardır;
- ✓ artezian quyularının əksəriyyəti mülkiyyətinə görə müvafiq dövlət qurumlarının balansında yerləşsə də, onlar bələdiyyələrin büdcəsi hesabına təmir olunur;
- ✓ artezian quyularından birbaşa kranlara su xətləri çəkildikdə suyun təmizlənməsi mümkün olmur;
- ✓ artezian quyularından götürülən suyun kəmərlər vasitəsilə məhəllələrə ötürülməsi üçün su çənləri vacib və əsas infrastruktur elementidir. Su çəni olmadığı təqdirdə yalnız su mənbəyinə yaxın olan az sayda məhəllələrin içməli suya çıxışı təmin olunur;
- ✓ digər ölkələrdə kanalizasiya sisteminin mövcudluğu məsələsi su kəmərlərinin mövcudluğu məsələsindən əvvəl qoyulur və sanitariya probleminin həlli su probleminin həllindən öndə gedir;
- ✓ əhalinin əksər hissəsi içməli sudan israfı istifadə edir;
- ✓ iqlim dəyişiklikləri, yağıntının az olması suyun çatışmamasına təsir edən amillərdən biridir;
- ✓ layihələrin yüksək keyfiyyətlə işlənməsi üçün xarici mütəxəssislər cəlb olunmaqla yanaşı, yerli mütəxəssislər təcrübə toplamaq üçün xaricə ezam edilə bilər;
- ✓ kadr potensialının gücləndirilməsi məqsədi ilə gənc mütəxəssislər üçün “Azərsu” ASC-də Təlim Tədris Mərkəzi yaradıla bilər;
- ✓ artezianların yanında suyun təmizlənməsinə imkan verən su qüllələrinin qurulması vacibdir;

- ✓ kənd yerlərindəki artezianların mülkiyyət məsələlərinə aydınlıq gətirilməlidir;
- ✓ layihələrin həyata keçirilməsi üçün su təchizatı və kanalizasiya sistemləri sahəsində tanınmış şirkətlərin məsləhət xidmətlərindən istifadə oluna bilər;
- ✓ investisiya siyasəti sosial siyasətə uyğun aparılmalıdır;
- ✓ su və kanalizasiya təchizatı problemi birgə həll edilməlidir;
- ✓ ölkə boyu kanalizasiya şəbəkəsinin genişləndirilməsinə nail olmaq lazımdır;
- ✓ dövlət və özəl müəssisələr bələdiyyə orqanları ilə birgə təchizatın elmi normativlərini müəyyən etməlidirlər;
- ✓ yeni infrastrukturun qurulması vasitəsilə infeksiya xəstəliklərlə çirkli su arasındakı asılılığın qırılmasına nail olmaq mümkündür;
- ✓ xidmət sahəsində amortizasiya ayırmaları fondunun yaradılması zəruridir;
- ✓ kommunikasiya sahələri arasında sıx əlaqənin yaradılması vacibdir;
- ✓ əhalinin böyük əksəriyyəti üçün gündə orta hesabla 200 litr sudan istifadə imkanı yaratmaq lazımdır;
- ✓ insanların təmiz su və kanalizasiya sistemindən istifadə hüquqlarını pozan əlaqədar təşkilatlara cərimə və ya cəza tətbiq edilməlidir;
- ✓ əhalinin ödəmə qabiliyyətini artırmaq, kommunal xərclərin səviyyəsini aşağı salmaq və ya bələdiyyələrə dövlət transfertləri və subsidiyaları ayırmaq olar;
- ✓ müvafiq keyfiyyətli, içməyə yararlı və əlverişli qiymətə əldə olunan su ilə təchizatı təmin etməklə, xəstəlik və savadsızlığın qarşısını almaq məqsədi ilə səhiyyə və təhsilə qoyulan investisiyanın 1%-ni su və kanalizasiya təchizatı istiqamətində investisiyaya yönəltməklə daha böyük səmərə əldə etmək olar;
- ✓ çayların qollarını lazımi istiqamətə yönəltmək və süni kanallar yaratmaqla suvarmada içməli sulardan istifadədə müsbət nəticə əldə etmək olar;
- ✓ elmi araşdırmalarda su və kanalizasiya ilə təchizat yoxsulluğun göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir;

- ✓ yoxsulluğun azaldılması strateji proqramında su təchizatı problemi ilə uşaq ölümü problemi arasında möhkəm asılılıq olduğu xüsusi vurğulanmalı və araşdırılmalıdır;
- ✓ ev təsərrüfatlarının öz gəlirlərinin yalnız 3%-ə qədərini su təchizatına sərf etməsi ödəmə normalarının minimal səviyyəsi kimi qiymətləndirilməlidir;
- ✓ hər il su çatışmazlığı və keyfiyyətsiz su üzündən uşaq ölümü haqqında məlumatlar nəşr olunmalıdır;
- ✓ mövcud standartların nə dərəcədə beynəlxalq standartlara uyğun gəldiyi müəyyənləşdirilməlidir;
- ✓ qanunvericilikdə suyun qiyməti ilə bağlı mövcud boşluqlar aşkara çıxarılmalıdır;
- ✓ sərfiyyatı azaltmaq üçün şəhərin relyefcə yüksək nöqtələrində yerləşən su anbarlarından istifadə etməklə su şəbəkəsində özüaxımlı rejimlər yaradılır.

VI FƏSİL. Bazar münasibətləri şəraitində elmi işçilərin əməyinin ödənilməsində baş verən dəyişikliklər və onların qiymətləndirilməsi

Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə əməyin vahid sistem əsasında ödənilməsinin təşkili dövlətin qarşısında duran ciddi və çətin məsələlərdən biri olmuşdur.

Bildiyimiz kimi sovetlər məkanında əməyin ödənilməsi prinsipləri, qaydaları, şərtləri və normaları, bir qayda olaraq mərkəzdə müəyyən edilirdi və əyalətlərdə qeyri-şərtsiz tətbiq edilirdi. Digər əyalətlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da əmək haqqının təşkili məsələlərinə ehtiyac olmamış və elmi cəhətdən kifayət qədər araşdırmalar aparılmadığından bu sahədə ixtisaslı kadrlar da formalaşmamışdır. Bu da müstəqilliyin ilk illərində milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla əməyin ödənilməsi sisteminin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq olaraq təşkil olunmasında ciddi çətinliklər yaradırdı. Lakin bu çətinliklərə baxmayaraq 1993-cü ilin aprel ayının 21-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti “Azərbaycan Respublikasında fəhlə və qulluqçuların əməyinin Vahid Tarif Cədvəli (VTC) əsasında ödənilməsi haqqında” 205 sayılı qərar qəbul etdi və bu qərar sosial sahədə qəbul edilmiş ilk qərarlardan biri oldu.

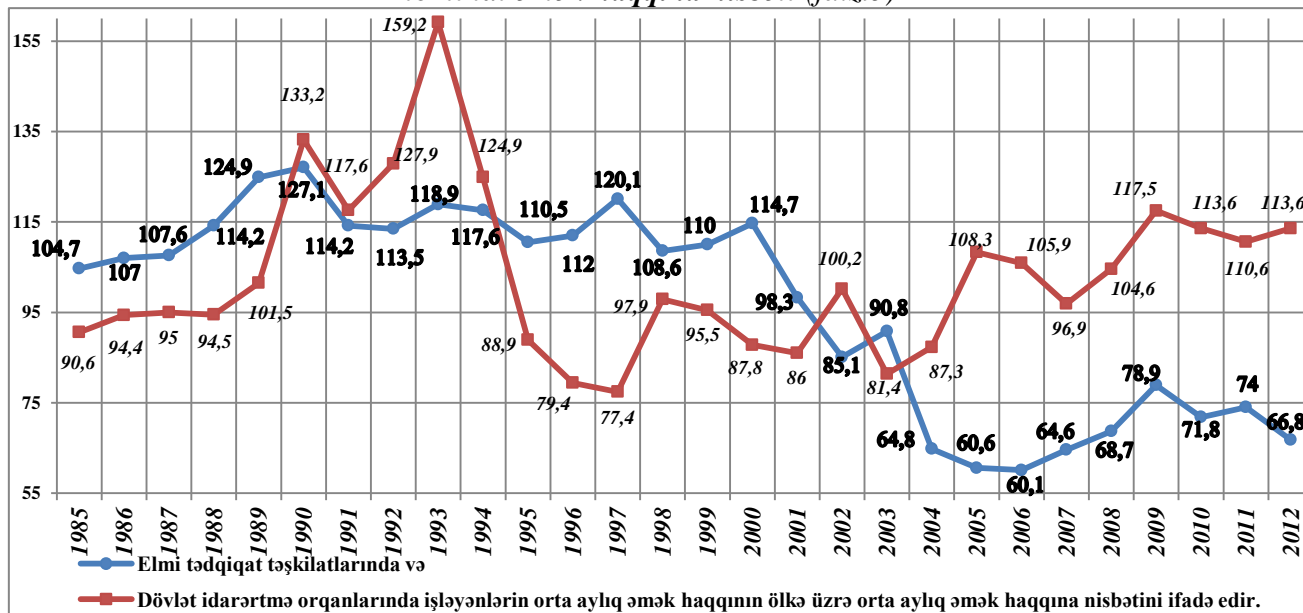
Beynəlxalq Əmək Təşkilatının müvafiq Konvensiyalarının və Təvsiyyələrinin müddəalarına uyğun və inkişaf etmiş bir sıra ölkələrin təcrübəsinə əsasən tərtib edilən bu 19 dərəcəli VTC ölkəmizdə əməyin mürəkkəbliyini əks etdirən dərəcə əmsallarına əsasən dərəcələr üzrə tarif maaşının müəyyən edilməsinə şərait yaratmalı idi.

Əməyin reduksiyası baxımından VTC-də hər bir tarif dərəcəsinin əmsalı özündən əvvəlki tarif dərəcəsinin əmsalından orta hesabla 11% çox götürülməklə ayrı-ayrı dərəcələrin əmsalı müəyyənləşdirilirdi və dərəcələr üzrə tarif maaşı sadə yolla, Nazirlər Kabineti tərəfindən birinci dərəcə üçün təsdiq edilmiş aylıq tarif maaşı ayrı-ayrı dərəcələr üzrə əməyin mürəkkəbliyini xarakterizə edən dərəcə əmsallarına vurulmaqla müəyyən edilirdi. Dərəcələr

üzrə müəyyən edilmiş tarif maaşına sonradan ayrı-ayrı əməkçilərin fərdi keyfiyyətlərinə, iş stajına, təhsil və ixtisas səviyyəsinə, əmək şəraitini xarakterizə edən digər əlamətlərə görə edilən əlavələrlə birlikdə aylıq əmək haqqı müəyyən edilməli idi. Əslində qəbul edilən VTC müxtəlif fəaliyyət sferasında eyni işi görən eyni peşə sahiblərinə aid edilən əməkçilərin əmək haqqında ayrı seçkiliyin aradan qaldırılmasını və nəticə etibarlı ilə sosial ədaləti təmin etməli idi. Lakin VTC-nin tətbiqində obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən əməyin ödənilməsi sahəsində nəzərdə tutulan mütərəqqi meyllər təmin edilmədi. Əksinə, Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasında əməyin ödənilməsi haqqında” 26 may 1996-cı il tarixli 60 sayılı qərarı ilə aylıq tarif maaşının minimum əmək haqqına əsasən təyin edilməsi qaydası ləğv edildi və iqtisadiyyatda məşğul olanların bir qisminin – fəhlə və qulluqçuların, eləcə də büdcədən maliyyələşən bəzi təşkilatlarda məşğul olanların aylıq maaşının 19 dərəcəli VTC ilə, digər qisminin – Nazirlər Kabinetində, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında, prokurorluq və məhkəmə hakimiyyəti və digər dövlət orqanlarında işləyənlərin aylıq maaşı isə tutduğu vəzifəyə uyğun təyin edilmiş vəzifə maaşı ilə müəyyən edildi və bu da nəticə etibarlı ilə əməyin mürəkkəbliyini təcəssüm edən dərəcələr arası əmsalların və ədalətli diferensasiyanın ciddi surətdə pozulmasına, VTC-nin vahidliyini itirməsinə, müxtəlif iş yerlərində eyni əmək funksiyasını yerinə yetirən eyni peşə sahiblərinin əmək haqqı arasında ciddi fərqlərin yaranmasına səbəb oldu. Bu fərq, büdcədən maliyyələşən elmi müəssisələrdə, xüsusilə AMEA-da fəaliyyət göstərən işçilərlə digər sahələrdə çalışan elmi işçilərin əmək haqqı arasında özünü daha qabarıq surətdə göstərməyə başladı.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə elm sahəsində fəaliyyət göstərən elmi işçilərin əməyi daha mürəkkəb hesab edilir və müvafiq olaraq onların əmək haqqı digər sahələrdə məşğul olanların əmək haqqına nisbətən daha yüksək qiymətləndirilir. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş SSRİ-də və eləcə də onun ayrı-ayrı əyalətlərində elmi işçilərin əməyi daha yüksək qiymətləndirilirdi.

Qrafik 6.1. 1985-2012-ci illərdə elmi tədqiqat təşkilatlarında və dövlət idarəetmə orqanlarında məşğul olanların orta aylıq nominal əmək haqqının ölkə iqtisadiyyatında məşğul olanların orta aylıq nominal əmək haqqına nisbəti (faizlə)¹¹⁴

¹¹⁴ “Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət” və “Əmək bazarı” üzrə müvafiq illərdəki statistik məcmuələrin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Belə ki, Sovetlər dövründə respublikamızda Elmlər Akademiyasının Prezidenti və Vitse-prezidenti (başqa imtiyazlar istisna edilməklə) Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci Katibindən, Nazirlər Sovetinin və Ali Sovetin sədrlərindən 2 dəfə çox əmək haqqı alırdılar. İstər Elmlər Akademiyasının və istərsə də ayrı-ayrı nazirliklərin və Dövlət Komitələrinin nəzdində fəaliyyət göstərən elmi tədqiqat institutlarının direktorlarının, onların elmi işlər üzrə müavinlərinin, eləcə də şöbə müdirlərinin aylıq əmək haqqı, müvafiq olaraq, nazirlərin və komitə sədrlərinin, onların müavinlərinin və şöbə müdirlərinin aylıq əmək haqqından yüksək olmuşdur.

Elm və elmə xidmətdə məşğul olanlarla dövlət idarəetmə orqanlarında məşğul olanların orta aylıq əmək haqqının ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqına nisbətində baş verən dəyişiklikləri xarakterizə edən 6.1 sayılı qrafikə nəzər salsaq görərik ki, 1985-2000-ci illərdə (infilyasiyanın ən yüksək olduğu 1990-1994-cü illər istisna edilməklə) elm və elmə xidmətdə məşğul olanların orta aylıq əmək haqqı istər ölkə üzrə, istərsə də dövlət idarəetmə orqanlarında məşğul olanların orta aylıq əmək haqqını üstələmiş, lakin sonrakı illərdə elmi tədqiqat təşkilatlarında tədqiqat və işləmələrdə məşğul olanların orta aylıq əmək haqqının ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqına nisbəti 2000-ci ildəki 114,7 faizdən 2005-ci ildə 60,6 , 2012-ci ildə isə 66,8 faizə qədər azalmış, dövlət idarə etməsi və müdafiyyə; sosial təminat orqanlarında məşğul olanların orta aylıq əmək haqqının ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqına nisbəti isə, əksinə 2003-cü ildəki 81,4 faizdən 2005-ci ildə 108,3, 2012-ci ildə 113,6 faizə qədər artmışdır.

Ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqına nisbətən elmi işçilərin orta aylıq əmək haqqının aşağı düşməsinə, bir tərəfdən, 2004-cü ildən başlayaraq əməyin mürəkkəbliyini ifadə edən dərəcə əmsallarının xeyli aşağı düşməsi, digər tərəfdən də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 11 oktyabr 1996-cı il tarixli 8-2№-li “Büdcədən maliyyələşdirilən Azərbaycan Respublikasının elmi təşkilatlarının işçilərinin əməyinin ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar vəzifə maaşları məbləğinin

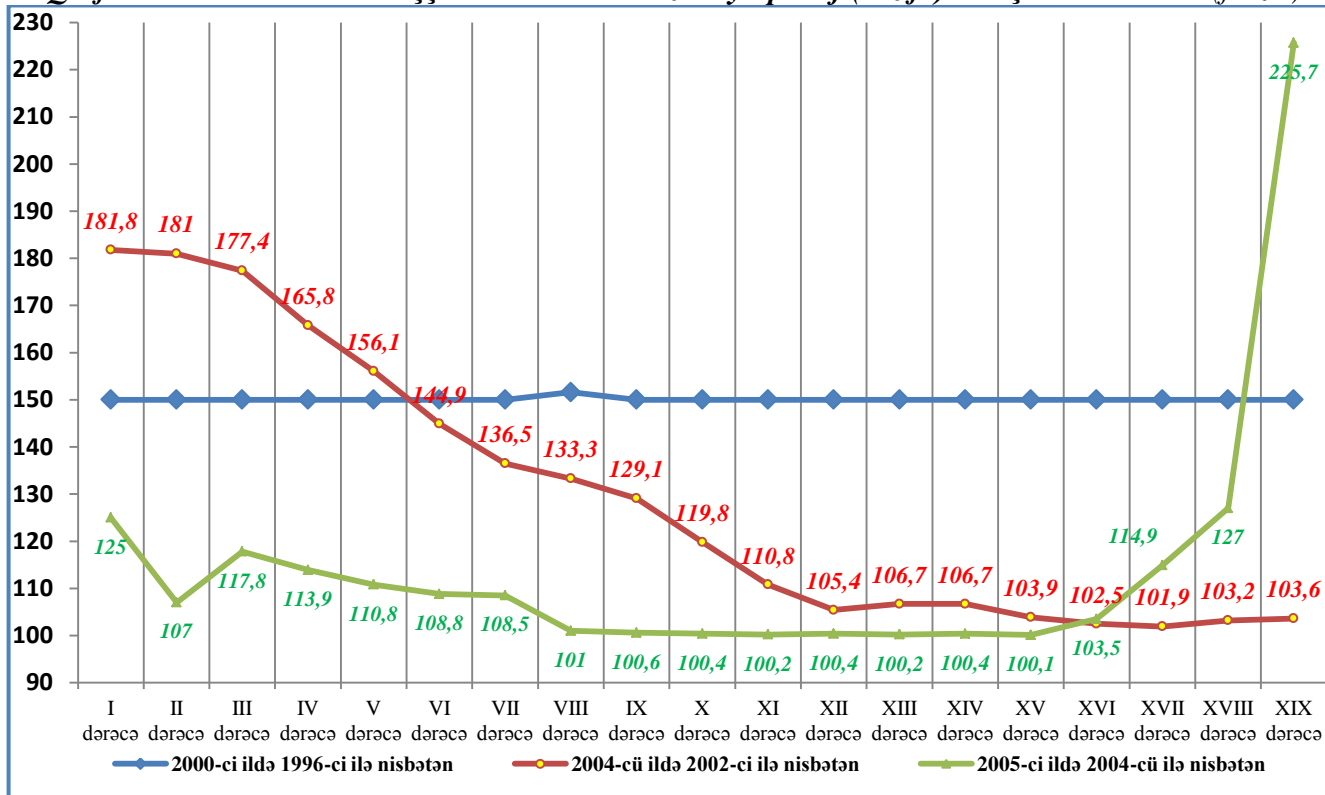
Cədvəl 6.1. AMEA Rəyasət Heyətinin qərar və sərəncamlarına müvafiq olaraq elmi müəssisə və təşkilatlarda məşğul olan işçilərin dərəcələr üzrə aylıq tarif (vəzifə) məaşlarında, dərəcələr arası və dərəcə əmsallarında baş verən dəyişikliklərin müqayisəsi

Dərəcələr	14.06.1996-cı il 12/8Nə-li qərara görə aylıq tarif məaşı			04.08.2004-cü il 17/2Nə-li qərara görə aylıq tarif məaşı			02.02.2005-ci il 17 Nə-li sərəncama görə aylıq tarif məaşı			25.09.2013-cü il 201.Nə-li sərəncama görə aylıq tarif məaşı			1996-cı ildəki dərəcə əmsal dəyişməz qalsaydı, dərəcələr üzrə aylıq tarif məaşı olardı		
	manat	əvvəlki dərəcəyə nisbətən %	dərəcə əmsalı, (1-ci =1)	manat	əvvəlki dərəcəyə nisbətən %	dərəcə əmsalı, (1-ci =1)	manat	əvvəlki dərəcəyə nisbətən %	dərəcə əmsalı, (1-ci =1)	manat	əvvəlki dərəcəyə nisbətən %	dərəcə əmsalı, (1-ci =1)	2004-cü ildə	2005-ci ildə	2013-cü ildə
1	2.40	100.0	1.00	20.00	100.0	1.00	25.00	100.0	1.00	132	100.0	1.00	20.00	25.00	132.00
2	2.80	116.7	1.17	21.00	105.0	1.05	25.40	101.6	1.02	138	104.6	1.05	23.40	29.25	154.44
3	3.30	117.9	1.38	22.00	104.8	1.10	25.80	101.6	1.03	144	104.4	1.09	27.60	34.50	182.16
4	3.70	112.1	1.54	23.00	104.6	1.15	26.20	101.6	1.05	150	104.2	1.14	30.80	38.50	203.28
5	4.10	110.8	1.71	24.00	104.4	1.20	26.60	101.5	1.06	156	104.0	1.18	34.20	42.75	225.72
6	4.60	112.2	1.92	25.00	104.2	1.25	27.20	102.3	1.09	162	103.9	1.23	38.40	48.00	253.44
7	5.10	110.9	2.13	26.00	104.0	1.30	28.20	103.7	1.13	168	103.7	1.27	42.60	53.25	281.16
8	7.01	137.5	2.92	35.45	136.4	1.77	35.80	127.0	1.43	176	104.8	1.33	58.40	73.00	385.44
9	7.85	112.0	3.27	37.98	107.1	1.90	38.20	106.7	1.53	187	106.3	1.42	65.40	81.75	431.64
10	8.73	111.2	3.64	39.25	103.4	1.96	39.40	103.2	1.58	198	105.9	1.50	72.80	91.00	480.48
11	9.75	111.7	4.06	40.51	103.2	2.03	40.60	103.1	1.62	209	105.6	1.58	81.20	101.50	535.92
12	10.89	111.7	4.54	43.04	106.3	2.15	43.20	106.4	1.73	220	105.3	1.67	90.80	113.50	599.28
13	12.03	110.5	5.01	48.11	111.8	2.41	48.20	111.6	1.93	231	105.0	1.75	100.25	125.25	661.32
14	13.29	110.5	5.54	53.17	110.5	2.66	53.40	110.8	2.14	253	109.5	1.92	110.80	138.50	731.28
15	14.81	111.4	6.17	57.73	108.6	2.89	57.80	108.2	2.31	275	108.7	2.08	123.40	154.25	814.48
16	16.33	110.3	6.80	62.79	108.8	3.14	63.00	109.0	2.52	320	116.4	2.42	136.00	170.00	897.60
17	18.23	111.6	7.60	69.63	110.9	3.48	80.00	127.0	3.20	410	128.1	3.11	152.00	190.00	1003.20
18	20.26	111.1	8.44	78.49	112.7	3.92	100.0	125.0	4.00	495	120.7	3.75	168.80	211.00	1114.08
19	22.79	112.5	9.50	88.62	112.9	4.43	200.0	200.0	8.00	740	149.5	5.61	190.00	237.50	1254.00

artırılması haqqında” qərarına və Ədliyyə Nazirliyinin 17 oktyabr 1996-cı il tarixli 17№-li şəhadətnaməsinə müvafiq olaraq 8-19 dərəcələr üzrə işləyən elmi işçilərin tarif maaşına 26,6 faiz əlavə edilməklə artırılmasının 2005-ci ildən başlayaraq, həmin sənədlərin fəaliyyətinə rəsmi qaydada xitam verilmədən nəzərə alınmaması xeyli təsir göstərmişdir.

AMEA-da çalışan elmi işçilərin dərəcələr üzrə aylıq tarif maaşlarının məbləğini, hər bir dərəcə üzrə aylıq tarif maaşının özündən əvvəlki dərəcənin tarif maaşına nisbətini, eləcə də dərəcələr üzrə əməyin mürəkkəbliyini (və ya dərəcə əmsallarını) xarakterizə edən 6.1 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi 2004-cü ilə qədər hər bir dərəcənin aylıq tarif (vəzifə) maaşı özündən əvvəlki dərəcənin aylıq taarif maaşından 11-37% arasında çox götürülürdüsə, bu göstərici 2004-cü ildə 3-36, 2005-ci ildə 2-200, 2013-cü ildə isə 4-49% arasında tərəddüd etmişdir. Nəticədə özündə sadə əməyə (1-ci dərəcəyə) nisbətən əməyin mürəkkəbliyini tərənnüm edən dərəcə əmsalları bütün dərəcələr üzrə xeyli azalmış və bu azalma arasında fərq yuxarı dərəcələr üzrə daha yüksək olmuşdur. Cədvələ diqqətlə nəzər salsaq görürük ki, 2013-cü ildə 1996-cı illə müqayisədə 8-ci dərəcəli elmi işçinin dərəcə əmsalı 1,59 bənd, 9-cu dərəcəlininki 1,85; 10-cu dərəcəlininki 2,14; 16 dərəcəlininki 4,38; 17 dərəcəlininki 4,49; 18 dərəcəlininki 4,69 bənd az olmuşdur. Belə çıxır ki, 16 dərəcəli elmi işçinin əməyi 1-ci dərəcəlinin əməyinə nisbətən 2004-cü ilə kimi 6,8 dəfə mürəkkəb hesab edilirdisə və bir o qədər yüksək qiymətləndirilirdisə, bu göstərici 2004-cü ildə 3,14-ə, 2005-ci ildə 2,52-ə, 2013-cü ildə 2,42-ə bərabər olmuş və 2,8 dəfə aşağı düşmüş, nəticə etibarlı ilə 1996-cı ildən 2004-cü ilə kimi dərəcə üzrə elmi işçilərin aylıq tarif maaşlarının artım sürəti arasındakı müşahidə olunan qanunauyğunluğun pozulmasına səbəb olmuşdur. Qanunauyğunluğun pozulmasını xarakterizə edən 6.2 sayılı qrafikə diqqətlə baxsaq görürük ki, 1996-cı ilə nisbətən 2000-ci ildə aylıq tarif maaşı bütün dərəcələr üzrə 50% artdığı halda, dərəcələr arası və dərəcə əmsallarının aşağı düşdüyü 2004-cü ildə 2002-ci ilə nisbətən bütün dərəcələr üzrə artım sürəti azalmışdır.

Qrafik 6.2. AMEA-da elmi işçilərin dərəcələr üzrə aylıq tarif (vəzifə) maaşlarının artımı (faizlə)

Məsələn, 1-ci dərəcənin tarif maaşı (minimum əmək haqqı) 81,8 faiz artdığı halda, 8-ci dərəcənininki 33,3 faiz, 12-dərəcənininki 5,4%, 15-19-cu dərəcələr üzrə 1,9-3,9 faiz arasında artmışdır. Əməyin mürəkkəbliyini xarakterizə edən dərəcə əmsallarının azalması ilə yanaşı, eyni zamanda Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin qərarı və Ədliyyə Nazirliyinin şəhadətnaməsi əsasında elmi işçilərin vəzifə maaşlarına edilən əlavənin nəzərə alınmaması da dərəcələr üzrə aylıq tarif maaşının 2004-cü illə müqayisədə 2005-ci ildə yenidən aşağı düşməsinə və qanunauyğunluğun daha da pozulmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə 2004-cü ilə nisbətən minimum əmək haqqı 25 faiz artdığı halda, VIII-XV dərəcələr üzrə aylıq tarif maaşları 0,1 və 1,0 faiz arasında, XVI dərəcənininki 3,5 faiz, 17-ci dərəcənininki 14,9 faiz, 18 dərəcənininki 27,6 faiz, 19-cu dərəcənininki isə 2,3 dəfə artmışdır.

Elmi işçilərin dərəcə və dərəcələr arası əmsallarında və dərəcələr üzrə tarif (vəzifə) maaşlarında baş verən bu neqativ dəyişikliklər son illərdə əməyin ödənilməsi prinsiplərinin, qaydalarının və şərtlərinin pozulmasını göstərir və AR Əmək Məcəlləsinin və eləcə də “Yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun müddəaları ilə təzad təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 16-cı maddəsində göstərilir ki, *“Əmək münasibətlərində... qulluq mövqeyinə, həmçinin işçinin işgüzar keyfiyyətləri, peşəkar səriştəsi, əməyinin nəticələri ilə bağlı olmayan digər amillərə görə işçilər arasında hər hansı ayrı-seçkiliyə yol verilməsi, həmin amillər zəminində bilavasitə və ya dolayısı ilə imtiyazların və güzəştlərin müəyyən edilməsi, habelə hüquqlarının məhdudlaşdırılması qəti qadağandır”*.

Lakin Nazirlər Kabinetinin 27 yanvar 2005-ci il tarixli 8 sayılı qərarında dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən ayrı-ayrı təşkilatlarda fəaliyyət göstərən eyni peşə sahibləri üçün təsbit edilmiş aylıq vəzifə maaşı müxtəlif olmuşdur. Ən sadə peşə sahiblərini götürək, məsələn, qardiobçulara, yardımçı fəhlələrə, xidmət otaqlarını yığışdıranlara (xadimələrə) aylıq vəzifə maaşı AMEA-nın Rəyasət Heyyətində və aparatında, Dövlət Televiziya və Radio Verlişləri Şirkətinin Mərkəzi Aparatında, “Azərbaycan

Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzində, Mərkəzi Seçki Komissiyasının nəzdində İnformasiya Mərkəzində 52-62 manat, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında 40-50 manat nəzərdə tutulduğu halda, Dövlət Arxivində 36 manat, Nazirliklərin Elmi Tədqiqat Mərkəzlərində 30 manat, AMEA-nın İnstitutlarında 25 manat 40 qəpik nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən bu təşkilatlarda eyni qulluq mövqeyinə malik olan bu peşə sahiblərinin vəzifə maaşlarında qeyd edilən fərqlər, əslində Əmək Məcəlləsinin digər maddəsində-158 sayılı maddəsinin 3 sayılı bəndində göstərilən *“İşçinin əmək haqqının miqdarı onun əmək funksiyası icrasının nəticələri, şəxsi işgüzarlıq və peşəkarlıq səviyyəsi ilə müəyyən edilir və hər hansı hədlə məhdudlaşdırıla bilməz”* müddəası ilə təzad təşkil edir. Əslində bu cür fərqlər dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən təşkilatlarda fəaliyyət göstərən elmi işçilərin əməyinin ödənilməsində də özünü göstərmişdir. Əgər Nazirlər Kabinetinin əvvəlki qərarında tabeliyindən asılı olmayaraq büdcədən maliyyələşdirilən elmi müəssisələrdə çalışanların aylıq tarif (vəzifə) maaşı eyni VTC ilə müəyyən edilirdisə, nədənsə 27 yanvar 2005-ci il tarixli 9 №-li qərarına müvafiq olaraq AMEA-nın elmi tədqiqat müəssisələrində çalışan işçilərin əməyinin 19 dərəcəli VTC əsasında, Nazirliklərin elmi-tədqiqat Mərkəzlərində fəaliyyət göstərən elmi işçilərin isə həmin tarixli 8№-li qərarın 13 sayılı əlavəsində nəzərdə tutulan aylıq vəzifə maaşlarının sxeminə görə ödənilməsi kimi müxtəlif qaydalar tətbiq edilməyə başlandı.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən müəssisələrdə fəaliyyət göstərən, qulluq mövqeyinə görə bir-birindən fərqlənməyən elmi işçilərin əməyinin ödənilməsinə ikili yanaşma, əslində eyni vəzifə tutan elmi işçilərin tarif və ya vəzifə maaşlarında ölkə üzrə ciddi fərqlər yaratdı.

Bu fərqləri xarakterizə edən 6.2 sayılı cədvələ nəzər salsaq görərik ki, AMEA-nın elmi müəssisələrinin direktorlarının aylıq tarif maaşları istisna edilməklə, yerdə qalan vəzifələr üzrə işçilərin aylıq tarif maaşı nazirliklərin elmi-tədqiqat müəssisələrində həmin vəzifəni tutan elmi işçilərin vəzifə maaşından xeyli aşağı olmuşdur.

Cədvəl 6.2. AMEA-nun elmi müəssisələrində çalışan işçilərin VTC ilə müəyyən edilmiş aylıq tarif (vəzifə) maaşı ilə Nazirliklərin ET Mərkəzlərinin işçilərinin aylıq vəzifə maaşlarının müqayisəsi

	Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin											
	27 yanvar 2005-ci il tarixli 9 və 8 sayılı qərarları ilə				27 fevral və 15-mart 2007-ci il tarixli 35 və 52 sayılı qərarları ilə				30 avqust və 25 sentyabr 2013-cü il tarixli 240 və 263 sayılı qərarı ilə			
	AMEA-nın elmi müəssisələrində tarif maaşı (manat)	Nazirliklərin elmi mərkəzlərində vəzifə maaşı, (manat)	AMEA-da nazirliklərin elmi mərkəzlərinə nisbətən		AMEA-nın elmi müəssisələrində tarif maaşı (manat)	Nazirliklərin elmi mərkəzlərində vəzifə maaşı, (manat)	AMEA-da nazirliklərin elmi mərkəzlərinə nisbətən		AMEA-nın elmi müəssisələrində tarif maaşı (manat)	Nazirliklərin elmi mərkəzlərində vəzifə maaşı, (manat)	AMEA-da nazirliklərin elmi Mərkəzlərinə nisbətən	
			manat	%			manat	%			manat	%
Baş direktor, direktor	200	180	+20	111,1	450	230	+220	195,7	740	650	+90	113,9
Baş direktor və direktorun müavinləri	100	150	-50	66,7	270	200	+70	135,0	495	550	-55	90,0
Elmi katib, əsas şöbənin müdiri	63	100	-37	63,0	150,0	150	-	100,0	410	530	-120	77,4
Baş elmi işçi	80	90	-10	88,9	210	130	+80	161,5	320	390	-70	82,1
Aparıcı elmi işçi	63	88	-25	71,6	150	120	+30	125,0	275	350	-75	78,6
Böyük elmi işçi, 13 dərəcə	48,2	86	-37,8	56,0	105	110	-5	95,5	231	340	-109	68,0
Elmi işçi, 12-ci dərəcə	43,2	80	-36,8	54,0	100	100	-	100,0	220	320	-100	68,8
Elmi işçi, 11-ci dərəcə	40,6	80	-39,4	50,8	95	100	-5	95,0	209	320	-111	65,3
Kiçik elmi işçi, 10-cu dərəcə	39,4	72	-32,6	54,7	90	95	-5	94,7	198	300	-102	66,0
Böyük laborant (ali təhsilli), 9-cu dərəcə	38,2	70,0	-31,8	54,6	85	90	-5	94,4	187	250	-63	74,8

Məsələn, 2005-ci ildə AMEA-da direktor müavininin aylıq tarif maaşı, Nazirliklərin elmi-tədqiqat müəssisələrində direktor müavininin aylıq vəzifə maaşına nisbətən 50 manat və ya 33,3 faiz, şöbə müdirinin 37 manat və ya 37 faiz, baş elmi işçinin 10 manat və ya 11,1 faiz, aparıcı elmi işçinin 25 manat və ya 28,4 faiz, böyük elmi işçinin 37,8 manat və ya 44 faiz, 11 və 12 dərəcəli elmi işçilərinin, müvafiq olaraq 39,4 və 36,8 manat və ya 49,2 və 46 faiz, kiçik elmi işçinin 32,6 manat və ya 45,3 faiz və s. aşağı olmuşdur.

Qəribə də olsa, AMEA-da şöbə müdirinin aylıq tarif maaşı nazirliklərin elmi mərkəzlərində işləyən kiçik elmi işçinin və ali təhsilli böyük laborantın vəzifə maaşlarından, müvafiq sürətdə, 9 və 7 manat və ya 12,5 və 10 faiz az olmuş və onun maaşı, 2004-cü il qərarında nəzərdə tutulan aylıq vəzifə maaşı ilə müqayisədə 2005-ci ildə nazirliklərin elmi mərkəzlərində 58,7 faiz artdığı halda, AMEA-da şöbə müdirinin aylıq tarif maaşı cəmi 0,3 faiz artmışdır. Lakin 2007-ci il fevralın 1-dən AMEA-da institut direktorunun aylıq tarif maaşı Nazirliklərin Elmi Mərkəzlərinin direktorlarının vəzifə maaşını 220 manat və ya 2 dəfə, direktor müavini 70 manat və ya 35%, baş elmi işçini 80 manat və ya 61,5 faiz, aparıcı elmi işçini 30 manat və ya 25 faiz üstələmiş, şöbə müdirinin və 12 dərəcəli elmi işçilərinin dəyişməz qalaraq, müvafiq olaraq, 150 və 100 manat olmuş, böyük elmi işçinin maaşındakı fərq 2005-ci ildəki 37,8 manatdan, kiçik elmi işçinin 36,8 manatdan, böyük laborantın 31,8 manatdan 5 manata qədər azalmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 10 avqust tarixli 240 nömrəli və 2013-cü il 25 sentyabr tarixli 263 nömrəli qərarlarında dövlət büdcəsindən maliyyələşən AMEA-nın elm və elmi tədqiqat müəssisələrində və ayrı-ayrı Nazirliklərin tədris və elmi mərkəzlərində çalışan işçilərin əməyinin ödənilməsi barəsində nəzərdə tutulan tarif və vəzifə maaşları, əslində onların arasındakı fərqin daha da artmasına səbəb olmuşdur. 6.2. sayılı cədvəldən göründüyü kimi, 2007-ci ildə AMEA-da institut direktorunun aylıq tarif maaşı, Nazirliklərin tədris və elm

mərkəzlərinin direktorunun vəzifə maaşından 220 manat və ya 95,7 faiz, direktor müavininki 70 manat və ya 35 faiz, elmi katibin və şöbə müdirininki bərabər, baş elmi işçinininki 80 manat və ya 61,5 faiz, aparıcı elmi işçinininki 30 manat və ya 25 faiz çox olduğu halda, 2013-cü ildə isə əksinə fərq Nazirliklərin tabeliyində olan tədris və elm mərkəzlərinin xeyrinə dəyişmişdir. Məsələn, elmi işlər üzrə direktor müavininin aylıq maaşı AMEA ilə müqayisədə Nazirliklərin tədris və elm mərkəzlərində 55 manat və ya 11,1 faiz, elmi katibin və şöbə müdirininki 120 manat və ya 29,3 faiz, baş elmi işçinininki 70 manat və ya 21,9 faiz, aparıcı elmi işçinininki 75 manat və 27,3 faiz, 13 dərəcəli böyük elmi işçinininki 109 manat və ya 47,2 faiz və s. çox olmuşdur. Əslində bu fərqlər Ulu öndərimiz H.Əliyevin AMEA-na verdiyi yüksək statusu tərənnüm etmir. Bununla biz, heç də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin sərəncamları ilə AMEA-nın elmi müəssisələrində çalışan elmi işçilərin aylıq tarif (vəzifə) maaşlarında baş verən müsbət dəyişiklikləri inkar etmək deyil, əksinə göstərmək istəyirik ki, Ulu öndərimiz H.Əliyevin dövründə qəbul edilmiş və 2004-cü ilə kimi fəaliyyət göstərən dərəcələr üzrə elmi işçilərin əməyinin mürəkkəbliyini ifadə edən dərəcə əmsalları dəyişməz qalsaydı, onda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 30 avqust tarixli 240 №-li qərarının 2 №-li əlavəsində dərəcələr üzrə nəzərdə tutulan aylıq tarif (vəzifə) maaşından, məsələn, 8 dərəcəli elmi işçinin tarif maaşı 209,4 manat və ya 2,2 dəfə, 9 dərəcəlininki 244,6 manat və ya 2,3 dəfə, 10 dərəcəlininki 282,4 manat və ya 2,4 dəfə, 11 dərəcəlininki 326,9 manat və ya 2,6 dəfə, 12 dərəcəlininki 379,3 manat və ya 2,7 dəfə, 13 dərəcəlininki 430,3 manat və ya 2,9 dəfə, 14 dərəcəlininki 478,3 manat və ya 2,9 dəfə, 15 dərəcəlininki 539,5 manat və ya 3,0 dəfə, 16 dərəcəlininki 577,6 manat və ya 2,8 dəfə, 17 dərəcəlininki 593,0 manat və ya 2,4 dəfə, direktor müavininin və direktorun aylıq tafir maaşları müvafiq olaraq, 619,0 və 514,0 manat və ya müvafiq olaraq 2,3 dəfə və 69,5 faiz çox olmalıydı (bax 6.1. sayılı cədvəl). Bu baxımdan 2004-cü ilə kimi əməyin mürəkkəbliyini əks etdirən dərəcə əmsallarının bərpa

edilməsi elmi işçilərin əməyinin ödənilməsinin tənzimlənməsində əsas istiqamətlərdən biri olardı.

Elmi işçilərin əmək haqqının məbləğinə, onun əsas hissəsi olan tarif (vəzifə) maaşı ilə yanaşı, ona edilən əlavələrin və mükafatların da nəzərə alınması əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Əmək Məcəlləsinin 157 sayılı maddəsinin 3-cü bəndində göstərilir ki, *“Əmək haqqının tərkibinə aylıq tarif (vəzifə) maaşı, ona əlavələr və mükafatlar daxildir”*. Bu baxımdan Nazirlər Kabinetinin 19 aprel 1994-cü il tarixli 155 sayılı *“Vəzifə maaşlarına alimlik dərəcələrinə görə əlavələrin təyin edilməsi haqqında”* qərarına müvafiq olaraq elmi yaradıcılıq fəaliyyətinə aid olan təşkilatlarda çalışan elmlər doktorunun və elmlər namizədinin aylıq tarif (vəzifə) maaşına əlavələr edilməsinə başlandı. Bu gün elmlər doktorunun və elmlər namizədinin tarif maaşına müvafiq olaraq 100 və 60 manat əlavə edilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dövlət büdcəsindən maliyyələşən digər təşkilatlarda çalışan işçilərin aylıq tarif (vəzifə) maaşlarına iş stajına görə edilən əlavə elmi işçilərə tətbiq edilmir. Halbu ki, Əmək məcəlləsinin 16-cı maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, *“... əməyinin nəticələri ilə bağlı olmayan digər amillərə görə işçilər arasında hər hansı ayrı seçkiliyə yol verilməsi həmin amillər zəminində bilavasitə və dolayısı ilə imtiyazların, güzəştlərin müəyyən edilməsi, habelə hüquqlarının məhdudlaşdırılması qəti qadağandır”*. Bu baxımdan, elmi işçilərin tarif maaşına iş stajına görə əlavələr edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Elmi işçilərin əməyinin ödənilməsi ilə bağlı oxucuların diqqətini Vergi Məcəlləsində yol verilən bir məqama cəlb etmək istərdim. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin sərəncamı ilə dövlət büdcəsindən maliyyələşən digər idarə, müəssisə və təşkilatlarda olduğu kimi AMEA-nın müəssisələrində çalışan işçilərin VTC ilə müəyyən edilmiş aylıq tarif (vəzifə) maaşı 2013-cü il sentyabr ayının 1-dən orta hesabla 10 faiz artırıldı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 30 avqust tarixli 240№-li qərarın 2 nömrəli əlavəsinə müvafiq olaraq 11 və 12 dərəcəli elmi işçilərin tarif maaşları sentyabr ayının 1-dən artaraq 209 və 220 manat olmuşdur.

Vergi məəcəlləsinin 102.6.1-ci maddəsinə uyğun olaraq “Fiziki şəxs əsas iş yerində hər hansı muzzdlu işlə əlaqədar əldə edilən aylıq gəliri 200 manatadək olduqda əmək qabiliyyətli əhali üçün ölkə üzrə yaşayış minimumunun bir misli məbləğində əlavə hissəsi” gəlir vergisindən azad olunur. Yerdə qalan hissəsindən 14 faiz gəlir vergisi, ələcə də aylıq gəlirindən 1,5 faiz həmkarlar ittifaqına, 3 faiz isə pensiya fonduna vəsait tutulurdu. Sentyabr ayının 1-nə qədər 11 və 12 dərəcəli elmi işçilərin əmək haqqından qeyd edilən vəsaitlər tutulduqdan sonra, onlara müvafiq olaraq 172,35 və 180,50 manat çatırdı. Tarif maaşı 10 faiz artıdıqdan sonra onların tarif maaşı 200 manatdan çox olduğuna görə aylıq gəlirin hamısından 14 faiz tutulur. Bu halda həmkarlar ittifaqına və pensiya fonduna ayırmalar da nəzərə alınmaqla 11 dərəcəli elmi işçiyə çatacaq əmək haqqı 2 manat 2 qəpik azalaraq 170 manat 33 qəpik, 12 dərəcəli elmi işçininki isə 1 manat 20 qəpik azalaraq 179 manat 30 qəpik təşkil edir. Bu cür hala yol verməmək məqsədilə, vergi məəcəlləsinin 102.6.1-ci maddəsinə də müvafiq dəyişiklik edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində elmi işçilərin sosial vəziyyətini təkcə, dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına təmin etmək qeyri-mümkündür. Akademiyanın institutları oturub sponsor gözləməməlidilər, onlar nəyə qadir olduqlarını reklam etməklə əlavə maliyyə mənbələri əldə edə bilərlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin sərəncamı ilə 2012-ci il dekabr ayında təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış konsepsiyasında” ölkənin yaxın gələcəyə sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Əslində akademiyanın institutları həmin istiqamətlərə üstünlük verərək onları öz fəaliyyətlərində əsas götürməlidirlər. Lakin mövcud materialların təhlili göstərir ki, son illərdə bu sahədə müəyyən uğurlar əldə edilsə də, onları qənaət bəxş hesab etmək olmaz. AMEA maliyyələşdirilmə mənbələrinə görə daxil olmuş vəsaitin quruluşunun təhlili göstərir ki, 2001-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə büdcədən daxil olan vəsait 2,4 dəfə artıdığı halda, ümumi xərclərin tərkibində xüsusi çəkisi 73,2 faizdən 67,3 faizə qədər, büdcədən kənar daxil olan vəsaitlərin

xüsusi çəkisi 2,6 faizdən 1,7 faizə qədər azalmış, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamları ilə, eləcə də qrantlardan daxil olan vəsaitlərin xüsusi çəkisi 24,2 faizdən 31,0 faizə qədər artmışdır. Lakin baş verən bu dəyişiklikləri müasir dövrün tələbləri baxımından qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Digər ölkələrin təcrübəsi və aparılan müşahidələr göstərir ki, elmi işçilərin əməyinin yüksək qiymətləndirilməsi ilk növbədə hər bir ölkədə elmə dövlətin münasibətindən və elmi müəssisələrin rəhbərlərinin şəxsi təşəbbüs göstərmələrindən və söylərindən xeyli asılıdır. Ulu Öndərimiz H.Əliyev ölkəmizdə elmin inkişafına həmişə qayğı ilə yanaşmış və Elmlər Akademiyasının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. O, 1997-ci il yanvar ayının 31-də Elmlər Akademiyasının kollektivi qarşısında yekun nitqində demişdir ki, *“Akademiya bizim ən yüksək elmi müəssisəmizdir, bütün elmin zirvəsində duran təşkilatdır. Bundan sonra akademiya bu statusla baxacağıq və o, bu statusla fəaliyyət göstərməlidir”*. H.Əliyev dediklərinə əməl edərək 2003-cü ilin yanvar ayının 4-də AMEA-nın statusu haqqında fərman verdi. Fərmanda AMEA-nın qarşısında duran vəzifələr yığcam şəkildə aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir: *“Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafını təşkil və təmin edən, dövlətin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasındakı bütün elmi müəssisələrin və ali məktəblərin elmi tədqiqat fəaliyyətini əlaqələndirən və istiqamətləndirən, Azərbaycan Respublikasını xarici ölkələrdə elmi və elmi-texniki fəaliyyət sahəsində təmsil edən ali dövlət elm təşkilatıdır”*. Bu cür səlahiyyətlərin müqabilində AMEA-da müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də, təəssüflə etiraf etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bu günə kimi “Elm haqqında” Qanun, “Elmin inkişaf konsepsiyası” və “Elmin sahələri üzrə Dövlət Proqramları” işlənib hazırlanmamış və ya təsdiq edilməmişdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan elmində islahat aparılması ilə bağlı Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” 10 aprel 2008-ci il

tarixli sərəncamında göstərilmişdir ki, “Müstəqil Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası hələ də elmdə müəyyən yeni sima qazana bilməmiş və dünyada qəbul edilmiş sxem əsasında elmi işlərin maliyyələşdirilməsinə nail olmamışdır”

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq:

-elmi tədqiqatlarda və işləmələrdə məşğul olanların əməyinin ödənilməsi sisteminin təşkili və təkmilləşdirilməsi sahəsində uğurlu addımlar atan xarici ölkələrin Elmlər Akademiyalarının təcrübəsindən bəhrələnməyi;

-2004-cü ilə kimi dərəcələr üzrə aylıq tarif (vəzifə) maaşlarını müəyyən edərəkən istifadə olunmuş, əməyin mürəkkəbliyini əks etdirən dərəcə əmsallarının bərpa olunmasını;

-büdcədən maliyyələşən digər sahələrdə olduğu kimi elm sahəsində də məşğul olanların aylıq tarif (vəzifə) maaşına iş stajına görə əlavələr edilməsini;

-elmi işçiləri maddi cəhətdən maraqlandırmaq məqsədilə kollektivin orta aylıq əmək haqqının 3 misli qədər illik mükafat fondunun yaradılmasını;

-yaşayış minimumu dəyişdikdə Vergi Məcəlləsinin 102.1.6-cı maddəsində gəlir vergisindən azad olan hissəsini müəyyən etmək üçün aylıq və illik gəlirlərin həddinin yeniləşməsi ilə bağlı maddədə dəyişiklik edilməsi barəsində əlavə qanun qəbul edilməsinə deyərək, Vergi Məcəlləsinin 102.1.6 maddəsinin “Fiziki şəxsin əsas iş yerində hər hansı muzzdlu işlə əlaqədar əldə edilən aylıq gəliri əmək qabiliyyətli əhali üçün ölkə üzrə müəyyən edilmiş yaşayış minimumunun 2 mislinədək olduqda yaşayış minimumunun 1 misli, illik gəliri əmək qabiliyyətli əhali üçün ölkə üzrə müəyyən edilmiş yaşayış minimumunun 24 mislinədək olduqda yaşayış minimumunun 12 misli məbləğində olan hissəsi” kimi yazılmasını;

-elmi işçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşması baxımından əlavə maliyyə vəsaiti əldə etmək üçün akademiyanın ayrı-ayrı institutlarının təşəbbüs göstərməklə dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində fəal iştirak etmələrini məqsədə uyğun hesab edirik.

OEYDLƏR ÜCÜN

Nəşriyyatın direktoru: Şöhrət Səlimbəyli
Texniki redaktor: Mail Xəlilov

C.B.QULIYEV
M.H.RİZAYEVA

R.S.ABDULLAYEVA
A.U.ALLAHVERDIYEVA

**Rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatda həyat
səviyyəsi və onun keyfiyyətə
yaxşılaşdırılmasının sosial-iqtisadi
problemləri**

Yığılmağa verilib:20.04.2014

Çapa imzalanıb:21.05.2014

Format: 60x84. 16¹

Tiraj:200

Kitab hazır depozitivlərdən çap olunmuşdur.

«AVROPA» nəşriyyatı

Quliyev Cəlil Bahadır oğlu

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru (1967), baş elmi işçi (1970). Ağdam şəhərində (1936) anadan olmuş, S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin “Sənaye iqtisadiyyatı” fakültəsini (1959) bitirmişdir. Demografiya, əmək, məşğulluq və təhsil sahələrində sosial-iqtisadi problemlərə həsr olunmuş 38 kitabçanın və monoqrafiyanın, 70-dən çox məqalənin müəllifidir və 50-dən çox respublika, ümumittifaq və beynəlxalq konfranslarda məruzə ilə çıxış etmişdir.

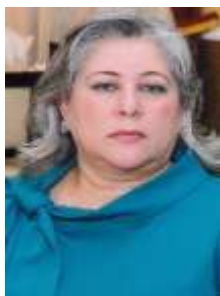
Abdullayeva Rəsmiyə Sabir qızı

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru (2006), dosent (2009). Masallı rayonunun Ərkivan kəndində (1973) anadan olmuş, İnşaat Mühəndisləri İnstitutunun “Tikintinin iqtisadiyyatı və idarə olunması” ixtisasını (1995) bitirmişdir. Əhalinin sosial müdafiəsi problemləri üzrə 3 monoqrafiyanın həmmüəllifi, 1 monoqrafiyanın və 1 dərs vəsaitinin, eləcə də 100-ə yaxın məqalə və tezis müəllifidir.

Rizayeva Mətanət Həbib qızı

böyük elmi işçi. Bakı şəhərində (1961) anadan olmuş, S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin “Mexanika-riyaziyyat” fakültəsini (1983) bitirmişdir. Əhalinin həyat səviyyəsi və onun yaxşılaşdırılması üzrə sosial-iqtisadi problemlərə həsr olunmuş 30-dan çox məqalənin müəllifidir və 25-dən çox respublika və beynəlxalq səviyyəli konfranslarda iştirak etmişdir.

Allahverdiyeva Amalya Umud qızı

böyük elmi işçi. Füzuli rayonunun Yuxarı Yağlıvənd kəndində (1959) anadan olmuş, S.Ağamalıoğlu adına Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun “Aqronomluq” fakültəsini (1985) bitirmişdir. Kənd əhalisinin həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasının sosial-iqtisadi məsələləri üzrə 6-dan çox məqalənin müəllifidir və 28-dən çox respublika və beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişdir.